

„A kiigazítás vagy a kijavítás szót nem Isten,
hanem a mi vonatkozásunkban kell érteni.”

„E' történt dologhoz adogatot valamit a' Poésis nagyobb multság kedvéért.”

„Vicceket fognak rám csinálni a tiszt kaszinóban.”

„Klopstock a' maga Kedvesét Csidli-nek nevezi.”

„Most azért viszontag, két Morgó [...] egybe czimborálván, valami szurkos pappirosat, undok téntával, olvashatatlan rút bötükkal, éktelen és tisztességbeli ember szájából ki férhetetlen rút morgásokkal, be mocskolván, en ream, mint fel töt tárgyokra, mesterségeknék szokott nyilaival, szitokkal, és hamissággal, lövöldöznek.”

„Ezek ketten mesterséggel, és erővel egy mást ki-akarták tolni ezen tisztsségbül.”

„azt a' madárkát, a' melly olly szépen; gégez, tsattog és tseveg, Lyánykává változtatá”

„a szép hölgyeket boltról-boltra kísérni, nyomról-nyomra követni, némely édes és keserű titkokskáikat kilesni s bizonyos férjeket, völegényeket és szerelmeseket annak idejében derekasan kinevethetni; az éber rendörök fölött részvevőleg szánakozni, midőn alvásuk közben kezeikből a pipa ellopatik: mindez mennyi kéjjel s örömmel árasztja el az embert!”

„[...] fel-nyitván nem régegn *Neuton* éles szemeit,
Úgy találta a' nehézség', 's mozdulás' törvényeit”

„Az abroncsos szoknyák összenyomatnak [...]”

„Én is megszoktam, hogy maga van. Ezzel a birka, kedves birka arcával.
Végre is egy férfi, aki nem férfi.”

„[...] tudás nélküli doktor, nem fa, de mégis bodzafa fekszik itt [...]”

„Es a' nagy rút potrohos Könyvének dereka, csak szemét, forgács, pozdorja: Mert nem Igazságot, hanem magának nevet kereset ez Irással a' Predikátor; mint-ha ö-is tudna annyit a' bölcsességhez, mint a' Szamár a' lanthoz, hogy im ö-is bé tud mázolni бүдös téntájával egy-nehány Arkos papirossat.”

„Ugyan mért uralkodik oly iszonyú бүз ezen utczában, Pest legszebb utczájában,
mely a nagy város egyetlen mulatóhelyére vezet?”

„Szeress valakibe, aki dolgozik.”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2022/1

1

2022

ItK

Pázmány Péter
Csokonai Vitéz Mihály
Nagy Ignác
Bródy Sándor

Publications on History of Literature

Volume 126. Nr. 1. 2022

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Mihály Etlinger
Gábor Mészáros
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

Contents

Ajkay, Alinka: Péter Pázmány's polemical writings 3

Workshop

Zsoldos, Endre: Ádám Pálóczi Horváth and Newton 31

Fülöp, Dorottya: "Ah, heart! Ah, hope! Ah, Lilla mine!"
– What is at stake in a microphilological identification 49

Documents

Molnár, Dávid: An early combinatorial poem? Ferenc Hunyadi's mourning
technopaignion on the death of Stephen Báthory 65

Dóbkék, Ágnes: About the source of Ferenc Faludi's drama *Constantinus* 72

Literary analysis

Farkas, Nikolett: How walking in the city structures the text in *Magyar titkok* 83

Kovács, Dominik: The difficulties of the identification of male roles
in Sándor Bródy's play *Tímár Liza* [Liza Tímár] 99

Book reviews

Szent Biblia: Heltai Gáspár és munkatársai fordításában (Holy Bible in translation
of Gáspár Heltai and his colleagues) (*Kőrösi, Ferenc*) 113

Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur (ca.1550–2000)
(*Fried, István*) 117

Tibor Gintli: Perújrafelvétel. Anekdotikus elbeszélésmód és modernség
a 20. század első felének magyar prózájában (Retrial. Anecdotal narration
and modernity in Hungarian prose of the first half of the 20th century)
(*Dobos, István*) 124

Chronicle

József Szili (1929–2021) (*Beveczky, Gábor*) 135

Lóránt Kabdebó (1936–2022) (*Kulcsár-Szabó, Zoltán*) 140

Olga Penke (1946–2022) (*Balázs, Mihály*) 142

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. CXXVI. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bene Sándor
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Szénási Zoltán
a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály
Mészáros Gábor
technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

Tartalom

<i>Ajkay Alinka: Pázmány Péter vitairatai</i>	3
Műhely	
<i>Zsoldos Endre: Pálóczi Horváth Ádám és Newton</i>	31
<i>Fülöp Dorottya: Kedv, remények, Lillák. Egy mikrofilológiai azonosítás tétjei</i>	49
Adattár	
<i>Molnár Dávid: Egy korai kombinatorikus vers? Hunyadi Ferenc Báthory István halálát sirató mesterkedő költeménye</i>	65
<i>Dóbkék Ágnes: Faludi Ferenc <i>Constantinus</i>-drámájának forrásáról</i>	72
Műelemzés	
<i>Farkas Nikolett: A járdakoptatás mint térszervező elem Nagy Ignác Magyar titkok című regényében</i>	83
<i>Kovács Dominik: A férfiszerep identifikációs nehézségei Bródy Sándor Tímár Liza című drámájában</i>	99
Szemle	
<i>Kőrösi Ferenc: Szent Biblia: Heltai Gáspár és munkatársai fordításában, kiad. Ötvös László</i>	113
<i>Fried István: Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur (ca. 1550–2000)</i>	117
<i>Dobos István: Gintli Tibor: Perújrafelvétel</i>	124
Krónika	
<i>Bezeczky Gábor: Szili József (1929–2021)</i>	135
<i>Kulcsár-Szabó Zoltán: Kabdebó Lóránt (1936–2022)</i>	140
<i>Balázs Mihály: Penke Olga (1946–2022)</i>	142

Pázmány Péter vitairatai

AJKAY Alinka

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, docens
ORCID ID: 0000-0001-6399-4362

Pázmány Péter's polemical writings

Abstract | Religious polemic is an important part of the oeuvre of PÁZMÁNY Péter (1570–1637), as one of his main tasks was obviously persuasion, whether in converting Protestants, or in maintaining the Catholicism of those belonging to his own faith. In terms of the oeuvre as a whole, his polemical writings also stood out from his homilies and his other religious works. Moreover, it is the genre with the most direct and immediate impact, allowing Pázmány to experience the power of his talent to persuade in his own lifetime. As a result of his polemical writings and his activity against the Protestant religious trends, families with larger plots of land were re-catholized, and the number of Catholics in the country increased significantly. He wrote more than twenty polemical works in Hungarian. This paper presents the polemical writings of Pázmány and the works that respond to them, according to religious debates. Thus, this study does not only give a chronological overview, but also tries to place the individual texts in a clearer historical, cultural and theological context relevant to his opponents. The paper also stylistically analyses the most characteristic rhetorical tricks, shapes and tools of Pázmány's debates and provides illustrations with many examples.

Key words | Pázmány Péter, Catholic-Protestant controversy, polemics, theology, rhetoric of polemic, Catholic Reformation

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. című pályázat támogatási időszakában készült.

Pázmány Péter életművének igen jelentős részét teszik ki a polemikus művek. Majdnem negyvenszer jelentek meg a hitvitázó írásai; ez huszonhat különböző művet jelent, mivel több olyan is van ezek között, amelyet ő maga is többször kiadott. A főműveként számon tartott *Kalauzt* többször átdolgozta, háromszor látott napvilágot Pázmány életében, minden újabb kiadást aktualizált, átstilizált. A többi munkája pedig jórészt ezzel áll intertextuális kapcsolatban egyrészt úgy, hogy az 1613-as első kiadásba beledolgozta korábbi vitairatait, másrészt pedig a későbbi vitairatok a *Kalauz* kiadásából származtak, Pázmány minden támadásra megfelelt.¹

Ennek a tanulmánynak a legfőbb újdonsága az elődökhöz képest mindenekelőtt az, hogy átfogóan tekinti át Pázmány polemikus munkásságát, több különböző szempontból. Nem időszakokra bontva láthatjuk a vitairatokat, hanem hitvitabokrok szerint, a vitapartner(ek) személyéhez hozzáfűzve. Ezen kívül a korábbi, főként történeti, teológiai áttekintések mellett szövegközelibb elemzések is találhatóak benne. A retorikai alakzatok, eszközök használatának stilisztikai elemzése éppúgy megjelenik benne, mint az egyes hitviták szövegszerű, akár mikrofilológiai alaposságú vizsgálata. A vitairatokat leginkább aszerint csoportosíthatjuk, hogy kinek szólnak, ki ellen íródtak, vagy esetleg a korai művek esetében, hogy hol jelentek meg. Mindezedig a szakirodalomban valamennyi vitairatot érintő átfogó munkát csak kettőt találunk, az egyik Sik Sándor² monográfiájának fejezete, a másik Hargittay Emil³ monográfiája. Az előbbi nagyon jó alap, ám az időközben eltelt több mint nyolcvan év, s különösen az időközben elindult kritikaikiadás-sorozat számos filológiai eredményt hozott; míg az utóbbi monográfia a *Kalauz* középpontba állításával tekinti végig a vitairatokat. Sik Sándor felosztását némileg módosítva, én Pázmány vitairataival kapcsolatosan inkább hitvitabokrokról vagy csoportokról beszélnék, eszerint tárgyalom azokat, ugyanis egy-egy személlyel vagy személyekkel általában több írásművön keresztül vitatkoztak, egy-egy műre mindig érkezett válasz.

1. Grazi írások

Polemikus műveinek kronológia szerinti első csoportját grazi írásokként szokás emlegetni, a kiadás helyére utalván.⁴ Pázmány közírói fellépése grazi tanárságának éveivel kötődik, az 1603 és 1607 közötti művek tartoznak ebbe a csoportba. Grazi tartózkodása idején⁵ kezdett polemikus munkákat írni, s e művek tanulmányozása során – legújabb kutatásaink szerint – nyilvánvalóvá vált, hogy ezek nagyjából egy időben készülhettek, ezért tárgyaljuk őket egy csoportban, noha különböző vitapartnerekhez szólnak,

1 Vö. HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újíráása* (Budapest: Universitas Kiadó, 2019).

2 SIK Sándor, *Pázmány, az ember és az író* (Budapest: Szent István Társulat, 1939).

3 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*

4 Megjelenési idejük sorrendjében a következők: *Felelet* (1603), *Diatriba theologica* (1605), *Tíz bizonyosság* (1605), *Rövid tanúság* (1606), *Keresztyéni felelet* (1607).

5 1597 szeptemberétől 1600 októberéig, majd 1603 szeptemberétől 1607 szeptemberéig. A közbeeső három évet Magyarországon, Nyitrán, Kassán, Vágsellyén, majd Radosnyán töltötte.

különböző problémákat érintenek. A minden kötetben jelen lévő keresztthivatkozásokból kiderül, hogy több művén körülbelül egyszerre kezdett, sőt – ha pontosak akarunk lenni – ennek az időszaknak valamennyi polemikus írásán dolgozni. A művek aztán alkalomszerűen, egymás után jelentek meg négy év alatt, feltehetően az akkori fontosság sorrendjében. Például a *Felelet* vagy a *Tíz bizonyosság* megjelentetése jóval lényegesebb és sürgősebb volt, mint mondjuk a *Keresztyéni feleleté*, mivel ebben az esetben már mind Monoszlói András, mind Gyarmati Bíró Miklós meghalt, nem volt tehát konkrétan meggyőzendő vitapartner, inkább csak a kialakulóban lévő teológiai szakterminusok pontosítása volt a feladat, továbbá az, hogy a katolikus fél fölfogása legyen általánosan ismert. Bitskey István írt egy fontos tanulmányt erről az időszakról,⁶ amelyben fölállítja a saját sorrendjét. Egyetértünk Bitskey Istvánnal abban, hogy ezen vitairatok közül kiemelkedően fontos a *Tíz bizonyosság* – szerinte ez az első magyar nyelvű polémiája Pázmánynak, és nem a két évvel korábban megjelent *Felelet* –, mivel Pázmány számos polemikus írása közül ez az egyetlen, amelyik nem egy konkrét vitapartner ellen íródott, hanem általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit, átgondolt, megszerkesztett formában, ezzel a *Kalauz* előképévé vált. Azt, hogy korábban fejezte volna be a *Felelet*nél, nem állíthatjuk bizonyosan, feltételezhető, hogy egyszerre készültek, ám mivel Forgách püspök a Magyarai-könyv⁷ elleni válaszirással bízta meg Pázmányt, a *Felelet* jelent meg elsőként, azonban feltételezhető a *Tíz bizonyosság* ötletének elsősége. Már a legkorábban kiadott *Felelet* szövegében fölfedezhetők utalások a később megjelenő vitairatokra, tehát ezeknek a műveknek is, legalábbis bizonyos részeiknek készen kellett lenniük.

Annyit mindenesetre bizonyosan állíthatunk, hogy a különböző művek vázát noha egy időben dolgozta ki, mindegyiken a megjelenésig dolgozott, finomított, aktualizálta őket. Ezért láthatjuk azt, hogy a már megjelent művekre a később kinyomtatottakban oldalszámra pontosan hivatkozik. Például a *Tíz bizonyosságban* a néhány hónappal korábban kinyomtatott *Diatribára*⁸ és természetesen a *Feleletre*⁹. Az azonban meglepő lehet, hogy a *Feleletben* is hivatkozik a két évvel később megjelenő *Diatribára*.¹⁰ Igaz, oldalszámot még nem ír, de a szöveg már készen lehetett, az Anyaszentegyház győz-

6 BITSKEY István, „Pázmány grazi vitairatai”, in BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, 161–178 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996).

7 MAGYARI István, *Az Országokban való soc Romlasoknac okairól, es azokbol valo meg szabadolasnac io modgiarol, mostan vyonnan irattatot, es sok boelts embereknecc irasokbol szereztetet hasznos koenyuetske*, (Sárvár, 1602); vö. *Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla, FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos és VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 890. – A továbbiakban: RMNy 1983.

8 A *Diatribára* éppen hússzor hivatkozik, lásd a *Tíz bizonyosság* jegyzetkötetének műmutatóját. PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság, 1605: Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közreműk. BÁTHORY Orsolya és VARSÁNYI Orsolya, Pázmány Péter művei 5 (Budapest: Universitas Kiadó–EditioPrinceps Kiadó, 2012), 169.

9 Magyarai ellen írott művére kereken tízszer hivatkozik, lásd a *Tíz bizonyosság* jegyzetkötetének műmutatóját, uo., 160.

10 Lásd a *Felelet* jegyzetkötetének műmutatóját. PÁZMÁNY Péter, *Felelet, 1603: Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. BÁTHORY Orsolya és HARGITTAY Emil, Pázmány Péter művei 7 (Budapest: Universitas Kiadó, 2014), 243.

hetetlenségéről mondja, hogy ezt „masut böuen meg biszonitom”.¹¹ Ugyanígy hivatkozik a szintén két évvel később megjelenő *Tíz bizonyásra*.¹² Így tehát körvonalazható Pázmány munkamódszere, hogy valóban egyazon időben több munkán is dolgozott – amelyek egymás után, akár öt év különbséggel jelentek meg –, vagy a saját műveiből, műveihez egyfajta florilégiumot, jegyzetet készíthetett akár, tehát kigyűjtötte egy adott témához az általa fölhasznált és megírt hivatkozásokat.

Az *Imádságos könyv* függelékeként 1606-ban megjelent *Rövid tanúság*ban is hivatkozik Pázmány a *Diatribára* és a *Tíz bizonyásra*.¹³ Nagyon figyelemre méltó az az adat is, hogy az *Imádságos könyv* tizedik részében, a litániákról szóló tanúságban a szentekről szólva leírja, hogy „ennec, az Irasbais deréc fundamentoma vagion mint a Giarmathi Miklos ellen irt keoniube beosegesen megh mutatom reouid üdeon, Isten segítséghe velem léuen”.¹⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy az *Imádságos könyv* írása idején már nagyjából készen volt a *Keresztyéni felelet* szövegével is. A *Keresztyéni felelet*ben mindhárom korábbi nagyobb munkájára hivatkozik, a *Feleletre*,¹⁵ a *Diatribára*¹⁶ és a *Tíz bizonyásra*,¹⁷ valamint a kisebb lélegzetvételi *Rövid tanúságra*¹⁸ is, tehát valamennyi korábbi polemikus írására. Ezek a vitairatok ugyan nem ugyanahhoz a személyhez szólnak, mégis csoportként szoktunk utalni rájuk azért, mivel a megírásuk időrendjét nagyon nehéz – csaknem lehetetlen – megállapítani.

2. Alvinczi ellen

Pázmány következő vitairatcsoportja, az Alvinczi Péter ellen írott viták két időintervallumra esnek. Az első időszak polémiái még a *Kalauz* megjelenése előtt készültek (*Öt szép levél* 1609, *Megrostálás* 1609). Ezek a művek több szempontból is különösen érdekesek. Egyrészt azért, mivel a vitapartner (Alvinczi Péter) válaszoló írása nem maradt fenn, ebből a szövegből annyi őrződött meg, amennyit Pázmány a saját műveiben idéz belőlük. A *Megrostálás* kritikai kiadásában a sajtó alá rendező Báthory Orsolya kigyűj-

11 Uo., 53.

12 A *Tíz bizonyás* anyagára tizenháromszor hivatkozik Pázmány a *Felelet*ben, ebből hétszer kifejezetten a később megjelent szöveg egy-egy részére, ez bizonyítja, hogy a *Felelet* írásakor a *Tíz bizonyás* bizonyos részei már elkészültek. Lásd PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós és SZABÓ Ferenc, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc és VASS Péter, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 1:94.

13 Bizonyára véletlen, ám ugyanakkor figyelemfelkeltő, hogy Pázmány mindkét műre tíz-tíz esetben hivatkozik pontosan, lásd PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság, 1606*, kiad. BRETZ Annamária, Pázmány Péter művei 4 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 109. – A tízes szám jelentkezik például már a *Tíz bizonyás* címében, de más művek struktúrájában is: a *Keresztyéni felelet*ben Gyarmatinak éppen száz, vagyis tízszer tíz hazugságát sorolja fel.

14 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv, 1631: Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. Sz. BAJÁKI Rita és BOGÁR Judit, Pázmány Péter művei 6 (Budapest: Universitas Kiadó–EditioPrinceps Kiadó, 2013), 231–232.

15 Összesen tizenkét alkalommal említi: PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről, értük való könyörgésekről és segítségül hívásokról, 1607*, kiad. AJKAY Alinka, Pázmány Péter művei 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 34, 45, 75, 78–80, 82, 91, 113, 183, 210, 211.

16 A *Diatribára* egyszer hivatkozik: uo., 170.

17 Összesen háromszor említi: uo., 6, 17, 38, 169.

18 Pázmány három hivatkozása: uo., 180, 193, 207.

tötte ezeket az idézeteket,¹⁹ ma – bármilyen furcsának is tűnhetik – ez a legteljesebben elérhető verziója Alvinczi válaszában. Másrészt pedig azért izgalmasak ezek a kontroverz írók, mivel ezeknek a többihez képest más a hangneme. Pázmány sokkal személyesebb hangon szólal meg, arra lehet következtetni ebből, hogy a személyes érintettség miatt nem olyan higgadt és fölényesen gúnyos, mint a többi vitairatában. Alvinczi háttere, származása hasonló Pázmányéhoz, nagyjából egyidősek, feltehetően együtt kezdték meg a tanulmányaikat Váradon, noha erre konkrét bizonyítékunk nincs.²⁰ Az Alvinczi Péter ellen írott munkáinak hangnemét fűti talán a leginkább személyes indulat. Feltételezésem szerint tehát, Pázmány azért nem higgadt Alvinczivel szemben, mert ismeri. Ha valóban együtt jártak iskolába, és esetleg Pázmány jóban volt Alvinczivel, akkor azért lehet rá mérges, hogy miért nem érti meg, amit mond, ha pedig nem szerette gyerekként, azért dühítheti, mert mindig is ilyennek ismerte, de mindez csak feltételezés, konkrét bizonyíték nincs rá. Az *Öt szép levél* mindemellett még egy külön stilisztikai bravúr, a magyar próza fejlődésének fontos darabja.²¹ Kétségtelen azonban, hogy valamennyi polemikus műve közül ezek, az Alvinczi ellen szólók, a legkegyetlenebbül szatirikus hangvételű írásai. A fentiekben ismertetett szerkezeti vázától az *Öt szép levél* esetében tér el, mivel ez nem válaszirat, hanem támadó hangvételű, és amely mű önmagában álló stiláris unikum. Ezzel szemben a *Megrostálásban* alkalmazza a korábban is követett gyakorlatát, tehát a maga válaszában híven követi Alvinczi írásának struktúráját. A Gyarmati Bíró Miklós ellen írott *Keresztyéni feleletben* is ezt az írói módszert látjuk alkalmazni, minthogy azonban Pázmány magasan Gyarmati fölött állt mind retorikai, mind teológiai és filozófiai képzettségben, könnyedén bizonyította szillogizmusainak – és ez által érvelésének – hibáit.

A másik időintervallum hitvitái öt évvel később, a *Kalauz* védelmében születtek, az azt támadó írókra feleletül (*Az calvinista prédikátorok tüköre*, 1614, *Az igazságnak győzedelme*, 1614). *Az calvinista prédikátorok tüköre* című munka Lethenyi István név alatt jelent meg,²² ez a magyar nyelvű vitairatok közül Pázmány első álnéven megjelent írása. Ugyan volt Pázmánynak ilyen nevű tanítványa, ám a szerzőség ebben az esetben nem kérdéses, Lethenyit kizárja fiatal kora, Pázmányt pedig erősítik a tartalmi elemek, valamint az is, hogy a második műben (*Az igazságnak győzedelme*) elismeri ennek a szerzőségét. Az Alvinczivel való polémiáknak az az érdekessége, hogy a másik oldalról egyetlen mű sem maradt fenn. A tartalomra Pázmány idézeteiből lehet következtetni. Alvinczi munkája, amire Pázmány felelt, név nélkül jelent meg, a szentek tiszte-

19 PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása, 1609*, kiad. BÁTHORY Orsolya, Pázmány Péter művei 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 100–112.

20 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 102.

21 BALÁZS Mihály, „Az *Öt szép levél* 1609-ben”, in BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció*, Régi magyar könyvtár tanulmányok 8, 193–216 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006); PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél* (1609), *Öt levél* (1613), kiad. HORVÁTH Csaba Péter, a latin idézeteket ford. BÁTHORY Orsolya, Pázmány Péter művei 10 (Budapest: Universitas Kiadó, 2019), 266–274.

22 *Az calvinista predikátorok igyenes erkeolcseu tekelletességének tevkoeore, mellyet az Felfeoldeon nyomtatot Lelki orvossagnak eleol járo beszédébeol szerzet Lethenyi István*. Beocsben, MDCXIV; RMNy 1983, 1060.

letét és segítségül hívását igyekezett cáfolni.²³ Ezt a kérdéskört Pázmány már többször kifejtette, alaposan körüljárta már a *Keresztyéni feleletben* is, a *Kalauzban* pedig külön könyv szól a témáról (XIII). Nem is erre reagál legfőképpen, hanem Alvinczi *Kalauz* támadó előszavára. Erre az írásra Alvinczi hamar válaszolt,²⁴ ez a vitairat szintén nem maradt fenn, csak Pázmány újabb válasza, *Az igazságnak győzedelme*.²⁵ Pázmány egyértelműen utal Alvinczi durva hangvételű sértéseire,²⁶ ez lehet a magyarázata a mű végén szereplő Alvinczit gúnyoló xénia-ciklusnak. A munka nyomdába adásánál és a végső korrektúrázásnál már nem lehetett jelen Pázmány, mivel az év végén Rómába utazott, ezért Balásfi Tamásra bízta a kötet végső átnézését.²⁷

3. Kálvin ellen

Az 1609-es évben írt *Az nagi Calvinus Ianosnac hiszec egi Istene* című írás²⁸ időben a két Alvinczi-irat között jelent meg. Ebben az esetben nem egy ember ellen szól, hanem Kálvin legfőbb műve, az *Institutio Christianae religionis* ellen írta. Az első vitairatnak mondható *Tíz bizonyosságban* még a két nagy egyházalapító reformer közül Luther életét és munkásságát vette górcső alá és igyekezett cáfolni. Néhány évvel később viszont

23 *Lelki orvosság* (Kassa [?], 1614); RMNy 1065. Vö. HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 111–112.

24 RMNy 1983, 1064.

25 PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak gyeozedelme, melyet az Alvinczi Peter Tevkeoreben meg mutatot Pazmany Peter* (Pozsony, 1614); RMNy 1078.

26 „Vallyon Alvinczi, neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? kurvának? pelengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő-ártánynak? Genyetségnek? Hitetőnek? Bolondnak? Pokolból származottnak? Te pedig orczátlan nyelveskedéssel (mint ha most-is az alvinczi pajkosok-közöt vólnál) mind ezeket és töb hozzád illendő rútságokat kérődöl reám; sőt ezeket (phui бүdös szájú) islógoknak nevezed. Mégis az te Tüköröd keresztyéni szelidségben zabállott áll-orczában öltötet tégedet.” PÁZMÁNY Péter, *Csepregi mesterség, az-az: Hafenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek czégyeres czigánysági és orcza-szégyenítő hazugsági*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: k. n., 1900), 1–25. – PÁZMÁNY Péter, *Az calvinista predikátorok igyenes erkölcsű tekkelletességének tüköre*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: 1900), 27–45. – PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: k. n., 1900), 47–114. – PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szegyenvallás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hívságoknak köszegi töldalékit verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond (Budapest: 1900), 115–249. – PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két calvinista könyvecs-kére, melyeknek eggyike okát adgya, miért nem felelnek az calvinista predikátorok az Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak nevezetik*, s. a. r. SZÉKELY István (Budapest: k. n., 1900), 251–302. – PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, melyek erejétül viseltetvén sok fő ember, mind ennek előtte, mind e napokban-is az új-vallások töréből ki-feslett és az római ecclesiának kebelébe szállott*, s. a. r. KISS János (Budapest: k. n., 1900), 303–342. – PÁZMÁNY Péter, *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskek*, s. a. r. DEMKÓ György (Budapest: k. n., 1900), 343–469. – PÁZMÁNY Péter, *A' setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője, mely útban igazittya a' vittebergai academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a' Kalauzra*, s. a. r. KISS János (Budapest: k. n., 1900), 471–823. – A továbbiakban: PPÖM 5.

27 Vö. HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 112–115.

28 PÁZMÁNY Péter, *Az nagi Calvinus Janosnac hiszec egy Istene, az az: az Calvinus ertelme szerent valo igaz magiarazattia az Credonac mely, az Caluinus tulajdon könyueiből hyuen, es igazán egybe szedetttetet, az caluinista atiafiaknac lelki eppületekre, es vizasztalásokra*. S. T. D. P. P. (Nagyszombat, 1609); RMNy 1983, 984.

már világosan látszott, hogy Magyarországon és Erdélyben – katolikus szempontból – talán még veszélyesebb a református, kálvini irányzat, ugyanis jóval nagyobb számú követőre tett szert, mint a lutheranizmus, ez indokolta a Kálvin főműve elleni iratot.

Pázmánynak ez a műve azért is keltett megütközést a kortársakban, mert korábbi műveikhez képest szokatlan, új narrációs megoldást választott. Nem a megtámadott, cáfolni kívánt mű struktúrája mentén haladt – hiszen ebben az esetben többkötetes munkát kellett volna megírnia –, hanem hatásosabbnak, figyelemfelkeltőbbnek tartotta, hogy a tanítót és a tanítást is egyszerre célba vevő szöveget hozott létre azzal, hogy a mű középpontjába a *Credót* állította. A kereszténység egyik legfontosabb imaszövege a hitvallás, a *Credo*, amelynek az elmondásával a hívő kinyilvánítja az adott felekezethez való tartozását. Az ennek a szövegére épülő vitairatát Pázmány tizenöt részre osztotta. Ebből az első tizenkettőt nevezi a *Credo* ágazatainak, azaz az apostoli hitvallást tizenkét részre, állításra, mondatra bontja, és ennek megfelelően egy-egy mondat, ágazat magyarázatáról szól az adott fejezet. Az első ágazat eszerint a *Hiszekegy* első mondata: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, Mennynek és Földnek teremtőjében.” Pázmány a *Credónak* nem a nicea-konstantinápolyi zsinaton megfogalmazott hosszabb szövegváltozatát használja, hanem a rövidebb *Apostoli hitvallást*. Mindkét hitvallás mai értelemben háromszótagú, azaz három hitágazatban (articulus fidei) vallja meg a Szentháromság három személyébe vetett hitet. A *Credónak* a protestáns tanítás ellenében való kiforgatása nem Pázmány találmánya. Hasonló eljárással találkozhatunk például abban a Műnsterben, 1607-ben megjelent nyomtatványban is, amelyet Bernard Dörhoff adott ki, s amely a helyi jezsuita gimnázium poétai osztályának műveit tartalmazza és a címe: *Credo Calvinisequarum*.²⁹ Talán ez a kis füzet adta az ötletet Pázmánynak, hogy a *Credo* ágazataira építse a mondanivalóját, illetve hogy a retorika eszközeivel visszajára fordítsa Kálvin *Credóját*.

Az *Az nagy Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene* című vitairatról a szakirodalomban általánosan elterjedt az a vélemény, hogy Pázmány a szövegkörnyezetből kiragadott idézetekkel elferdíti Kálvin eredeti mondanivalóját.³⁰ Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezt a közkeletű vélekedést felül kell vizsgálni, nagyon könnyen tévútra viheti ugyanis a felületes szemlélőt, ha csupán azt veszi tekintetbe, hogy a pázmányi idézetek mely kálvini szavakból állnak össze, és nem ügyel a szöveg jelentésének egészére. A végkövetkeztetésünk ugyanis az, hogy általánosságban kijelenthető: Pázmány bizony nem ferdíti el Kálvin

29 Vö. BÁTHORY Orsolya, „Pázmány Péter Az nagy Calvinus Jánosnak *Hiszekegy Istene* című vitairatának előképe”, in *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 28, 7–28. (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020).

30 SÍK, Pázmány Péter..., 113–114; *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 132; JÁNOSSY Imre, „Kálvin idézetek Pázmány Péter műveiben”, *Református Egyház* 30, 5. sz. (1977): 97–102, 101. Korábban magam is így láttam: AJKAY Alinka, „»Calvinus megvallja«: Pázmány Kálvin-hivatkozásairól”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, *Loci memoriae Hungaricae* 7, 267–275 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 267–269, azonban a kritikai kiadásban elvégzett részletes szövegvizsgálat alapján más következtetésekre jutottam.

eredeti állításait, hanem végig tartalmilag pontosan idézi, a legvégső torz *Credót* leszámítva, érvelésében nincs logikai csúsztatás. Pázmány művének szinte minden lapján idézi a kálvini *Institutio* valamelyik részét, azaz javarészt végig hivatkozásokból áll, amelyek tipográfiailag is elkülönülnek a többi szövegtől, dőlt betűvel vannak szedve. Pázmány igen nagy számú olyan idézetet használ, amelyben szó szerint veszi át Kálvin szövegét. Ezeket túl még a pontos idézetek kategóriájába sorolhatók azok a szövegátvételek, amelyekben Kálvin eredeti mondatait rövidítve, az általa lényeges jelentésmódosulást nem okozó szavakat elhagyja, és csak a mondat tömör lényegére ügyelve idéz. Ebben ragadható meg talán leginkább Pázmány idézési technikájának sajátossága a kálvini szövegek esetében: elsősorban rövidít, mintha a hosszan kifejtett állítások kivonatát készítené el, csak a lényeget foglalva össze. Ez a jellemzés még azokra az esetekre is érvényes, amelyeknél első látásra úgy tűnik, hogy Pázmány meghökkentően távoli szavakból rakja össze az általa alkotott mondatot, ha azonban a végeredményt összevetjük a hosszabban megfogalmazott eredetivel, a legtöbb esetben azt tapasztaljuk, hogy a mondat tömörítésével, rövidítésével nem változott meg az állítás valódi tartalma. Pázmány korábban nem alkalmazta azt a hivatkozási módszert, hogy az eredeti szövegkörnyezetéből kiragadjon nemcsak mondatokat, hanem olykor mindössze néhány szót, és ezáltal alkosson idézetet, ám még ezzel a technikával sem formálja át jelentősen – néhány esettől eltekintve – Kálvin eredeti szövegét.³¹

4. A nyugat-dunántúli evangélikusok ellen

1613-ban Pázmány megjelentette az *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* című, első kiadásban is majdnem ezeroldalas főművét. Hargittay Emil többször elmondta és megírta, hogy Pázmány miért tekinthető kis túlzással „egy műves” szerzőnek.³² A *Kalauz* első kiadásába beledolgozta szinte valamennyi korábbi művét, így lett ez a munka Pázmány legnagyobb szabású polémiája. A *Kalauz* megjelenése után pedig azokkal vitázott, akik megtámadták ezt az írást. Ezek is csoportokba rendezhetők, mindjárt az első hitvitabokor (*Csepregi mesterség*, 1614, *Csepregi szégyenvallás*, 1616) tagjai az úgynevezett csepregi iratok. Ugyanis a *Kalauz* megjelenése arra sarkallta a protestáns felekezetek tudósait, hogy egyrészt cáfolatot írjanak ellene, másrészt részletesen és világosan megfogalmazzák a saját hittételeiket, elveiket, amely kezdetben inkább a már meglévő külföldi munkák fordításait jelentette. Zvonarits Imre csepregi evangélikus prédikátor 1614-ben lefordította Matthias Hafenreffer tübingeni teológus *Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi* (Jena, 1601) című művét.³³ Az ajánlás Nádasdy Pálnak szól, akinek maga a fordító adta négy évvel korábban az eredeti művet.³⁴ Az ajánlást köve-

31 Vö. PÁZMÁNY Péter, *Calvinus hiszekegy Istene, 1609*, kiad. AJKAY Alinka, Pázmány Péter művei 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2021).

32 Legutóbb: HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 222.

33 Matthias HAFENREFFER, *Az szent irásbeli hitvnc agáinak bizonyos moddal es renndel, három könyvekre való osztása*, ford. ZVONARITS Imre (Keresztúr, 1614); RMNy 1983, 1072.

34 „Eszén az könyvechket Nagysagos kegyelmes Vram ez elöt maid negy esztendőuel, akkor, mikor Nagysagod it Chöpregen egy ideig lakuan kegyelmessen egy nehanszor meg latogatot volna az Nagysagod

tő *Praefatiót* Sármelléki Nagy Benedek kőszegi iskolamester írta, s ebben támadta meg Pázmány *Kalauzát*, mivel Pázmány Hafenreffer ellen is írt. A hatoldalas írásnak mindössze az első fél oldala szól a könyv hasznáról és a fordító fáradságos munkájáról, a fennmaradó öt és fél oldal pedig Pázmány ellen íródott.

Leg inkább pedig erre mast engem ez kesztet, miuel hogy az ü nem regen ki bocsattot nyul szüüü, es regen sok izben meg futamtatot KALAVZABAN ez HAFENREFFERVS keresztien tökelletes fő tudos Doctortis rutalmas karomlassal gyalaza, es aszt költe rea, hogy ebben az ki nyomtattot könyueben, Luther Martonnal egyetemben, tagatta az Leleknek halhatatlansagat.³⁵

Ez a Hafenreffer személyét érő legfőbb – és tulajdonképpen egyetlen – sértés, ugyanis az itt idézett *Kalauz*-citátum az egyetlen hely, ahol Pázmány említi a tübingai tudóst.³⁶ Nagy Benedek a Pázmány elleni további vádjait három pontban foglalja össze: „1. Mert hamissan gyalaz minket hitünkben, es életünkben. 2. Nem igazan bizonyet ellenünk az irasokkal. 3. alattomba veszedelmes dolgokra tanet.”³⁷ A *Kalauz*t még három esetben idézi, először Luther tanításával szemben, amikor Pázmány azt mondja, hogy Luther bujaságra tanít; másodsor Luther származásával kapcsolatosan, majd végül a kálvinistákkal kapcsolatosan, akikkel Nagy Benedek szerint Pázmány cimborál titkon, hiszen „ü is az Caluinistak taboraban be szökik, es meg tagadgya az mindenható Ember Christust”, sőt egyenesen azt mondja róla, hogy „az Caluinistak Pribekiue let”.³⁸ A *Praefatiót* egy tízoldalas *Protestatio* követi, amelyben a nyugat-dunántúli evangélikusok mindenekelőtt határozottan kinyilvánítják elkülönülésüket mind a katolikusoktól, mind a reformátusoktól. Majd rátérnek a fő sérelmükre, nevezetesen hogy „nem regen amaz karomlassal nyelvet föl fegyverkeztető Goliat az ö pokolra vivő kalauz konyueben cselekedet”.³⁹ Azért is protestálnak a magyar nemzethez, hogy a káromló írások ellenére meg ne botránkozzék senki személyükben és tudományukban. Az iratot öten írták alá: Klaszekovich István, Téthényi Dániel, Temper Balázs, Zvonarits Mihály és Pithyraeus Gergely.

---

böchületes uduara nepeuel egyetemben, az en hazamnal attam vala Nagysagodnak.” Uo., [A4v].

35 Uo., [B1v].

36 PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra-vezető Kalavz* (Pozsony, 1613); RMNy 1983, 1059; „Egy Matthias Hafenreffer Tubingai Doctor, 1603. Esztendőbe, nagy rosz otromba könyvet írta, *De Locis Theologicis*; és jollehet azt tanította egy felől; hogy, az Emberek Lelke halhatatlan: de más felől néki kerül 's azt vitélytá; hogy, az Emberek lelkeis; firfiú magból, és anyátul nemzetetik: *Ego posteriorem sententiam amplector, quae Animam humanam, una cum corpore, ex parentibus propagari concludit*. Es ezt, Hét balgatag bizonyossággal támogattya, mellyeket nem méltó elő hoznunk, mivelhogy csak az gyermekeikis, az kik küszöbrül köszöntötték az Filozofiát, könnyen meg fejthetnék.” Pázmány szó szerint idézi Hafenreffert, vö. *Loci Theologici*, 236.

37 HAFENREFFER, *A szent irasbeli hitvnc againak...*, [B2v].

38 Uo., B3r–[B3v].

39 Uo., C1r.

Pázmány még ugyanebben az 1614-es esztendőben megjelenteti válasziratát Szyl Miklós álnéven.⁴⁰ Az előljáró levélben ugyanannak a Nádasdy Pálnak ajánlja művét, mint Zvonarits a fordítását, alaposan fölpraprikázva ezzel ellenfeleit. Ezután következik a könyvben lévő dolgoknak summája. Ebben Pázmány kifacsarja Hafenreffer nevét (Hat-fél-réf embernek nevezi), akinek lefordította a napokban az írását egy csepregi prédikátor, s amely könyv elé „czégér gyanánt, rút hoszú toldalékokat ragasztottak ennihányan; mellyekben, azon törödnek, hogy az Igaz hitre vezerlö Kalaúz körül csiripeluén, ennek hitelét, és böcsülletit, az Romaj hitnek meltoságáual egyetemben, meg kissebicsék, és gyalázzák”.⁴¹ Pázmány ugyanúgy négy részre osztja a válaszát, ahogyan Nagy Benedek négy pontban foglalta össze a vádjait, tehát ebben a vitairatában követi a korábbi válaszpolemiák struktúráját. De nemcsak Nagy Benedeknek válaszol, hanem már Zvonarits ajánló levelének állításait is pontról pontra cáfolja. A fiatalabb Nagy Benedekről rendkívül lekinsnylően nyilatkozik: „Nem igaz ugymond az mi Soczenk, hogy Luther tagadta az lélek halhatatlanságát. Hök Vram fia: mit mondasz a Luther írásából elő hozot mondásra? Tács fel szádat, lássuk mi sül ki belölle. De erre Soczenk csak fülel, mint égy bagoly, és halgat.”⁴² Majd azzal folytatja, hogy „Hafenrefferrül oly itületben vagyon az Kalaúz, [...] hogy az ember léлке az szeulékteul nemzettetik. Az ember lelke az testel eggyeut az Atyáktül származik. It elsőben ugyan taitekozik szaia az sok rút szitok miá Soczenknak. Szitkait tarcsa magának: azokra szitokkal kellene meg felelni, de nincs keduem az morgáshoz: magához hasonló morgó társot keressen.”⁴³ Itt már Zvonarits fordítását használja, a margón pontosan megadja az oldalszámot. Majd ismét Nagy Benedekre tér vissza, aki a *Kalauzra* hivatkozva értelmezi Pázmány mondatait, amire viszont azt mondja: „Nem tudom hon kaptad ezt az Argumentomot, mert az Kalaúzban ielensége sincs ennek. Ha iámbor vagy, ne fogd másra az magad esztelenségét.”⁴⁴ Ezután a halhatatlan lélek származásának teológiai magyarázatába kezd, ezzel cáfolva Hafenreffert. A *Kalauzban* valóban mindössze egyetlen mondat erejéig foglalkozott vele Pázmány, itt most alaposabban kielelmezi a tübingeni teológus mondatait, immár végig a magyar fordításra hivatkozva. A vitairat 3. részében rátér a Luther ellen felhozott vádakra, elsőként is, hogy Luther az ördög csinálmánya-e vagy sem. Itt azért bizonyára érezhette Pázmány, hogy ez milyen durva sértés, azzal magyarázkodik, hogy mindezt csak *olvasta* (a *Kalauzban* utal is ezekre a művekre), és nem állította, és akinek esze van, tudhatja, hogy mi az igazság. Az utolsó részben a kálvinistákkal való cimborálás vádjára felel.

A válasz nem várat sokáig magára, egy évvel később, 1615-ben megjelenik Nagy Benedek és Zvonarits Imre közös munkája, a *Pázmány Péter pironásági*.⁴⁵ Ez már jóval vas-

40 PÁZMÁNY Péter [Szyl Miklós], *Csepregi mesterség, azaz Hafenreffernek magyarrá fordítot könyue eleiben függesztet leueleknek, czégéres czigánysági, és orcza-szegyenítő hazugsági* (Bécs, 1614); RMNY 1983, 1061.

41 Uo., 6.

42 Uo., 33.

43 Uo., 34.

44 Uo., 35.

45 ZVONARITS Imre és NAGY Benedek, *Pazman Peter pironasagi. Az az: azokra az szitkos karomlasokra, es orczatlan pantolodasokra, mellyeket Szyl Miklos neue alat Hafenreffer tudos Doctornak könyue eleiben füg-*

kosabb kötet, 333 oldalas és már nem imakönyv méretű, hanem negyedré. Az ajánlásban (Nádasdy Tamásnak és Pálnak) világossá teszik, hogy „az Syrenes szauu, de Aspis mergü Pazman Peter”⁴⁶ ellen ragadtak tollat, akinek volt képe szintén a Nádasdyaknak ajánlani az írását, és aki az „ö potrohos Kalauzzaban, sem ő Nagysagarol, sem az alatta valo Tanettokrol böcziületessen nem emlékezik, hanem inkább az hol szeret teheti, mosdatlan orcaual karomkodik.”⁴⁷ Jelen dolgozat keretein belül nincs mód ennek a hosszú vitairatnak a részletes elemzésére, ismételten megpróbálják Pázmány elveit és mondatait cáfolni, majd a kötet végén három gúnyverset is olvashatunk Pázmányról és egyet a *Kalauzról*.⁴⁸

Pázmány a következő évben, 1616-ban Prágában nyomtatta ki válaszirátát *Csepregi szégyenvallás* címmel.⁴⁹ Ezt a 283 oldalas kicsi, nyolcadrésű méretű könyvecskét már a saját neve alatt jelenti meg. Az előljáró levélből megtudjuk, hogy mi is e könyv létrejöttének története. Pázmány már az első mondatában – in medias res – Luthert idézi a *Kalauz*ból, aki a lelkünk halhatatlanságát csak a pápa „kamoraszékin tojtott iszonyatos szörnyűségnek” nevezi.

Azt vettem vala e mellé, hogy az mostani Martinista Tanítók sem mesze estek fájoktól. Mert alattomban vermet ásnak az mi lelkünk halhatatlanságának, midön azt hirdetik Hafenreffer után, hogy nem az Isten teremti vyonnan fogantatásunkban az Okos lelket, hanem, valamint egy Ló más Lovat nemz, ugy az embertüls, testestül, lelkestül származik az ő magzattya.⁵⁰

Pázmány leírja, hogy a *Kalauz* megjelenése után lefordították Csepregen Hafenreffer művét, és

hogy az büdös bor, czégér nélkül ne maradna, az könyv eleiben, valami szakadozot tóldaléket függesztének, melyben az én írásomon kezdének szegezgetni. Mingyárt válasszok lön: és hevenyében torkokra veretek éretlen kérödések. Most azért viszontag, két Morgó [...] egybe czimborálván, valami szurkos pappirosat, undok téntával, olvashatatlan rüt bötükkal, éktelen és tisztességbeli ember szájából ki férhetetlen rüt morgásokkal,

---

geszket leuelek ellen, all-orcassan ki bocziattot vala: derek felet. Melyben, nem chak az csepregi Mestersegnek neuzet nyelues czielcziapasi, torkaban verettetnek, de meg az ő Cziauargo Kalauzaanak, csintalan fartellij, es hazug czigansagijs röuid bizonyos ielekből, mint egy vilagos tükörből, ki nijlatkosztatnak, Irattatot az együgyüeknek Hasznokra, es Az mi magunk artatlansaganak tiszta mentsegere (Keresztúr, 1615); RMNy 1983, 1091.

46 Uo., [3].

47 Uo., [3–4].

48 A hitvitabokorról bővebben: AJKAY Alinka, „Morgók nyelveskedése – Pázmány és a nyugat-dunántúli evangélikusok”, in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, Egyetemi füzetek 45, 69–82 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2020); DOI: 10.36373/em-2021-3-10.

49 PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégyenvallás. Az az reovid felelet, melyben az Csepregi hiusagoknak, Köszegi tóldalékit, veröfenyre hozza* (Prága, 1616); RMNy 1983, 1120.

50 Uo., 1.

be mocskolván, en ream, mint fel töt tárgyokra, mesterségeknek szokott nyilaival, szitokkal, és hamissággal, lövöldöznek.⁵¹

A következő bekezdésben Pázmány maga is elismeri, hogy a Zvonarits Imre és Nagy Benedek által írt *Pázmán Péter pírónsági* című könyv *Kalauz*-felelet. Az már egy másik kérdés, hogy igaz vagy hamis, méltó vagy trágár, derék vagy csak csiripelő, ugyanis a népség arról keveset gondolkodik, elegendő, ha elmondhatják, hogy van feleletük. Persze azért hozzátesszi: „Hogy azért mindenkéül nyilván légyen, hogy nem Oroszlány oridítás, hanem szél indító rivás az Morgók nyelveskedése”.⁵²

Nagyon érződik az egész kötet szövegén, hogy Pázmány igazán haragra gerjedt, szó nincs itt már az ugyan kissé lekezelő, ám mégis joviális, szarkasztikus hangnemből, amely még a *Csepregi mesterséget* jellemezte, itt minden téren kőkemény teológiai érveléssel és jelentős jegyzetapparátussal veri vissza az ellenfelek támadásait pontról pontra. Ki is mondja, hogy ha

valami derék dólgot vettek volna eleikben az én baynakim, és abban tudos emberhez ilendő bizonyságokkal viaskodtak volna, kedvem volna nekemis az íráshoz. De hogy egy vagy két gaz embernek enyelgésin, és merő sült bolond álmadozásin kel akadoznom, vagy türöm, vagy tagadom, de nem szinte gyönyörködöm benne.⁵³

Mindebből láthatjuk, hogy a *Kalauzra* elsőként a lutheránusok válaszoltak kétszeresen is, egyrészt az első cáfolatot Nagy Benedek írta, másrészt a wittenbergi tudósoknak elküldendő latin fordítást is ők készítették el. Valószínűleg többen fordították, ezek közül lehetett az egyik Nagy Benedek. Ennek a latin fordításnak a segítségével írja majd meg Fridericus Balduinus wittenbergi tudós a maga *Kalauz*-cáfolatát, *Phosphorus veri catholicismi* címmel 1626-ban.

A kálvinisták *Kalauzra* adott első fennmaradt válasza tulajdonképpen Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása, amely 1624-ben jelent meg. Arra, hogy Szenci fordítása a *Kalauzra* adott válasz, már többen, Jánossy Imre, Szabó András, Vásárhelyi Judit és Viskolcz Noémi is felhívták a figyelmet.⁵⁴ Mindezt legékesebben a címlapok (különösen az *Institutio* címlapszövege) és Szenci Molnár ajánló levele bizonyítja. Ebben kifejti, hogy azért kezdett bele a munkába, mert „az Antichristusnac Béresi, az kic lelki esmeretec ellen az igazsagnac rágalmazásával, utálatos hazugságockal; szörnyű gyunyolodásokból forralt könyveckel keresnec Ersekséget, püspökséget, és praepostságot, kap-

---

51 Uo., 2.

52 Uo., 6.

53 Uo., 233.

54 JÁNOSY Imre, „Kálvin idézetek...”, 101; SZABÓ András, „Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása”, in SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás. Hanovia M. DC. XXIV.*, Bibliotheca hungarica antiqua, 31–51 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézete–OSZK, 2009), 33; P. VÁSÁRHELYI Judit, „Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása”, in uo., 5–29, 8; VISKOLCZ Noémi, „»Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.«: Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben”, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 11 (2005): 62–98, 77–79.

dosnac ki ez Calvinus Institutiojából és egyéb írásból némely czonkitott mondásokat, az mellyekből iszonyu káronkodásokat koholnac”.⁵⁵ Szenci Molnár Albert fordítását ismerte Pázmány, válaszolt is rá 1626-ban.⁵⁶

5. *Balduinus ellen*

A *Kalauzt* tíz év elteltével – 1623-ban – újra kiadja, miután jelentősen átdolgozza, többek között az újabb polémiákat is felhasználja. Ez lesz majd a végleges változat, az utolsó 1637-es kiadásban már ehhez képest nincs terjedelmileg jelentős változtatás. Tehát az elsőbe minden korábbi vitairatát beledolgozza, aztán válaszol az ezt ért támadásokra, majd a másodikba beledolgozza a közben megjelenő iratokat és átdolgozza a korábbiakat, aktualizálja az egész szöveget.

Még az 1613-as *Kalauz*-kiadáshoz tartozik a *Setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* című 1627-ben megjelent vitairat. Ez a válasz Balduinus egy évvel korábban megjelent *Kalauz*-cáfolatára (*Phosphorus veri catholicismi*, 1626). A wittenbergi lutheránus professzor, Fridericus Balduinus (Friedrich Balduin) a *Kalauz* megjelenését követően tizenhárom évvel később válaszolt, miután a nyugat-dunántúli evangélikusok lefordították neki latinra Pázmány munkáját és kiküldték Wittenbergbe. A negyedrért méretű válaszirat több, mint 1200 oldalas, latin nyelvű.⁵⁷ Pázmány erre válaszol a maga majdnem ötszáz oldalas, magyar nyelvű könyvével.⁵⁸ A címében is utal Balduin művére (phosphorus: ’hajnalcsillag’), az eredeti mű és a viszontválasz terjedelméből is látszik, hogy mindkét szerző fontosnak tartotta a disputációt. A *Setét hajnalcsillag* sajátos helyet foglal el a pázmányi kontroverz írások sorában már csak azért is, mert ez Pázmány válasza az őt ért legkomolyabb bírálatra, hiszen Balduin az egész *Kalauzt* próbálja tételesen cáfolni, ezzel is erősítve, hogy a protestánsok vitairatnak tartották ezt a művet. Legutóbb Hargittay Emil hívta fel a figyelmet a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött *Setét hajnalcsillag*-példányra, amely Pázmány számos kéziratos bejegyzé-

55 *Keresztényi Religiora es igaz hitre valo tanitas. Mellyet Deakul irt Calvinus Janos. Es osztan Franciai, Angliai, Belgiai, Olasz, Német, Czeh és egyéb nyelvekre fordítottanak: Mostan pedig az Magyar nemzetnek Isteni Igas-sagban való épületire Magyar nyelvre fordított [...] Hasznos és bővséges Registromockal egyetemben* (Hanau, 1624); RMNy 1983, 1308, A3 r–A3v.

56 PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* (Bécs, 1626); RMNy 1983, 1351. Az ajánlólevélben írja: „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és díszes elmével bővelkedőbbet nem ismérek vezérid-közzül Calvinus Jánosnál. Azért ennek írásából akarom fő-képpen bélyegezni vallásodat: kivált-képpen pedig a keresztényi oktatásról írt könyvet hozom elő, mivel ezt minap magyarrá-is fordították, úgy hallom” – PPÖM 5, 351–352.

57 Fridericus BALDUINUS, *Phosphorus veri catholicismi. De via papatus et viam regiam ad ecclesiam vere catholicam et apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pasmanni olim Jesuitae, nunc cardinalis ecclesiae Romano-papisticae* (Wittenberg, 1626).

58 PÁZMÁNY Péter, *A setet hajnal-csillag-utan budoso luteristak vezetője. Mely utba igazította a Vittebergai Academicanak Fridericus Balduinus-által ki-bocsátott feleletit a Kalauzra Pazmany Peter Esztergami Ersek irta* (Bécs, 1627); RMNy 1983, 1376.

sét tartalmazza.⁵⁹ Figyelemre méltó, hogy Pázmány tudatosan magyar nyelven válaszol a latin műre:

És jóllehet Deákul-is tudok, de mivel a' *Kalauzt* a' Magyarokért Magyarul írtam, annak óltalmát-is Magyarul akarom írnyia, Nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert, ha másnak szabad a' Magyar könyvre Deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy Magyarul ne írjak a' Deák könyvre.⁶⁰

Amikor Balduinust idézi, lefordítja az idézeteket, az eredetire pedig a margón hivatkozik. Ennek a polémiának a hangneme jóval tárgyyszerűbb, mint a hazai vitapartnerekkel szembeni iratoknak, bár Pázmány ebben sem kíméli ironikus, gunyoros megjegyzéseitől vitapartnerét. Pontról pontra válaszol Balduinnak, mivel amaz az 1613-as *Kalauzra* felel, Pázmány válasza is ezt követi strukturálisan, de már az 1623-as bővített változatot is figyelembe veszi.

6. Pécsváradi ellen

Pázmány egyik legfőbb módszere a vitázásban: mindig az övé kell, hogy legyen az utolsó szó, semmit nem hagy válasz nélkül. Ezt illusztrálja a Pécsváradi ellen írott két vitairat is: *Jó nemes Váradnak* (1630); *Okok, nem okok* (1631). Pécsváradi Péter 1625-től volt Váradon református prédikátor. Pázmány 1626-ban kiadott *A Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* című munkájára Pécsváradi 1629-ben válaszolt egy több mint kilencszáz oldalas könyvvel.⁶¹ Erre jelentette meg feleletképpen Pázmány a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vitairatát egy évvel később. A kötet érdekessége, hogy nem a saját neve alatt adta ki, hanem Sallai István plébános neve és alakja mögé rejtőzve.⁶²

Az álnévhasználat nem idegen Pázmánytól, vélhető okát Fraknoi Vilmos fogalmazta meg, nevezetesen, hogy ezzel Pázmány azt kívánta demonstrálni, nem egyedül vesz részt ebben a küzdelemben, egész seregnyi katolikus hitvitázó harcol az igaz ügyért.⁶³ A Pécsváradi Péternek írt két viszontválaszt nem lehet, illetve nem érdemes külön tárgyalni, a második válaszirat (*Okok, nem okok*, 1631) szorosan összefügg az el-

59 Vö. HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 137–148.

60 PPÖM 5, 480.

61 PÉCSVÁRADI Péter, *Pecs-Varadi Peternek, varadi lelki pasztornak feleleti Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, mellyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt, es Bihar var-megyének dedicalván MDCXXVI eszetendöben kibocsatott* (Debrecen, 1629); RMNy 1983, 1427.

62 [PÁZMÁNY Péter], *Io nemes Váradnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyógyitgattya, Farkas-marásból esett sebeit Bihar-Vár-megyének, es óltalmazza a' Szent Irásról, és Ecclesiáról irt könyvét az esztergami erseknek* (Pozsony, 1630); RMNy 1983, 1485.

63 Idézi PPÖM 5, 4.

sővel.⁶⁴ Nagyon érdekes az itt alkalmazott álneves narratíva, ugyanis mindkét vitairaton keresztül végig, következetesen az elbeszélő önmagát Sallai Istvánként, a védelmezett Pázmányt pedig Érsekként nevezi meg, egyes szám 3. személyben beszélve róla. A második viszontválaszban sem lép ki ebből a szerepből, noha Pécsváradi mindvégig az Érseket, vagyis Pázmányt szólítja meg, kezdő és válaszoló írását is neki címezi, annak ellenére, hogy Sallai neve alatt jelent meg. Ez is megszokott viselkedésmintha a polémiákban, például a csepregi prédikátorokkal való csatározás során Pázmány ugyan Szyl Miklós néven jelentette meg az első válaszirátát, nem tévesztette meg Nagy Benedeket és Zvonarits Imrét, ők a feleletükben Pázmánynak válaszoltak. Ebben az esetben is Pécsváradi Pázmányhoz intézi a mondanivalóját, noha Sallai néven jelent meg a mű, amire válaszol. A két hitvitabokor és álnévhasználat között annyi a különbség, hogy a csepregi prédikátorokkal szemben a második válasziratnál Pázmány leveletti az álarcot és a saját nevében válaszol, Pécsváradival szemben viszont marad Sallai nevével, igaz, nem cáfolja Pécsváradi állítását, nevezetesen, hogy az Érsek írta az első feleletet.

Ennek a két hitvitabokornak az összevetése számos tanulsággal jár, legfőképpen azzal, hogy még inkább megerősíti az olvasóban a Pécsváradi ellen írt vitairatoknál Pázmány szerzőségét, ugyanis stilisztikailag, szófordulataiban a csepregi vitairatokra hasonlítanak leginkább. A szövegek létrejöttének apropója is hasonló: mindkét esetben a kiindulópont Pázmány egy műve (a csepregi iratok esetében a *Kalauz*, a Pécsváradi elleni iratok esetében pedig *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról*), amelyet írásban megtámad egy-egy protestáns prédikátor. Erre érkezik Pázmány részéről egy álnéven megjelentetett felelet, amelyeket nem hagynak válasz nélkül a megszólítottak, végül ezekre az újabb polémiákra ismételten válaszol Pázmány. Tehát a kiinduló pázmányi mű után két-két viszontválasz érkezik mindkét oldalról, mindkét hitvitabokor esetében. A különbség annyi, hogy míg a csepregi iratok esetében Pázmány második vitairata a hosszabb, fajsúlyosabb, addig Pécsváradi ellen az első a valódi válasz. A nyugat-dunántúli hitvitabokrot még kiegészíti Balásfi két munkája (egy polémia és egy pasquillus-gyűjtemény), és a kései hitvitabokornál is találunk egyéb műveket, igaz, itt nem ehhez a Pécsváradi ellen írott művekhez kapcsolódnak tartalmilag egyéb iratok, hanem időbeli egybeesés figyelhető meg: az 1631-es év Pázmány hitvitázó munkái esetében ugyanolyan bőséges termést hozó év, mint az 1614-es volt. Ugyanebben az évben két másik polémiája is napvilágot lát, az Illésházy Gáspár ellen íródott latin nyelvű *Dissertatio*⁶⁵ és a Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évához szóló *Bizonyos okok*.⁶⁶

A *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című vitairatban Pázmány követi a már bevált módszert, átveszi ellenfele argumentációját és arra fűzi fel a saját válaszát, egészen

64 Ezen polémiák kapcsán az álnévhasználatról lásd *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve: Okok, nem okok*, kiad. STRIPSKY Hiador (Budapest: Pázmány-Egyetemi Könyvsajtó, 1937); THIMÁR Attila, „Pázmány Péter, a vitapartner?“, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 114–127.

65 PÁZMÁNY Péter, *Dissertatio, an vnvm aliquid, ex omnibus Lvtheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptvra Sacra contineat* (Pozsony, 1631); RMNy 1983, 1520.

66 PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos okok, mellyek erejétül viseltetven egy fő ember, az uj vallasok töreből kifislet: es az romai ecclesianak kebelébe szállot* (Pozsony, 1631); RMNy 1983, 1511.

pontosan a saját 1626-os védelmezett vitaindító írásának a tartalmát és beosztását követi. Ugyanakkor hivatkozásában a legtöbbször szereplő saját mű a *Kalauz* 1623-as kiadásának vonatkozó szakaszai.⁶⁷ Pécsváradi jó kilencszáz oldalas írására adott választ terjedelemben mintegy a harmadára csökkenti, ez is Pázmány jellemző módszere, hogy nem foglalkozik az általa felesleges szócséplésnek tartott fejezetekkel, kizárólag a fontosnak ítélt részekre válaszol. Az olvasónak olybá tűnik, mintha kifejezetten bosszantaná Pécsváradi könyvének hosszúsága, számos epés megjegyzést tesz ezzel kapcsolatban. (Pl. „Es a' nagy rút potrohos Könyvének dereka, csak szemét, forgács, pozdorja: Mert nem Igazságot, hanem magának nevet kereset ez Irással a' Predikátor; mint-ha ő-is tudna annyit a' bölcsességhez, mint a' Szamár a' lanthoz, hogy im ő-is bé tud mázolni бүдös téntájával egy-nehány Arkos papirossat.”, A3r) Pázmány talán abban érzékelteti leginkább a maró gúnyt, hogy megszólított vitapartneréről a könyve elején kijelenti, hogy „a' mely nevet Christus adot a' hamis Tanítónak, csak azzal emlitem, és *Farkas*-nak nevezem.” (A3r) Innentől kezdve következetesen a polémia végéig Farkasnak nevezi Pécsváradit, még a margón, a Pécsváradi könyvére való hivatkozásokban is (pl. „Farkas, fol. 682.”, 314). A névadásban is hasonlít a csepregi vitairatokra, azokban Morgóknak nevezi a vitapartnerait.

A kései vitairatokra az áradó barokk nyelv még inkább jellemző, a jelzők és tagmondatok halmozása (pl. a kálvinisták nyomtatása „okosság-nélkül-való csácsogás; szentelen szitkozódás; neveléses trágárság; temérdek hazudás; nyelveskedés; majmoskodás; játék; hiuság; tétovázás”, A2r). Pázmány ehhez a választott névhez, a Farkashoz igazítja stilárisan is a mondandóját, egyrészt ennek egyik fő ismérve, hogy a dehumanizált, állatiasított vitapartner kissé ostoba (pl. „semmit észszel, és okkal nem mond a' Farkas, csak szól-beszél, mint-ha hagymázban vólna.”, 10; „Vagy részeg-korában írta ezeket a' Farkas, vagy esze-fordúlt.”, 16; „nem csak hazud a' Farkas, de magát-is arczúl veri”, 17; „Gyógyúlhatatlan nyavalya a' *Persuasio*, mely a' szegény Farkas agyát bé-töltötte.”, 97; „*Canicula* szele ütötte a' Farkas agyát, mikor erre felelt.”, 181; „Ez-is baromság.”, 252; „Sokat nyargal, és szeleskedik a' Farkas, minek-elötte a' dologhoz nyúlylyon.”, 270), másrészt erőszakos, mivel ez a ragadozó életmód a farkasokra jellemző, a *Jó nemes várának* című vitairat egyik fő toposza lesz majd a bárányokat szétszaggató farkas képe (pl. „A' Farkas, csak arra vígyáz, hogy öllye, szaggassa a' bárányokat: magárúl ítül másokat-is.”, 5). A Pázmány által használt igék is, amelyekkel a Farkas beszédét és mozgását jellemzi nagyon plasztikusak, ugyanis a dikciót jelentő szavak egyrészt állatiasak és erőszakosak (ordít, morog, bőfög, agyarkodik, ugat), másrészt ha válaszolnia kellene a komoly ellenérvekre, akkor éppen hogy a hiányukkal szembesülünk (pl. „It a' mi Farkasunk, le-süti fülét, és halgatással ballag ezek-mellöl.”, 7; „Ez a' dolognak veleje. De erre egy kukkot sem tud mondani a' Farkas.”, 20). Szintén a dehumanizálást, az állatiasság hangsúlyozását és persze a degradálást szolgálják az olyan jelzők alkalmazása, mint például a „bүдös szájának zaboláját meg-eresztvén” (58), „Illyen бүдös Profetának mint a' Váradí Predikátor, annyit hiszünk mikor jövendöt mond, mint a' Farkasnak mikor ordít.” (231), vagy „Hideget és meleget fű azon бүдös szájból” (256).

67 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 150.

További érdekessége még ennek a vitairatnak, hogy például arra is találunk benne utalást, hogy Pázmánynak már a saját korában szembesülnie kellett olyan vádakkal, miszerint az *Calvinus hiszekegy Istene* című polémiájában Kálvin szövegéből részenként, szavanként idéz. Ezt válaszolja erre: „Törődik azon a' Farkas, (Farkas, fol. 64. in fine.) hogy föltonként hozza-elő az Ersek a' *Calvinus* szavait; *hol eleit, hol utólyát, hol közepit ki-harapván.* Nagy dolog, hogy az Ersek, mind le nem írta az *Institutiót.* Hiszem csak azt kellett elő-hozni, a' mi szolgált a' fel-tet czélra; bolondság volna, azt-is oda írnyia, a' mi nem oda-valo.” (20.) Felelmeleti Pécsváradi Pázmánynak azt a Kálvint dicsérő néhány sorát, amelyet a polémia kezdő, védelmezett *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról* című iratának ajánló levelében ír.⁶⁸ Pázmány hamar lerombolja a dicséretet: „az Ersek azt nem írta *absolute*, általlyában, hogy *hiteles a' Calvinus tanítása*; és hogy ő bölcsebb a' töb Pásztoroknál: hanem csak azt írta; hogy *a' Calvinista vezérek-közöt, hitelesbet, bölcseséggel, és díszes elmével bővölködöbbit; nem talált Calvinusnál.* Az Eördögök-közöt, *Beelzebub* fejedelem: A' Farkasok-közöt, egyiknek szeb bőre vagyon, hogy sem másiknak.” (8.)

A már említett csepregi hitvitabokorral és általában a korábbi Pázmány-művekkel való stílári rokonságot mutatják a hasonló szófordulatok, amelyek Pázmány szerzőségét támasztják alá. Ilyen szófordulat például a „nehéz a dér a békának”, amelyet huszonhárom évvel korábban, 1607-ben használt először Pázmány a *Keresztyéni felelet* című vitairatban.⁶⁹ Ebben a kései polémiában az alábbi szöveggörnyezetbe helyezi: „Mint a' deret a' Békák, úgy a' Szent Irás hohéri, és konkolyozói, nehezen szenvedik, mikor úndok mesterségeket ki-feszegettyük, mellyel a' Sz. Irás fordítását mocskollyák.” (48.) A Pécsváradi Péternek szóló második iratban, az *Okok, nem okok* címűben a korábban már idézett csepregi polémiák szófordulataira lehet ráismerni, Pázmány számos esetben használja az ellenfél hazugságaival kapcsolatosan a „torkába verni” szókapcsolatot, ebben a vitairatban például így: „Mert, ha keményen torkotokba nem vernök a' mit orczáatlanul morogtok, azt tudnátok, vagy hogy féltünkben halgatunk, vagy hogy magunkat vétkesnek ismérjük, és azért nem szöllunk.” (6.)

Pázmány *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról* című iratát Bihar vármegyének ajánlotta, az ajánlóban indokolja a vármegyéhez és Váradhoz való különösen bensőséges viszonyát, mivel ez gyermekkorának helyszíne, ahol azóta is sok rokona él. Pécsváradi Péter mint váradi prédikátor főlelmeleti természetesen ezt az ajánlást, s a válasziratokban Pázmány maga is utal rá. Viszont ellentétben az ajánlás pozitív hangvételével, a vitairatokban Pázmány Váradot mint a tévelygés színterét, mint az eltevelyedettek lakhelyét említi. Olyan várost, amelyik sajnos letért a helyes útról: „Im halod Keresztyén Olvasó, minémü esztelen hazugságokkal tölti a' papirost a' Farkas. De tudgya, hogy Váradon mind jó, valami gyalázza a' Papistákat, és azért ily bátor a' hazudásra.” (18.) „Váradon talám helye vagyon efféle bolondságnak: de a' tudós emberek-elöt, ezek nevetségek.” (48.) „Oh bolondság, mely nagy fészket vertél Váradon, a' hol efféle szeleskedés bölcseségnek tartatik!” (61.) „Ezek Váradon, öldhatatlan, fejthe-

68 Lásd 56. jegyzet.

69 PÁZMÁNY, *Keresztyéni felelet...*, 146.

tetlen bizonyítások: másut káromkodó balgatagságok.” (67.) Esetleg azt is feltételezhetjük, hogy azért éri nagyobb és ismétlődő szidalom magát Váradot, mivel különösen fájó pontja lehetett Pázmánynak a szeretett város protestantizmusa.

Az *Okok, nem okok* című írás feltehetően Pázmány utolsó vitairata.⁷⁰ Jelenlegi ismereteink alapján ebből a műből egyetlen példány maradt fenn, ezt Pannonhalmán őrzik, Stripsky Hiador hasonló kiadásában jelent meg 1937-ben.⁷¹ Ez már egy viszontválasz, a szöveg közvetlen előzménye Pécsváradi *Kilencz okok*⁷² című irata, amelyet szintén már válaszkeppen írt a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* című Pázmány-műre. Pécsváradinak ebből a polémiájából nem maradt fenn példány, mindössze annyit ismerünk belőle, amennyit Pázmány idéz, éppen úgy, mint Alvinczi *Megrostálásának* esetében. Az *Okok, nem okok* meglehetősen rövid terjedelmű vitairat, mindössze tizenöt oldalnyi szöveg, megjelentetésének feltehetően az volt a legfőbb célja, hogy a vitában Pázmányé legyen az utolsó szó. Azért természetesen megfelel Pécsváradi kilenc okára kissé tömörítve, öt részbe elosztva: *Num I. Az I. II. és III. Oknak rosszágárúl; Num. II. Az IV. Oknak gazságárul; Num. III. Az V. Oknak oktalanságárul; Num. IV. Az VI. VII. VIII. Oknak kábaságárul; Num. V. Az IX. Oknak fergessége.* Pázmány művéből kiderül, hogy Pécsváradi kilenc okban fejtette ki, hogy miért nem válaszolt a *Jó nemes Váradnakra*. Erre a nem-válaszra válaszolt Pázmány.

Ebből a rövid szövegből az olvasó megsejtheti, hogy mi is volt Pécsváradi fő sérelme, ami miatt nem akart érdemben válaszolni: „II. Ok. Mert a' Várad Farkast, *nevén nem nevezte az Ersek*. Jobnál job bolondságok. Vallyon az első Irásban, mellyet az Ersek Bihar-vár-megyének ajánlot, említette-e nevedet? Akkor nevezve nem levén, ki-állottál, bajt kezdettél: most csak azért, hogy neveden nem neveznek, cserbe hagyod igyedet, és halgatással ki-mosdasz mindemből. Ertyük mi marja béledet: magadnak keressz nevet: nem törődöl az Igazság keresésben, hanem a' magad nevének hirtelésében.” (3.) Tehát Pázmány úgy véli, Pécsváradit a személyes hiúsága vezérli. Ugyanezt veti a szemére néhány sorral lejjebb, amikor a váradai prédikátor művéből azt a részt idézi, miszerint Pécsváradi szereti a Farkas nevet, mert ez is azt mutatja, hogy megszárgatta és legyőzte az Érseket. Minderre Pázmány annyit mond: „Almot beszéllesz, mellyet magad sem hisz. Efféle maga-vető kérdések, talám ti-nállatok okosság czégéri: de mí-nálunk, bolondság czímeri.” (4.) A durvaság, egymás személyeskedő becsmérése is szóba kerül. Ebben a műben is kifejti Pázmány, hogy ő nem használ erősebb kifejezéseket, csak legfeljebb olyanokat, amiket a *Bibliában* is megtalálhatunk, a rá szórt szidalmazásokat pedig mindössze visszadobálja:

Nem tagadom, keményb szóval rivasztottam néha a' Farkast: De ollyat, nem mondtam, kinél súllyosb és gyalázatosb *titulus*-sal nem illeti a' Szent Irás, az Igazság-boIgyatokat:

70 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 158.

71 *Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve...* Az eredeti mű: [PÁZMÁNY Péter], *Okok, nem okok: mellyekert iria a' varadi farkas, hogy nem méltóztatik tovább az én irásom-ellen tusakodni.* Irta Sallai István pap, püspöki plebános (Pozsony, 1631); RMNy 1983, 1514.

72 RMNy 1983, 1460.

ollyat sem mondtam, kinél rútab szidalmat, és rágalmazást, nem találtam-vólna a' Farkas irásában. Es hogy a' Farkas fülében titkomat meg-súgjám: mikor kemény szókat írtam feleletemben, egyebet nem miveltam, hanem, haza küldöttem a' mit reánk okádot a' Farkas: az-az, a' minémü kemény szidalmakat reánk szórt Irásában, egybe-szedtem, és haza kültem neki: a' végre, hogy meg-jajdúlylon, és maga fájdalmából ismérje, hogy nem kel ollyat reánk kérödni, a' mit maga nem örömet szenvedne. (5)

Többször is elmondja, mindez azért van, hogy az ellenfél megtapasztalja, hogy milyen fordított helyzetben lenni, és ne mondjon másra olyat, amelyet nem szívesen hallana: „A' töb hasonló nehéz szókat-is, Irasodból szedtem, és azért küldöttem oda a' hol születtek: hogy magad sérelméből ércsed mely jó mást rágalmazni.” (6.)

Az öt fejezetből a leghosszabb a második rész, kétszer akkora terjedelmű, mint a leghosszabb fejezet, az egész szöveg harmadát teszi ki. Ez az az ok, amelyben Pécsváradai haraggal, szidalommal, hazugsággal vádolja Pázmányt, tehát erre válaszol érdemben és hosszan, bár ez sem mentes, ahogy a többi fejezet sem, a maró gúnyolódástól és a személyeskedő megjegyzések áradatától. Például szemére veti Pécsváradinak, hogy nem érti a *Szentírás* szövegét: „Es talám azt tudta a' Farkas, hogy mind egy a' *Diáconus*, és *Decánus*, mivel mind a' két szónak első bötüje *D*. vége pedig, *nus*.” (7.) A mű végén még kitér arra a vádpontra is, amelyben Pécsváradai azt veti az Érsek szemére, hogy nem arra válaszol, amire kéne, amiről az ő munkája szól. Erre azt válaszolja, hogy a feleletében nem akart egyéb vitapontokról írni, csak a Szentírásról és az Eklézsiáról. Ennek a két témának a markáns megjelölése is egy újabb érv lehet Pázmány szerzősége mellett akár. Mindenesre még hozzáteszi némi degradálással, ismételten a dehumanizált, állat módra ide-oda futkosó ellenfél képének megrajzolásával, hogy már unalmas és fárasztó annyiszor elmondani ugyanazt:

Azért, a' hol te másuvá nyargaltál, nem akartam utánnad futni: hanem, azt írtam, hogy az nem ide-való dolog [...] a' mit néktek százszor torkotokba vertünk, azt ottan-ottan, mint valami új dolgot elő-toszátok. Túdós embernek pedig, unalmas, azon dolgokat sokszor bé-írnyia. (11.)

Az is mutatja ennek az iratnak a nem tökéletes, nem klasszikus értelemben vett hitvita-voltát, hogy – néhány kivételtől eltekintve – hiányoznak belőle a hivatkozások, a mondanivalót alátámasztó auktoroknak az akár latin, akár magyar nyelvű idézései. Még bibliai hivatkozás is csak néhány fordul elő benne, tehát valóban azért jöhetett létre ez a kis irat, hogy Pázmányé lehessen az utolsó szó a vitában. Figyelemre méltó tény azonban, amire Hargittay Emil hívja fel a figyelmet, hogy a mégis benne lévő néhány idézet közül az egyik egy olyan Rivander-hivatkozás, amely nem szerepel más vitairatában. Ez azt bizonyítja, hogy Pázmány folyamatosan képezte magát, tanulmányozta nemcsak a katolikus, hanem a protestáns szerzőket is.⁷³

---

73 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 160.

Az 1631-es év harmadik magyar nyelvű polémiája a *Bizonyos okok*.⁷⁴ A címlapon ugyan nem szerepel Pázmány neve, de az ajánlás első sorában már igen, Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évához szól. Bizonyos értelemben rendhagyónak tekinthető ez a mű, mivel nem a vitázás a fő jellemzője, hanem a meggyőzés. Stílusában leginkább az *Öt szép levéllel* áll rokonságban, mivel ebben is fiktív dialógushelyzetet teremt azzal, hogy nem a saját nevében (vagy valamilyen más valós személy mögé bújva, álnéven), hanem egy a hitvitázótól teljesen független narrációs szerepben szólal meg. Ebben az esetben egy frissen katolikus hitre tért egykor protestáns főúr nevében beszél, aki az öt kérdezőnek magyarázza el vallásváltoztatása okait. Az *Öt szép levél*től annyiban mégis különbözik, hogy abban nagyon markánsan jelen van a maró gúny, az ironia, ennél az iratnál erről szó nincsen, itt Pázmány, mondhatni szelíden kívánja megmagyarázni a vallásváltás okait, még fontosabb az ajánlásban megszólított személy, valamint a többi potenciális olvasó meggyőzése. A *Bizonyos okok*ban nyolc okát adja Pázmány a vallásváltoztatás helyességének: I. OK: *Mert a' Lutherista és Calvinista vallások-közzül semmi sincs a' Szent Írásban*; II. OK: *Mert bátorságos, hogy a' Pápista Hitben üdvözülhetünk*; III. OK: *Mert a' Hit dolgairúl bizonyost nem tudhatni a' Luther és Calvinus táborában*; IV. OK: *Mert a' Luther és Calvinista Gyölekezet, nem igaz Ecclesia*; V. OK: *Mert a' Római Ecclesiának igazsága, tagadhatatlan*; VI. OK: *Mert a' Lutherista és Calvinista Hitnek hamissága, nyilvánvaló*; VII. OK: *Mert a' Luther és Calvinus követői, hamis költésekkel gyűlöltetik a' Római Ecclesiát*; VIII. OK: *Az Ur-vacsorának két szín-alat vételét, ok-nélkül állattýák a' Szakadozóók*.

A történetnek persze valós szereplői vannak, az ajánlás Lobkovitz Poppel Évához szól, akinek a fia, Batthyány Ádám nem sokkal korábban, 1629 szeptemberében katolizált.⁷⁵ Tehát ebben a műben mintha az ő nevében szólna Pázmány, az ő tettét magyarázná el és kérné arra az édesanyját, hogy kövesse fia példáját. Mindez a kortársak számára is világos volt, Pázmány művére hamar érkezett válasz, Kismarjai Veszelin Pál 1633-ban jelenteti meg *Kegyés és istenes beszélgetések* című művét, amely a *Bizonyos okokra* adott felelet.⁷⁶ Az ajánló levélben írja Veszelin, hogy

74 [PÁZMÁNY Péter], *Bizonyos okok...*; RMNy 1983, 1511.

75 G. ETÉNYI Nóra, „Pázmány Péter és a korabeli publicisztika”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2, 176–188 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001) 185; KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 4 (Budapest–Szeged: Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum RT., 2002), 26–35, 275; KOLTAI András, „Pázmány Péter és a Batthyányak”, in IVÁNYI Péter, FAZEKAS István és KOLTAI András, *Pázmány Péter és a Batthyányak*, 11–27 (Budapest: Szent István Társulat, 2008). A katolizálás oka Pázmány karizmatikus személyiségének hatásán túl feltehetően az, hogy Batthyány Ádám katolizálásával az állandóságot, a felekezeti biztonságot is választotta. Vö. SZILASI László, „Vitéz-e avagy ájtatos?": I. Batthyány Ádám sajátkezü bűnlajstroma s „néhány fontos kicsiség”, *Peregrinatio Hungarorum* 3 (Szeged: József Attila Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 1989), 10.

76 KISMARJAI VESZELIN Pál, *Kegyés és istenes beszélgetések, melyekben az ur Christus amaz hívseges es jo pasztor, Adamnak egy el tévelyedet fiat meg akarja téríteni, es saját juhainak aklában vissza hozni; meg mutatvan, vallasanak elváltoztatásában mely igen esztelen es erőtelen okoktul viseltetet es indítottat a' romai synagoganak kebeleben valo szállásra* (Debrecen, 1633); RMNy 1983, 1562.

miulta fogva fel serdültem lattam es hallottam, minemü nagy kárt tett az Urnak nyája közöt Pazman Peternek Kalauz nevü könyve: melynek mivel ez veleje es szine, (holot azt merem mondani, hogy az mellyek a' Kalauzban derekason neznek az mi Keresztyen Hitünknek gyalázására, es az Olasz Vallasnak kellettesere, mind azok ebben rövideden, de pontoson es fontoson be foglaltattak) hogy ez kisseb lévén es gyakorta kézben forogvan a' kart ne öregitene, annakokaert azt ellenzeni akarám rövid feleletemmel. (4v.)

Tehát, nem pusztán választ, hanem egyben a *Kalauzra* adandó választ is akart adni, mivel az az igazán veszedelmes könyv. A konkrét apropót az ajánló levél után következő előljáró beszédben találjuk.⁷⁷ S valóban, ezt a dialógusformát láthatjuk a műben végig, s ugyan elsőként a *Kalauzt* említette mint megválaszolandó iratot, de tematikájában, metódusában végig a *Bizonyos okok* beosztását követi, természetesen hivatkozik a *Kalauzra* is, de a fő hangsúlyt a vallásváltoztatás cáfolatára helyezi. Nyilvánvaló utalás, hogy az eltévelyedett szereplőt Ádámnak hívják, aki Pázmány nézeteit hangoztatja, a dialógusokban ez a szereplő kizárólag a *Bizonyos okokból* idézett szöveget mond. Kisarjai Veszelin a nyolc okra nyolc dialógusban válaszol, illetve a másik szereplő, aki a legfőbb úr, maga Jézus Krisztus. A nyolc dialógust egy appendix követi, a kilencedik rendhagyó beszélgetés, amelyben visszájára fordítja a végigszámolt nyolc okot, vagyis az a végkövetkeztetése, hogy méltóbb dolog a pápista vallást elhagyni. Hargittay Emil hívta fel rá a figyelmet, hogy a *Kegyés és istenes beszélgetések* az egyetlen olyan vita-irat, amelyre Pázmány nem válaszolt.⁷⁸ Nincs adatunk arra, hogy egyáltalán eljutott-e hozzá, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hogy vajon nem ismerte a művet vagy csak nem volt rá már ideje, hogy válaszoljon. Ugyan még négy évig élt onnantól fogva, hogy ez megjelent, de számos egyéb elfoglaltsága miatt – az érseki teendőkön túl, 1635-ben egyetemet alapít, 1636-ban kiadja leghosszabb művét, a *Prédikációkat* és még a *Ka-*

---

77 „Ez veszedelmes es kárhuzatos vétekre, az Igaz Hittül valo el szakadasra, izgato Irása volt ez Cardinal Pazman Peter Esztergami Erseknek, mellyet 1631. esztendőben Posonban ki nyomtattata, es az Nemzetes es Nagyságos Popel Eva Aszszonynak, az Tekintetes es Nagyságos Bottyani Ferencz özvegyének dedicala, mivel abban, nem csak menti egy Fő embernek Hittül-szakadasat, hanem masokat-is arra kisztet, nevezet szerint az Tekintetes Nagyságos Popel Eva Aszszont, mint az egész Irasnak folyasabol, es az ajanlo levelből nyilván vagyon. Minekokaert en az Istennek Ecclesiajaban noha kissebbik, mindazaltal hivatalos szolga leven, hogy az gyengek el ne csábittassanak, az vastagbak annal inkab meg erősittessenek, szökésesnek itilém lenni ez könyvetskére rövid feleletemet; mellyet az Urnak segedelmeből, az ő tölle ennekem engettetet talentum szerint, veghez vivem, Ersek Uramnak az első okrul valo beszedeben resz szerint meg mutatot methodussat követven, bizonyos dialogusokban-is foglalam. Az beszélgető személyek között egyikik amaz Lelkeknek hüseges Pasztora es gondviselője az Iesus Christus, ki még ma-is az Izrael hazabol el tevelyedet juhokat az ő szolgálai altal keresi es az ő juhainak aklaban be vinni igyekezi; Az másik, Adamnak egy el tevelyedet fia, ki ez semmire kellő, patvarkodo szitkokkal tellyes es nem igaz okokert 's nem-is okokert Keresztyen Hitit el valtoztatta es az Urnak nyayja között az Antichristus seregeben allott. Adam az Cardinalnak beszedit szamlallya; az Christus ellenben azokra teszen választ rövideden.” Uo., 2–4.

78 HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 158.

lauz harmadik kiadását is sajtó alá rendezi, amely nem pusztán változatlan utánnymat, stílusosan végig átdolgozta –, feltehetően nem került a látókörébe ez a válaszirat.

A *Bizonynos okok* című irattal egy másik mű is összefüggésbe került a szakirodalomban, nevezetesen Veresmarti Mihály *Tanácskozás* című Lessius-fordítása,⁷⁹ amely munka elvégzésére állítólag Pázmány ösztönözte Veresmartit.⁸⁰ A téma vitathatatlanul hasonló, és ebből adódóan találhatunk a két szövegben hasonlóságokat. Ez a jóval hosszabb terjedelmű (271 oldalas) munka tíz elmélkedésből áll, ugyanakkor mind szerkezeti metódusában, mind megfogalmazásában eltér Pázmányétól. Úgy vélem, nem a Lessius-mű alapján írta az érsek a *Bizonynos okokat*, noha ismerte a szöveget.⁸¹ Am korábbi vitairatainak gyakorlatából kiindulva feltételezhetjük, hogy ha felhasználta volna Lessius művét vagy Veresmarti fordítását, akkor hivatkozott, utalt volna rá a saját szövegében. A hasonló téma miatt persze tematikus egyezések kimutathatók, például Veresmarti fordításában, a Lessius-szövegben is van szó arról, hogy kiket tartanak szentnek a prédikátorok is (35.); vagy hogy a római hit egyedül biztos az üdvösség elnyerésére (93.); hogy Luther előtt az ő egyháza rejtőzködött, nem volt látható (108–112.); hogy a pápisták imádják a faragott képeket (175.); továbbá imádják a kenyeret (177.). Ezek a témák mind-mind megtalálhatók a *Bizonynos okok* szövegében is, de a dialógushelyzet és a szerkesztés teljesen más. Például Lessiusnál az utolsó, tizedik elmélkedés az utolsó ítéletről, valamint arról szól, hogy mily nagy bűn az eretnekség, ezzel zárul a mű, addig Pázmánynál az utolsó, nyolcadik ok a két szín alatti áldozás témáját járja körül.

Figyelemre méltó, hogy Pázmány hitvitázó művei közül a *Bizonynos okokat* adták ki a legtöbbször. A Pázmány-bibliográfia szerint 1772-ig tíz kiadása jelent meg.⁸² A másodikat 1640-ben, már Pázmány halála után adták ki, ugyan a szakirodalomban elterjedt egy olyan téves adat, hogy 1632-ben is kinyomtatták Bécsben *Nyolc okok* címmel. Még hozzá amiatt, mert Bod Péter *Magyar Athenasának* Pázmányról szóló részéhez a kolozsvári református kollégium könyvtárosa, Szathmári Pap Mihály készített egy jegyzéket, amelyben rögzítette ezt a tévedést, Szabó Károly pedig innét vette át az immár meglé-

79 [LESSIUS, Leonardus] *Tanácskozás, melyiket kellyen az különböző vallások között választani. Veresmarti Mihály által, egy tudós embernek irasából Magyarra fordittatott* (Pozsony, 1611); RMNy 1983, 1025.

80 JANKOVICS József, „Vörösmarti Mihály és megtérése históriája”, in JANKOVICS József, *Ex Occidente...: A XVI. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 3, 91–102 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 99. Bod Péter a Lessius-fordítást egyenesen Pázmány művének tartja, amelyet mintha Veresmarti neve alatt jelentetett volna meg, a Pázmány-művek között sorolja fel. Bod Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudos embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe botosított irások által esméretesekké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták históriájok* ([Nagyszében], 1766), 219.

81 Veresmarti maga idézi Pázmány latin nyelvű levelének részletét ([46.]), amelyben biztatja Lessius művének lefordítására és arra, hogy Homonnai Drugeth Györgynek ajánlja majd az elkészült művet. Mind ezt a *Tanácskozás* harmadik kiadásának (1640) előszavában meséli el, amely már Batthyány Ádámhoz szól (a művet 1640-ben nyomtatták ki Pozsonyban, az ajánlólevél dátuma azonban 1635, Szent Mátyás apostol napja, vagyis február 24.); RMNy 2000, 1850.

82 *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit és MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Bibliográfiák, katalógusok 1 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2005), 27–29. 101. (1640), 108. (1671), 122. (1725), 124. (1734), 125. (1735), 126. (1736), 129. (1738), 133. (1753), 138. (1764), 145. (1772) számú tétel.

vő téves adatot a bibliográfiájába mint további kiadást (RMK I. 606), amint azt az RMNy munkatársai gondosan fölfejtették és idézték.⁸³ A *Bizonyos okok* hatását – a feltűnően nagy számú kiadásán túl – a körülötte kialakult hitvitabokor is mutatja, amely tulajdonképpen Pázmány halála után évtizedekkel bontakozott ki igazán. Heltai János hívta fel a figyelmet az 1640-es és az 1671-es kiadás körüli vitára.⁸⁴ Az első kiadásra adott válaszról már esett szó, az egyetlen olyan felelet, amelyre Pázmány nem reagált. A második kiadásra is érkezett válasz, ugyan több mint húsz évvel később, 1663-ban jelenteti meg Czeglédi István a *Barátságai dorgálás* című művét⁸⁵ az ún. kassai hitvitához kötődően.⁸⁶

Összegzés

Pázmány munkamódszerének elemzése, kikövetkeztetése során azt láthatjuk, hogy ha konkrét vitapartner konkrét művével vitázik, követi a vitapartner írását, átveszi a tartalmi sorrendet, a szóképletet, argumentációkat – nyilván, mivel ezekre válaszol –, esetleg lerövidíti, összevonja a hosszabb fejezeteket, vagy kihagyja a számára érdektelen részeket. De feltehetően ez az oka Pázmány gyorsaságának, hogy akár néhány hónap alatt meg tudott írni és jelentetni egy-egy polemikus írást, merthogy a vitapartnerrel átvett meglévő gondolatmenetre kellett „mindössze” ráfűznie a saját véleményét, nem kellett egy új tematikát kigondolni, megfogalmazni. Az elgondolásait, véleményét pedig alátámasztotta a feltételezhetően szintén saját magának összeállított jegyzetapparátussal.

Pázmány vitairatainak dialógushelyzetéről általánosságban elmondható (ha nem vesszük számításba a külön retorikai-stilisztikai megoldásokat, pl. *Öt szép levél, Bizonyos okok*), hogy a konkrét személyhez szóló ajánlásokon túl megszólítja általánosságban a keresztyén olvasót, tehát a legszélesebb olvasóréteget veszi célba ezzel, a felekezeten túli mindenkori keresztyén emberhez szól. Ezzel minden esetben lényegesen kitágítja a befogadói kört, minden esetben valamennyi keresztyén felekezethez tartozó hívőhöz szeretne szólni, nemcsak a konkrét vitapartnerhez. Thimár Attila állapítja meg az *Okok, nem okok* című vitairatot vizsgálva – de a megállapítás vonatkoztatható a többi vitairatra is –, hogy Pázmány kettős dialógushelyzetben és beszédmódban szól.⁸⁷

83 RMNy 1983, 1511 – A századfordulós összkiadásban Kiss János rendezte sajtó alá a *Bizonyos okokat*, ő is átvette Szabó Károly állítását az 1632-es bécsi kiadásról és Lessiusról. – PPÖM 5, 305.

84 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008), 124; HELTAI János 2014 márciusában az MTA Irodalomtudományi Intézetében elmondott *A Bizonyos okok 1671. évi pozsonyi kiadása és más vitairatok 1671-ből* címmel elhangzott előadása.

85 CZEGLÉDI István, *Barátságai dorgálás, Az az az igaz calvinista [...] vallásból ki csapott, s-hogy már a' Sz. Péter hajójában mezitelen bé-ugrot, egy pápistává lőtt embernek meg-szolgáltatása* (Kassa, 1663); RMNy 2012, 3080.

86 VÖ. GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita, 1663–1672* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2018), 27.

87 THIMÁR, „Pázmány Péter...”, 123.

Ez azt jelenti, hogy más stílárís jegyei vannak, amikor a konkrét vitapartnerhez szól, és más, amikor a szélesebb olvasóközönséghez. A konkrét vitapartnerhez szóló szakaszok esetében általában egyes szám második személyben megszólítja az ellenfelet, ezeknek a részeknek a stílusa jóval erőteljesebb, ha úgy tetszik, vaskosabb, gúnyosabb, lekezelőbb, de ugyanakkor színesebb, oldottabb. Itt találkozhatunk Pázmány gúnyosan fölényes hangjával, a személyeskedő megjegyzésekkel, ezeket a szövegeket színesíti gyakran népies mondásokkal. Az egyes szám harmadik személyű általánosabb, széles olvasóközönséghez szóló részek visszafogottabb, tudományosabb stílusban íródtak, a higgadt meggyőzés színtere ez, amelyben a mondanivalót gazdag jegyzetapparátussal támasztja alá. Ezekben olvashatjuk a logikai okfejtéseket, a hitelvek kifejtését, a klaszszikus és modern auktorok megjegyzéseit.

Ha a vitapartnernek személyét nézzük, szintén több csoportba lehet sorolni Pázmány műveit. A feltételezett első vitairatában (*Tíz bizonyág*) nincs még konkrét ellenfél, konkrét művére való válasz, általánosságban igyekszik valamennyi eretnekséget cáfolni. A két nagy vallásalapító ellenfél (Luther és Kálvin) közül itt főként Luther személyét és tanításait veszi górcső alá, de azért Kálvin is szóba kerül. Egyikük sem él már, mindkettejükről valótlán túlzásokat mond, számos személyeskedő pletykával (pl. Luther származása, Kálvin hóhér általi megbélyegzése stb.) telehintve, amelyeket természetesen különböző szerzők műveire való hivatkozással támaszt alá (például Kálvinhoz a kortárs Jérôme-Hermès Bolsec életrajzát), mintegy ezzel védve önmagát, merthogy amikor később ezeket az ízléstelen dolgokat a szemére vetik, azt mondja, hogy ő ezeket nem mondja, csak úgy olvasta és nem állította, és akinek esze van, tudhatja, hogy mi az igazság.⁸⁸ Viszont ezeknél a vitairatoknál, amelyeknél a megszólított partner már nem él, tehát nem fog reagálni a vitára, az figyelhető meg, hogy a stílusa nem olyan színes, nem közelít annyira az élőbeszédhez, nem szólítja meg a partnert, nincs annyi ironikus vagy gúnyos megjegyzés. Itt legfőképpen az ellenfél nézeteinek cáfolatáról van szó, nagyobb hangsúly esik emiatt a teológiai érvekre, noha Pázmány minden esetben, minden szinten be akarja bizonyítani ellenfele súlytalanságát. Mind nézeteiket, teológiai újításait cáfolni akarja, mind pedig emberi mivoltukról bebizonyítani, hogy nem méltók a követésre, az emberek tiszteletére.

Az egyes szerzők egyes műveire adott válaszaiban sokkal közvetlenebb hangon szól, ezekben az esetekben konkrét vitapartner a megszólított, akiknek a többsége még élő személy, aki akár válaszolhat is. Ennek megfelelően választja ki, használja a különféle retorikai eszközöket, alakzatokat. Több tanulmány született már Pázmány retorikai eszközhasználatáról,⁸⁹ most csak néhány jellemző példát emelek ki.

88 PÁZMÁNY [Szyl Miklós], *Csepregi mesterség...*; RMNY 1983, 1061.

89 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és reformáció 25 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 105–165; BITSKEY István, *Virtus és religió: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről* (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1999); DEÁK Orsolya, „A humor, gúny, irónia és szatíra szerepe Pázmány Péter vitairatainak argumentációjában”, *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Tudományos Diákköri Közleményei* 1 (2003): 50–59; EGERER Lilla, „A mocskolódás alakzatai Pázmány Péter Alvinczi Péterhez szóló vitairataiban”, in *Miskolci Egyetem Doktoranduszok*

Gyakran színesíti mondanivalóját közmondásokkal⁹⁰ (paroemia), vagyis inkább olyan mondásokkal, amelyek közmondásnak tűnnek (pl. „Nehez a dér a bekanak, nehez Gyarmathinakis az igassagh”,⁹¹ „Kakon pillis, tar variu”⁹²). Ezeknek színesítő funkciója van, illetve ezek jelentik olykor a visszacsatolást az eredeti műhöz, ugyanis Pázmány számos esetben a vitapartner mondatait visszahangozza, fordítja át a saját hasznára.

A népnyelvi kifejezések is színesítik a stílust („De az loपोis addigh kerüli az akasztó fat, hogy végre rea akad: A maczka addig iaczic az egerrel, hogy veghre el szagattia”⁹³), ugyanakkor a váratlan, esetleg oda nem illőnek tűnő mondások humorosak („Catus azoniert farba ruga Luther [...] a czukliat”⁹⁴). Ezek ironikus hatást váltanak ki, éppúgy, mint a gyakran alkalmazott hangutánzó szavak (kákog, csácsog, csiripel, nyekeg, majmoskodik, ordít, ugat – az ellenfél dehumanizálása).

A vitapartnerekkel szemben számos visszatérő degradáló eszközt használ, amelyeknek mind-mind az a célja, hogy a vitapartner személyét s azon keresztül mondanivalóját is kevesebbé tegye, csökkentse, bagatellizálja. A leggyakrabban előforduló típusok:

1) Névádás, gúnynevek, gúnyos anagrammák, gyakori megszólítások, pl. Morgók (csepregiek: Zvonarits Imre és Nagy Benedek), Farkas (Pécsváradai Péter), sóczé (Nagy Benedek), Hat fél réf ember (Hafenreffer), hó atyafi, sült paraszt prédikátor, neve vesztett prédikátor. Ide sorolhatók még a kicsinyítő és gyakorító képzős kifejezések (írásocska, papírossacska), ezekkel a vitapartnernek műveit bagatellizálja.

2) Az ellenfél külső és belső tulajdonságainak becsmérése – Pázmány leginkább vitapartneri jellemét, belső tulajdonságait kritizálja, elsősorban a heves, dühös sértegető hangnemet, ahogyan a *Prédikációkban*⁹⁵ is megfogalmazta, ami az ember szívében van, az van a száján is, tehát ha valaki egyfolytában mocskolódik, a szívében is mocskok van. Szintén meglehetősen gyakran hangoztatja vagy utal Pázmány a vitapartner bizonyára csökkent szellemi képességeire, egyrészt mivel nem képes megérteni a világos

---

Fóruma, Miskolc, 2012. november 8.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa, szerk. NAGY Ágoston, 20–26 (Miskolc: ME Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2013).

90 SZAITZ Leó, *Kis magyar frázeológia: Válogatott Szép magyar mondások ama magyar Tzitzerónak kardinális Pázmány Péternek kalauzából* (Pozsony, 1788); ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve* (Pest, 1851); FÜLÖP Adorján, „Szók és szólások Pázmány »Prédikációi«-ból”, *Magyar Nyelvőr* 16 (1887): 272–275, 324–327; NIKOLÉNYI József, „Közmondások és szólások Pázmány Péter műveiben”, *Magyar Nyelvőr* 8 (1879): 78, 170, 272–273; TECHER József, „Keveréknyelvű közmondások Pázmánynál”, *Magyar Nyelv* 60 (1931): 119–120; RAJSLI Ilona, „Pázmány Péter szövegeinek frazeológiai vizsgálata”, *Hungarológiai Közlemények (Újvidék)* 30, 3. sz. (1998): 7–26; LIPA Tímea, „Pázmány Péter belső írói fejlődése az *Öt szép levél* három kiadásának tükrében”, *Irodalomtudomány* 4, 1–2. sz. (2002): 8–33.

91 PÁZMÁNY, *Keresztyéni felelet...*, 146.

92 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 100.

93 PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról*, kiad. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Pázmány Péter művei 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 59.

94 Uo., 245.

95 PÁZMÁNY Péter, „A nyelvnek vétkeiről”, in PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvénél tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter, s. a. r. KANYORSZKY György, 215–231 (Budapest: k. n., 1906), 229.*

beszédet, másrészt pedig vagy későn járt iskolába (mint Alvinczi), vagy egyszerűen buta („tök az agyad”).

3) A travesztia eljárását is gyakran alkalmazza, tehát az eredeti mű gondolatmenetét, szóhasználatát követi, ám kiforgatja a jelentését, torzképet csinál belőle. Ilyen travesztált szövegnek tarthatjuk például a *Calvinus hiszekegy Istene* című irat végén található, eredeti értelméből teljesen visszajára fordított *Credo* szövegét:

I. Hiszec az Pokolbeli ördöghben, minden ocsmáni vetkeknec alkotóiában, kegietlen mostoha Atiában, Erötlen, nem Istenben. II. Es nem Iesusban, Christusban, ö nem fiaban nem Vrunkban: III. Nem az Isten fia, hanem más személy foghantatéc szent Lelektül, megh fosztatéc bölcseseghétül, születéc bünös, nem szüz Mariatul. IV. Ki haszontalanul kynzatec Pontius Pilatus alat, megh feszyttetéc, ketségben esuén, es az ö Attia ellen szugoloduán hertelen es mertekletlen indulatibol, megh hala akarattia ellen, es az ö halaláual, semmit egiebet ketségben esésnec peldaiánal nem hagia mi nékünc: V. Pokokra nem szálla, miuelhogy az pokol, nem egiéb az emberi gondolatnál, hanem azt ityluén, hogy az Istentül el hagiatot, es el ideghenült, az lator karhozottac kynniát szenuedte lelkében: VI. Nem ment bizonios helyre menyéghben, hanem egy ideigh az Istennecc Vicariussa löt, de véghre ezt az böcsülletes tisztetis le vonszác ö rolla: VII. Onnan el iö, de nem ytylni, az személi valogható biro, hogy megh fosztašsec orszaghatul. VIII. Hiszec oly zent Lelket, mely nem külömbözö személi az Atiatul, hanem az ö természetinec ereie, Es az Atiatul sem származic; Eo benne sem kel hinni, miuelhogy az Apostolokat sem iol tanytotta, es az hiueket sem iol igazgatta: IX. Hiszem hogy enniháni száz esztendeigh Aniazentegyhas sem volt, Es hogy ennec az zentséghe ocsmáni vétec, tanítása teuelighés, söt lathatatlan léuen, Aniai daikalkodása sem lehet mi hozzác: es az melyben kiki mind maghánac. X. Hissem hogy az embernecc bünei, megh nem bocsáttatnac soha, hanem az pusztá hit által, reanc foghia az Isten, hogy bünnünc megh bocsáttatic: XI. Hiszem hogy az emberec semmiue léssenec, es mind fel nem tamadnac. XII. Hiszem hoga az bodoghsághban senki ném megien ityletigh, es bizonios heliec nincz az bodoghoknac, es hogy csac az egy pusztá hit által kel az bodoghsághban menni:⁹⁶

4) Idézi a ellenfél mondatát és kommentálja, kiegészíti a saját gunyoros, szarkasztikus megjegyzésével („*Meniorszagba, vgimond Luther, szép fák, es viragoc léznec, A mezeoc finlenec, mint a Smaragdoc, A polozkac, egherec, es egiebb büdeos állatoc, geoneorüseseg illatuc leznec, szép ebeczkec, es maczkac leznec, kickel iaczodozunc, Mind ebestül maczkastul akar Vramis meniorszagba menni, de nilua kireked az ebeckel eggiüt.*”)⁹⁷

5) Durva/trágár elemek a szövegben (moslék, ganéj, disznó, bőfög, okádik) – emberre és szövegre is vonatkozhatnak; a (al)testiség kifejezései (betegségek, emésztés, születés, halál) – („Luther monda, tudni illic, hogy az lelkec halhatatlansághárul való tudomány, az Papa kamora székin toiot velekedés.”)⁹⁸ (Kálvin haláláról: „*Az tetuek-*

96 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 111–112.

97 PÁZMÁN, *Az mostan támadt...*, 192.

98 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 93.

tül emesztetec megh, a szemerem teste keornieke, vgy posoguan fergeckel, hogy senki ezeknec iszoniu büzit el nem szenuedhetne.”⁹⁹ Luther születéséről: „az eo Annia egy feordeo hazba, szolgalo leani vala, ki az eordeogtül megh, nyomatuan, Luthert, nem természet foliasa szerent, firfiutul, hanem az eordeog mestersegebeol szüle.”¹⁰⁰)

6) Ellentétélezés (antitheton) – ezt a figurát olyan értelemben használok most, hogy az ellenfelek nézeteit állítja szembe. („Caluinus az *Vbiquistakat* kic az Christus testét ez egész világhra el akariac terieszteni, giakran üstöközi, es megh pofázza.”)¹⁰¹

Pázmány félelmetes vitázó hírneve nagyon hamar kialakult és egyedülállóan sokáig tartott, ugyanis halála után ez mit sem csökken, mindezt a leginkább az mutatja, hogy bőven a halála után is még vele vitatkoznak. Pázmány halála után jó harminc évvel zajlik az úgynevezett felső-magyarországi hitvita, amelyben ugyan közvetetten, de vele vitáznak a protestánsok. Sőt az ő fő műve ellen készült egy ezeroldalas cáfolat is.¹⁰² Hitvitáinak és a *Kalauz* kiadásainak nagy száma is ezt bizonyítja, egészen meglepő módon még a 19. század végén is született Pázmány ellenében és védelmében is kiadott mű.¹⁰³ Az életművön belül is meghatározó a jelentősége, még a *Prédikációkban* is maga Pázmány a *Kalauzra* hivatkozik számos esetben.

Összegzésképpen elmondható tehát, hogy Pázmány magyar nyelvű hitvitázó iratai egymással szoros összefüggésben állnak. A legkorábbi grazi művekről kimutatható, hogy nagyjából egyszerre készültek, ám a legutóbbi kutatások eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a legfontosabb irat közülük az általános érvényű

99 PÁZMÁN, *Az mostan támadt...*, 61.

100 Uo., 40.

101 PÁZMÁNY, *Calvinus hiszekegy Istene...*, 73.

102 PÓSAHÁZI János, *Igazság istájpja, avagy olly cathecismusi tanítás, mellyben a' Keresztyén Reformata Vallás bőven meg-magyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a' melylyeket a' nagy Kalauzos könyv helyyel-helyyel elő-állatot) óltalmaztatik...* (Sárospatak, 1669) RMNy 2012, 3591. A témáról bővebben: HARGITTAY Emil, „Nem felelnek a *Kalauzra*? A Pázmány halála utáni *Kalauz-bírálatokról*”, in *A reformáció emlékezete*, 276–282; OLÁH Róbert, „*Kalauznak calumnia minden dolga*»: Pósházi János válasza Pázmány Péternek a reformáció kezdetéről”, in uo., 293–305; GARADNAI, *A felső-magyarországi...*; FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, „*A' mint ezt Pázmány Péter Cardinal szépen meg mutattya*»: Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja, 1730”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 147–157 (Vác: Mondat Kft., 2013).

103 Ellene Toldy István, melllette Zimándy Ignác. Vö. AJKAY Alinka, „Ki a jezsuitákkal! – háromszáz éves hazugságok”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 209–216 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016). Tágabb kontextusban CsÁSZTVAY Tünde, „Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak – Toldy István vallásháborúja a 19. század utolsó harmadában”, in CsÁSZTVAY Tünde, *Erő Tér / Tér Erő: Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*, 303–346 (Budapest: Ráció Kiadó, 2017).

Tíz bizonyosság. Ezt az is alátámasztja, hogy a főműnek tartott *Kalauz* mintegy negyven százalékát teszi ki ez a munka, jelentősen kibővítve a harmadik könyvbe építette bele Pázmány. A további hitvitázó munkák is hitvitabokrokban tárgyalhatók, többnyire aszerint osztályozva, hogy kihez szólnak (pl. Alvinczi elleni iratok, a csepregi prédikátorok elleni iratok, Pécsváradi elleni iratok stb.). Tehát a polémiák többsége szoros összefüggésben áll egymással és több más vitairattal, legfőképpen a *Kalauzzal*. Jellemző még a vitairatok többségének szerkesztésmódja, vagyis, hogy szorosan követi az ellenfél művének szerkezetét. Ugyanígy megfigyelhető a kettős (néhol akár hármas) dialogicitás a vitairatokban, tehát a beszédmódban retorikailag-stilárisan elválík egymástól a megszólítottak szerint a szöveg.

Pázmány vitairataiból még sok tanúság leszűrhető lenne, valamint többféle elemzés is készülhet, számos irányban folytatható lenne a vizsgálódás – én mindössze néhány újabb támpontot kívántam vázolni –, mivel a szövegek élnek és hatnak napjainkig.

Pálóczi Horváth Ádám és Newton

ZSOLDOS Endre

Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet
ORCID 0000-0002-0066-2034

Pálóczi Horváth Ádám and Newton

Abstract | PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám (1760–1820) showed a fear of the year 1788 in some of his poems. It is usually explained in the literature as arising from a supposed Newtonian world view: the world will inevitably collapse because of the effect of gravity. The author shows that this “Newtonian world view” is erroneous in this form. Newton supposed that divine providence will always intervene when “this System wants a Reformation”. The source of Horváth’s fears was probably a prophecy connected to the name of Regiomontanus, which originally predicted some kind of catastrophe for the year 1588, but which had been updated (possibly in Hungary) to the year 1788. It seems reasonable to think that Horváth might have been afraid of a prophecy, since his works show a diversity of views: from modern scientific to occasionally superstitious. It is well documented in his work *Rudolphias* (1817), where we can find mention of the Laplace nebular hypothesis together with a most obscure alchemical discussion of the number of possible planets and metals. The use of astronomy in poetry is not restricted to Horváth alone; the science of the stars occurs in the works of, among others, Georgius Aloysius SZERDAHELY (in Latin) and VERSEGHY Ferenc (in Hungarian).

Key words | Pálóczi Horváth Ádám – Isaac Newton – eighteenth century – poetry – astronomy – history of astronomy

Pálóczi Horváth Ádám a magyarországi tudománytörténetben eléggé periférikus szereplő. Ennek ellenére korának csillagászatában tájékozott volt, és az ismeretterjesztésnek szánt művén¹ kívül is több érdekes írása van, melyek tanulmányozása megéri a fáradságot és a küzdelmet a helyenként – a mai olvasó számára mindenképpen – nyakatekert fogalmazásával. Az irodalomtörténet-írás is egyre több figyelmet fordít Horváth Ádám műveire,² és ezen belül irodalmon kívüli munkásságára is.³

Találhatók azonban a Horváth Ádámról szóló tanulmányokban meghökkentő állítások is. Szauder József sokat idézett cikkében⁴ ezt olvashatjuk:

Mert Newton világát nem tartja fenn az energia megmaradása, az önmagában a nyugalom és a halál felé hanyatlík. [...] De isten periodikus beavatkozása, korrekciója helyreállítja a rendet. [...] Ez az a két világegyetem, mely Diderot-ig és d'Holbach-ig – a Csokonai érlelődését megelőző 2-3 évtized – a század gondolkodói előtt állt. Az Őr nélküli, telt, homogén, kvalitások nélküli, az értékekkel, az istennel és emberrel szemben közömbös, „instrumentális” univerzum Descartes-nál, az űrrel, atomokkal, isteni segítséggel, gravitációval bíró másik világ Newtonnál, de ebben a végtelen űrben az anyagi világ, szükségképp korlátok közt és halálra ítélt, úgy vész el, mint a teremtmények az isteni mérhetetlenségben.⁵

Bíró Ferenc is Szauderre hivatkozva írta,⁶ hogy:

S ha Pálóczi vázlatában nem is különül el egymástól tisztán és élesen a descartes-i és a newtoni felfogás – nem tér ki pl. a két koncepció sarkalatos fogalmainak, a században oly sok vitát kiváltó taszításnak s vonzásnak kérdésére sem –, magának az isteni fenntartó s jobbító erő létének elismerése jellegzetes és félreismerhetetlen newtoni inspirációkról árulkodik. S éppen ezzel, tehát ennek az isteni *manus emendatrix*-nak tételezésével függ össze az írás legfontosabb, annak alaphangját meghatározó s ugyanakkor legtisztábban a newtoni világkép jelenlétére utaló jellegzetessége is: a katasztrófától, az univerzum összeroppanásától, ama roppant gépezet megzavarodásától való félelem.⁷

1 *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* in *Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. Tóth Barna, Régi magyar költők tára: XVIII. század 16, 425–496 (Budapest–Debrecen: Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015). A továbbiakban RMKT XVIII/16.

2 Lásd például Csörsz Rumen István és Hegedűs Béla, szerk., *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről* (Budapest: reciti, 2011); Csörsz Rumen István és Mészáros Gábor, szerk., *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról* (Budapest: reciti, 2020).

3 Például Devescovi Balázs, „Pálóczi Horváth Ádám kéziratok térképei: Kutatástörténet és térképkatalógus”, in Csörsz és Mészáros, *A kis világbeli...*, 455–506.

4 Szauder József, „Az estve és Az álom keletkezése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 1–32.

5 Uo., 6–7.

6 Bíró Ferenc, „Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 680–686.

7 Uo., 681.

És végül Horváth Ádám művei nemrég megjelent kritikai kiadásának bevezetésében⁸ is hasonló, de még erősebb állítás található:

E felfogás (melyet a magyar irodalomban először Pálczi Horváthnál találhatunk meg) lényege, hogy a megteremtett világmindenség a fizikai törvények szerint, a tömegvonzást alapul véve, szükségszerűen véges ideig állhat fenn: idővel önmagába zuhanva fog véget érni.⁹

Noha ezek az idézetek is erősen vitatható tételeket tartalmaznak, a *Bevezetés* olyat is állít, ami könnyen cáfolható Newton írásaiból. A fenti idézet ugyanis így folytatódik:

Az a tény, hogy a Hold nem zuhan a Földre, a Föld pedig a Napba, e felfogás szerint annak a jele, hogy van Isten, s van isteni korrigáló erő, mely a természeti egyensúlyt fönntartja.¹⁰

Ezzel ellenkezőleg Newtonnál¹¹ azt olvashatjuk, hogy:

Az elhajított kő, saját nehézkedése folytán eltérül az egyenes pályáról, és görbe pályát írva le a légtérben, végül is lezuhan a földre, ha pedig nagyobb sebességgel hajtják el, akkor messzebbre repül. A sebességet növelve lehetséges, hogy 1, 2, 5, 10, 100 vagy 1000 mérföldnyi ívet fusson be, míg végül túlrepülve a Föld határain, többé nem zuhan vissza a Földre.¹²

A továbbiakban a fenti állításokat vizsgálom. Először ismertetem, hogy Newtonnak mi volt a véleménye a világ várható sorsáról, és ez egyezik-e azzal, ami a newtoni fizikából következik. Utána Horváth Ádám írásait idézve megmutatom, hogy amitől félt – mert minden kétséget kizáróan félt valamitől –, annak semmi köze Newtonhoz, ellenben igen sok Regiomontanushoz. Végül pedig kitérek arra, hogy miért is félhetett Horváth Ádám egy jóslattól, és milyen érdekességeket lehet találni műveiben, melyek további kutatásokat érdemelnének.

Newtoni fizika vs. newtoni világkép

Honnan származik ez az állítás, hogy „Newton világát nem tartja fenn az energia megmaradása, az önmagában a nyugalom és a halál felé hanyatlik”? Nem meglepő módon Szauder nem Newtonra hivatkozik, hanem egy francia professzor, Jean Ehrard könyvére.¹³ Ebben olvashatjuk azt, hogy magára hagyva az Univerzum ellenállhatatlanul a

8 TÓTH Barna, „Bevezetés”, in RMKT XVIII/16, 13–52.

9 Uo., 29.

10 Uo.

11 Isaac NEWTON, „A világ rendszeréről”, ford. FEHÉR Márta, in Isaac NEWTON, *Newton válogatott írásai*, 211–297 (Budapest: Typotex, 2003).

12 Uo., 214.

13 Jean EHRARD, *L’Idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1963).

nyugalom és a halál felé közeledik.¹⁴ Itt érdemes megjegyezni, hogy Ehrard mindezt arra az esetre állítja, ha az Univerzum *magára van hagyva*. Ez azonban az isteni gondviselés miatt nem következik be, ahogy az az Ehrard által idézett részletből világos:

Míg az üstökösök mindenféle elhelyezkedésű, igen excentrikus pályákon mozognak, a vak sors sose tudta volna elérni, hogy a bolygók ugyanolyan módon, koncentrikus pályákon mozogjanak; valamennyi elhanyagolható szabálytalanság várható a bolygók és üstökösök kölcsönös egymásra hatásából, és ezek addig növekszenek, míg a rendszer megújítása szükséges nem lesz.¹⁵

Ez alapján úgy látszik, hogy Newton valóban azt gondolta, hogy a Naprendszeren belül a bolygók és az üstökösök egymás pályáit perturbálják (ez igaz), és ezek a zavarok az idők során összeadódnak, mígnem olyan mértékűek lesznek, hogy Istennek vissza kell állítani az eredeti állapotot. Newton azonban ezt fizikán kívüli okok miatt írta,¹⁶ ugyanis ő maga nem számolt utána. Nem is tudott volna, mivel a megfelelő matematikai módszereket csak a 18. század második felében alkották meg főleg francia matematikusok és csillagászok, elsősorban Lagrange¹⁷ és Laplace.¹⁸ De már kortársai sem értettek feltétlenül egyet ezzel a véleménnyel:

Sir Isaac Newton és követői Isten művével kapcsolatban is igen furcsa nézeteket vallanak. Tanításuk szerint a Mindenható Istennek időről időre fel kell húznia az óráját, más-különbén megáll. Úgy tűnik, előrelátása nem volt elegendő ahhoz, hogy örökkön mozgóvá tegye. Sőt Isten teremtésének gépezete annyira tökéletlen ezen urak szerint, hogy időnként arra kényszerül, hogy egy rendkívüli beavatkozással megtisztítsa és megjavítsa is, ahogy egy órásmester, aki tehát annál képzetlenebb, minél gyakrabban kényszerül munkája megjavítására, és arra, hogy pontosan beállítsa.¹⁹

Leibniz véleménye Magyarországon is ismert lehetett, mert 1814-ben megjelent könyvében Katona Mihály igen hasonlóan vélekedett:

Miért forognak a' Plánéták a' Nap körül? Miért folytatják olly rendesen a' magok futásokat? Hogy nem akadályoztatnak-meg abban? Mitsoda ok kényszeríti őket, hogy ne egye-

14 Uo., 128: „Abandonnée à elle-même, la nature tendrait donc irrésistiblement au repos et à la mort.”

15 Uo., 129; Isaac NEWTON, *Opticks* (London: Innys, 1721), 378. Ahol külön fordító nincs megadva, azok a saját fordításaim.

16 Lásd például Samuel Clarke Leibnizhez írt első levelében, BÁLINT Péter, szerk., *A Leibniz–Clarke levelezés*, ford. BÁLINT Péter, 27 (Budapest: L'Harmattan, 2005): „Azon elképzelés, mely szerint a világ egy nagy gépezet, mely Isten beavatkozása nélkül működik, ahogy egy óra is az órásmester segítsége nélkül jár, a materializmus és a fatalizmus elképzelése, és oda vezet, hogy – Istent látszatra világ feletti értelemmé téve – kizárják a világból a gondviselést és Isten uralkodói tevékenységét.” DOI: 10.14232/kulonbseg.2003.7.2.127.

17 Joseph-Louis Lagrange (1736–1813).

18 Pierre-Simon Laplace (1749–1827).

19 BÁLINT, *A Leibniz–Clarke...*, 25.

nes lineában menjenek, hanem bizonyos Karikákban forogjanak a' Nap körül? Mi tartja a' Napot az Égnek megmérhetetlen üregében? Ha ezen kérdésekre való feleletben tsak az Isteni Mindenhatósággal állunk-elő: úgy a' tsumót tsak ketté vágjuk, nem megoldjuk. Ki tsudálná az olyan Órást, a' ki egy olly órát tudna készíteni, a' mellynek mutatóját, mindég magának kellene forgatni? Avagy nem alatsonyan gondolkoznánk-é az Istenről, ha azzal tartanánk, hogy ő egy olly világot teremtett, a' mellynek mozgatásával, szüntelen az ő mindenhatóságának kellene foglalatoskodni?²⁰

Newton a csillagok világát már sokkal stabilabbnak gondolta. *A Principiát* lezáró *Scholium generalében*²¹ (először a második kiadásban jelent meg, 1713-ban) erről így írt:

Ama terekben minden test a lehető leghababban mozog; és ezért a bolygók és üstökösök bizonyára a fent kifejtett törvények által meghatározott alakú és elhelyezkedésű pályákon keringenek örökké. A tömegvonzás törvényei folytán megmaradnak ugyan pályáikon, de kezdetben egyáltalán nem foglalhatták volna el pályáik szabályos helyzetét ugyanezen törvények által. [...] S hogy az állócsillagok rendszerei saját nehézkedésük-nél fogva ne zuhanjanak bele kölcsönösen egymásba, Ő roppant távolságokra helyezte el egymástól őket.²²

Hasonló véleményt fogalmazott meg a csak a halála után megjelent, de 1685-ben írt *De systemate mundiban*:

Mivel tehát az állócsillagok ilyen hatalmas távolságokra vannak egymástól, sem egymásra nem gyakorolnak észlelhető vonzóerőt, sem a mi Napunk nem vonzza őket.²³

Ezek azok a vélemények, amelyek nyomtatásban megjelentek, és a kortársak számára elérhetőek voltak (leszámítva természetesen Newton ismerőseit). Csak Newton halála után jóval, már a 18. század második felében jelentek meg Bentley-hez írott levelei,²⁴ melyekben a fentieknél nagyobb terjedelemben foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. A levelezés 1692 végén, 1693 elején zajlott, azaz jóval korábban a fentebb említett máso-

20 KATONA Mihály, *A' Föld' mathematica leírása, a' világ' alkotmányával együtt* (Rév-Komárom: Weinmüller, 1814), 230.

21 Isaac NEWTON, „A természetfilozófia matematikai alapelvei – »Általános magyarázat«, ford. ERDEI Ildikó, in *A világ bizonyos szimmetriája: A kora újkori csillagászat története válogatott források tükrében*, kiad. VASSÁNYI Miklós és KÜTROVÁTZ Gábor, 273–282 (Budapest: Typotex, 2021).

22 Uo., 274–276.

23 NEWTON, „A világ...”, 266.

24 Isaac NEWTON, *Four Letters from Sir Isaac Newton to Doctor Bentley: Containing Some Arguments in Proof of a Deity* (London: R. and J. Dodsley, 1756). Magyarul: Isaac NEWTON, „Négy levél Richard Bentleyhez”, ford. FEHÉR Márta, in Isaac NEWTON, *A világ rendszeréről és egyéb írások*, kiad. FEHÉR Márta, 309–335 (Budapest: Magyar Helikon, 1977).

dik kiadásnál. Ezekben a levelekben találgatás szintjén foglalkozott a kérdéssel, számításokra nem hivatkozott, és bevallotta, hogy prekoncepciója is volt.²⁵

Kézirataiban már sokkal több nyoma van annak, hogy a kérdés a Bentley-vel való levelezés után elkezdte foglalkoztatni. Erről részletesen olvashatunk Michael Hoskin tanulmányaiiban.²⁶ Ezek azonban nyomtatásban csak a múlt században jelentek meg, így se Newton kortársai, se az utókor nem tudott róluk (ismét csak esetleges ismerősein kívül).

Newton tehát úgy gondolta, hogy Isten a világot úgy teremtette, hogy időnként meg kelljen újítania, amivel jelenlétét és gondviselését mutatja a hívőknek. Így tehát Leibniz kritikája nem volt teljesen jogos, mivel a világ nem rosszul volt teremtve, hanem eleve úgy, hogy szükség legyen a renovációra:

A *kijavítás* vagy a *kijavítás* szót nem Isten, hanem a mi vonatkozásunkban kell érteni. A naprendszer jelenlegi szerkezete (például), a mozgás jelen törvényeinek megfelelően egy idő után össze fog zavarodni, és talán mindezek után Isten valamit változtat rajta, vagy új formát ad neki. De ez a változtatás csak relatív, és csak a mi felfogásunkra vonatkozik. Valójában és Isten vonatkozásában a jelen szerkezet, az elkövetkező rendellenesség, és az utána történő megújítás egyaránt részei annak a tervnek, melyet a kezdeti, tökéletes ideában alkotott meg Isten.²⁷

Samuel Clarke ezzel a magyarázattal védte meg Newton véleményét. Ez a vélemény azonban nem a megfigyeléseken és a *Principia* fizikáján alapult, hanem fizikán kívüli okok játszottak benne szerepet, mégpedig teológiai megfontolások.²⁸ Newton egyébként nem számolt utána a Naprendszer vagy a világ stabilitásának, mert – ahogy fentebb írtam – nem is álltak rendelkezésére se a megfelelő matematikai módszerek, se a szükséges megfigyelések, melyek a kezdeti feltételeket szolgáltathatták volna.

Mire lett volna szüksége? Ismernie kellett volna a csillagok térbeli eloszlását, távolságukat, nyugalomban vannak-e vagy mozognak, egyformák-e, vagy vannak köztük különbségek. Ez utóbbi azért volt érdekes, mert ha egyformák, akkor a látszólagos fényességük arányos a távolságukkal, ami segíthet az eloszlás megbecslésében.²⁹ Newton

25 Uo., 311: „Midőn világunk rendszeréről szóló értekezésemet írtam, szememet oly elvekre függesztettem, melyek a gondolkodó embert egy Isteni Lényben való hitre indíthatják, mi sem okoz tehát nagyobb örömet számomra, mint hogy azt e célra felhasználhatónak találom.”

26 Michael Hoskin, „Newton, Providence and the Universe of Stars”, *Journal for the History of Astronomy* 8 (1977): 77–101; DOI: 10.1177/002182867700800203. Michael Hoskin, „Stukeley’s Cosmology and the Newtonian Origins of Olbers’s Paradox”, *Journal for the History of Astronomy* 16 (1985): 77–112. DOI: 10.1177/002182868501600201.

27 BÁLINT, *A Leibniz–Clarke...*, 33–34. Hoskin, „Stukeley’s Cosmology...”, 88.

28 Massimiliano Badino, „And Yet It Stands: The Stability of the Solar System in Eighteenth-Century Physical Astronomy”, *Historical Studies in the Natural Sciences* 48, 2. sz. (2018): 123–179, 132. DOI: 10.1525/hsns.2018.48.2.123. Ahogy Badino megjegyezte, „The universe must have some imperfection, otherwise God becomes a dispensable spectator.”

29 A csillagok távolságának korabeli becslési módszereiről lásd Michael Hoskin, „The English Background to the Cosmology of Wright and Herschel”, in *Cosmology, History, and Theology*, ed. Wolfgang Yourgrau

azonosnak tekintette a csillagokat, és kézírataiban megpróbált utána számolni, hogy milyen eloszlás mellett kapja vissza a csillagkatalógusokban található fényességeloszlást (azaz van x darab első magnitúdós csillag, y darab második magnitúdós, és így tovább, egészen a hatodik magnitúdóig).³⁰ Azt a megfigyelések alapján bizonyítottan tekintette, hogy az (álló)csillagok nyugalomban vannak.³¹ Ez első ránézésre jogos feltevésnek látszik, mivel az ókorhoz képest nem változott a csillagok egymáshoz viszonyított helyzete, ugyanakkor Edmond Halley már 1718-ban úgy gondolta, hogy megfigyelte néhány állócsillag sajátmozgását (azaz a nem a Föld tengelykörüli forgása miatt látható látszólagos mozgást).³² Érdekes azt is megemlíteni, hogy például a Nap egyértelműen nem volt nyugalomban: a bolygókkal együtt a Naprendszer tömegközéppontja körül keringett. Másrészt Newton eltekintett az olyan eloszlásbeli anomáliáktól, mint a halmazok (például a Fiastyúk) vagy a Tejút.

A mozgás meglétének fontosságát már a kortársak is felismerték. Willem Jacob 's Gravesande (1688–1742) németalföldi fizikus, népszerű, sok kiadást megért művében kiemelte:

Képzeld el a Napot és a Merkúrt, ha magukra vannak hagyva, egymáshoz fognak közeledni. Ha azonban kapnak egy kezdeti lökést, a tömegközéppont körül fognak majd egyenlő [keringési] idővel keringeni, mozdulatlan ellipsziseket leírni, és ezt a mozgást megtartani...³³

Látható, hogy merőben más a mozgás végkifejlete attól függően, hogy mi volt a kezdeti feltétel: nyugalomban voltak-e a testek, vagy már eredendően rendelkeztek valamilyen mozgással. Willem 's Gravesande más okból is fontos szereplője a történetnek. Ő volt az egyik legelső fizikus, aki Newton művéből a metafizikai és vallási vonatkozásokat kihagyta, és csak a fizikaira koncentrált.³⁴

A 18. század második felében aztán Lagrange és Laplace munkásságával a Naprendszer stabilitásának kérdése megoldható volt, és meg is oldották. Ahogy Laplace elégedetten megjegyezte:³⁵

---

and Allen D. BRECK, 219–231 (New York–London: Plenum Press, 1977). DOI: 10.1007/978-1-4615-8780-4_15.

30 Hoskin, „Newton, Providence...”, 80–90.

31 Uo., 81.

32 Edmond HALLEY, „Considerations on the Change of the Latitudes of Some of the Principal Fixt Stars”, *Philosophical Transactions* 30 (1718): 736–738. DOI: 10.1098/rstl.1717.0025.

33 Willem Jacob 's GRAVESANDE, *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata*, II (Lugduni Batavorum: Van der Aa, 1721), 165: „Concipiamus Solem & Mercurium, si sibi permittantur, ad se mutuo accedent; Si autem projiciantur poterunt, circa commune gravitatis centrum, aequalibus temporibus, revolvi, & Ellipticas lineas immobiles describere, & in illo motu perseverare...”

34 Steffen DUCHEYNE, „'s Gravesande and the Relation Between Physics and Theology”, *European Journal of Science and Theology* 9 (2013): 107–117.

35 Pierre Simon LAPLACE, „Sur l'équation séculaire de la Lune”, in *Histoire de l'Académie Royale des Sciences, Année M. DCCLXXXVI*, 235–264 (Paris: 1788).

Így a világ rendszere egy közepes állapot körül ingadozik, amelytől sosem távolodik el jobban, csak kis mértékben. A felépítése és a gravitáció törvénye miatt olyan stabilitást élvez, mely csak külső erő által rombolható le [...] A világ rendszerének e stabilitása, amely biztosítja élettartamát is, az egyik legfigyelemreméltóbb jelenség...³⁶

Így a következő szerint foglalhatjuk össze Newton világa stabilitásának kérdését:

- 1) Newton valóban azt gondolta, hogy a világ megmaradásához szükség van Isten állandó jelenlétére és gondoskodására.
- 2) Ezt nem fizikai, hanem teológiai okok miatt vélte így.
- 3) Isten jelenléte és gondviselése azonban biztosíték arra, hogy a világ nem omlik össze.
- 4) A *Principia* fizikájából a Naprendszer stabilitása következik.
- 5) Ebben az időben a csillagokról a megfigyelések hiánya miatt nem lehetett érdeklődni.
- 6) Newton véleménye $\neq$ ami Newton fizikájából következik.

Newton műveinek tanulmányozása tehát nem támasztja alá Szauder és követőinek állítását. Se Newton véleménye szerint, se a *Principia* fizikája alapján nem volt várható se a Naprendszer, se a világ összeomlása.

Mitől félt Horváth Ádám?

Horváth Ádám több verse is azt mutatja, hogy félt valamitől. Borbély Szilárd visszafogottabb megfogalmazása szerint:

Apokaliptikus váradalmak szövik át ezeket a verseket, amint erre Bíró Ferenc is utal, aminek okait kevésbé ismerjük. Talán korabeli félelmek, különféle kozmológiai aggodalmak is motiválhatták [...] versei alapján arra következtethetünk, hogy az 1780-as években valamiféle nyugtalan várakozás állapotában volt. Mintha egy-egy bevégződő év és egy új kezdete megnyugvással és ugyanakkor aggodalommal töltené el.³⁷

Mielőtt rátérnék a konkrét félelmekre, először nézzük meg, ismerhette-e Horváth Ádám Newton véleményét, félhetett-e a világ gravitáció miatti összeomlásától. A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* lábjegyzeteiben említi legtöbbször az angol természetfilozófust, hossza-

36 LAPLACE, „Sur l'équation...”, 241: „Ainsi le système du monde ne fait qu'osciller autour d'un état moyen dont il ne s'écarte jamais que d'une très petite quantité. Il jouit, en vertu de sa constitution et de la loi de la pesanteur, d'une stabilité qui ne peut être détruite que par des causes étrangères [...] Cette stabilité du système du monde, qui en assure la durée, est un des phénomènes les plus dignes d'attention...”

37 BORBÉLY Szilárd, „Idő és örökkévalóság Pálóczi Horváth és Csokonai verseiben”, in Csörzs és Hegedűs, *Magyar Arión*, 255–266.

san idézve neki tulajdonított állításokat. Ilyen bevezetést olvashatunk például a „Három óra” részben:

Neutonnak, már előre meg-mutogatott igazságokból következő törvényjei a’ Planetarium Systemában a’ többek között ezek [...]”³⁸

Ezután azonban nem Newtont idézi, hanem mint Lengyel Réka már kimutatta,³⁹ a fentebb említett ’s Gravesande művének egyik kiadását. ’s Gravesande azonban a metafizikai és teológiai hivatkozásoktól megtisztította a newtoni fizikát, így tőle Horváth Ádám nem tudhatott az isteni gondviselés Newton által elképzelt szükségességéről. Éppen ellenkezőleg, a ’s Gravesande által leírt Naprendszer stabilnak tekinthető:

Ahonnán következik, hogy a bolygók a rendszer összes testének tömegközéppontja körül, mely csak kis távolságra van a Naptól, keringenek, és a bolygók egymás mozgását nem zavarják érzékelhetően, és így azt az egy görbét írják le, amit akkor írnának le, ha a Nappal egyedül lennének a rendszerben, azaz a mozdulatlan ellipszist...⁴⁰

Ugyanakkor a szükséges, Isten által elvégzendő kiigazításokról mégis tudhatott, mivel megvolt neki az *Opticks* latin változatának egy későbbi, grazi kiadása.⁴¹ Ez azonban, mint láttuk, nem jósolta meg a világ összeomlását, ezt pont az isteni gondviselés akadályozza meg.

Akkor mitől félt Horváth Ádám? Mert az kétségtelen, hogy egyes versei nagy megkönnyebbülést mutatnak az egyik év végén. Először nézzük a két legnyilvánvalóbb esetet.⁴² A *Magyar Músa* 1789. január 3-ai számában jelent meg a költő verses újévi jókívánsága:⁴³

Félelmes esztendő vala ez *nyóltzvan-nyóltz*: de pedig
Hála Istennek! itt van már a’ *nyóltzvan-kilentzedik*.
Ki-mettzett hát rá *nyóltz* Verset ama *Koporsó-köre*?
Veszedelmet e’ Világnak ki *jövendölt* előre?
Ha egy *idős* vólt a’ *mettzés* azzal a’ *koporsóval*:
Vagy, az, az-alá olly régen *bé-feküdt* halandóval

38 RMKT XVIII/16, 484.

39 Lásd a kritikai kiadás jegyzeteit.

40 ’s GRAVESANDE, „*Physices elementa...*”, 166: „Unde sequitur omnes Planetas revolvi circa, omnium corporum Sytema componentium, commune centrum gravitatis, quod parum a Sole distat, & Planetas sese mutuo sensibiliter in motibus ne turbare; unde *singuli lineas describunt, quas circa Solem describerent, si quisque solus cum Sole in Systemate Planetario existeret*; id est Ellipses immobiles...”

41 VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya, „Pálóczi Horváth Ádám könyvtárának töredéke a csurgói református gimnázium könyvtárában”, in Csörsz és Mészáros, *A kis világbeli*, 589–617, 610. A szóban forgó kötet az R8493 jelzetű Isaac NEWTON, *Optices libri tres* (Graz: Widmanstad, 1702 [1747!]).

42 Lásd még ZSOLDOS Endre, „Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége”, in Csörsz és Mészáros, *A kis világbeli...*, 507–519.

43 HORVÁTH Ádám, „A’ Magyar Kurirnak, sok boldog Uj-esztendőt kíván Horváth Ádám”, *Magyar Músa* 3 (1789): 1–6.

Ugy igazabb Prófétának kell vala lenni annak,
Mert, a' jó hozzá-vetésnek nem kis jelei vannak. [...]
De okos vólt még-is amaz a' jövendő mondásban,
Akarki vólt – és olvasta talám a' *Szent Írásban*,
Hogy nem tudhatja senki is sem napját sem óráját,
A' mikorra várja a' Föld, a' Világ' Fő Biráját.
Azért sem napot, sem órát, sem hónapot, [!] sem hetet
Nem nevez, hanem nyóltzvan-nyóltz egész esztendő't vetett.
Szerentsés vagy jó Próféta! hogy koporsó-kövedre
A' mit fel-mettzettél, senki sem vetheti szemedre.⁴⁴

1790-ben jelent meg az *Orpheusban*, de 1788. december 31-ére datálta egy másik versét Horváth Ádám,⁴⁵ melyben hasonló félelmekről, illetve örömről olvashatunk:

Itt vagy hát boldog Éjtszaka! és midőn az idétlen-álmadazó Jövendő-mondókat meg-szég-nyenítéd, akkor egyszersmind e' szerencsétlen esztendő't [...] batorságosan bé-rekesztéd. [...] sokan múlandóságot ábrázoló koporsó kövekre metélték e' félelmes esztendő'nek ki menetele felől való gyanakodásokat.⁴⁶

Mi a közös ezekben a sorokban? A legfontosabb az, hogy nem általában, hanem konkrétan 1788-tól félt, mely esztendő „félelmes” és „szerencsétlen” volt. Még ide sorolható egy vers a *Hol-mi* harmadik darabjából (*Egy jegyző Könyvnek Homlokára*):

Mit tsinálsz? oh boldogtalan testben pihegő lélek!
Ígérhetek-e *hólnapot* magamnak, ki ma élek?
Erős az Isten meg-ölni egy por szemmel engemet;
Hogy merem tehát hosszabbnak reménylni életemet?⁴⁷

Noha ebben az idézetben közvetlenül nincs szó 1788-ról, a verset Horváth Ádám 1788. december 24-ére datálta, így ugyanabban az időszakban született, mint az előzőek. Szintén a *Hol-mi* harmadik darabjában jelent meg az 1790-re datált *A' Föld hanyatlik* című verse.

De ezen mi lak-helyünknek
Már tétováz tengelye:
Úgy tettzik mozog talpának
Mozdúlhatatlan helye;

44 RMKT XVIII/16, 629–632, 629.

45 HORVÁTH Ádám, „Az esztendő utolsó éjtszakája”, *Orpheus* 1 (1790): 404–433.

46 RMKT XVIII/16, 633–640, 633.

47 RMKT XVIII/16, 502–503, 502.

Tán utolsó százat értünk,
 'S a' mit az érgről értünk,
     A' Föld ég-meg, mi értünk.
 Erttünk – mert rendtelenségünk'
 Terheit nem bírhatja
 A' föld; 's meg vonta fenn-tartó
 Kezét az Egek' Attya:
 Azért tétováz útjába'
 'S omlik illy ifjú korába'
     Régi valóságába.⁴⁸

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy ez végre tényleg a világ összeomlására utalhat, mivel Horváth feltételezi, hogy „meg vonta fenn-tartó Kezét az Egek Attya”, azaz nincs az isteni gondviselés, aminek az lehetne az oka, hogy „rendtelenségünk' Terheit nem bírhatja”. Ugyanakkor

Venus most is egész fényben
 Öltözve jár az égen:
Mercurius noha kitsiny
 Szint olyan szép mint régen;
 Egyiknek sints változása,
 Holott alább van forgása
 Mint e' földnek járása.⁴⁹

Ha a Vénusz és a Merkúr esetében „[e]gyiknek sints változása”, akkor a világ összeomlásáról nem beszélhetünk – mindennek a gravitációhoz és Newtonhoz semmi köze.

Mint láttuk, 1788-tól valóban tartható a költő, és nagyon örült, hogy „itt van már a' nyóltzvan-kilentzedik”. A következő kérdés tehát, amire válaszolni kell, hogy miért éppen 1788? Ha feltételeznénk, hogy valóban a Szauder által megadott ok miatt volt benne a félelem, a konkrét év megmagyarázhatatlan lenne. Miért 1788 és nem 1789 vagy 1787? Vagy éppen 2021?

Úgy gondolom, hogy a megoldás a Regiomontanus⁵⁰ nevéhez kapcsolódó jóslat.⁵¹ Ennek legelső ismert változata 1553-ban látott napvilágot, és az 1588. évre vonatkozott, a világ pusztulását, de legalábbis sok bajt jósolva. Kétszáz év múlva ismét előke-rült, 1788-ra frissítve, és meglepő módon több szállal is Magyarországhoz kapcsolód-va.⁵² Először is a külföldi híradások – a legkorábbi ismert 1785-ből származik – mind a

48 RMKT XVIII/16, 607–610, 608.

49 Uo., 607.

50 Johannes Müller, vagy ahogy ő írta, Iohannes de Monte Regio a 15. század legkiválóbb csillagásza és matematikusa volt. Lásd Ernst ZINNER, *Leben und Wirken des Joh. Müller von Königsberg genannt Regio-montanus* (Osnabrück: Otto Zeller, 1968).

51 ZSOLDOS Endre, „A Regiomontanus-jóslat és utóélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 37–53.
 52 Uo., 47–51.

magyarországi Liszka [Olaszliszka] települést említik, ahol a jóslatot Regiomontanus sírkövén megtalálták. A pozsonyi *Magyar Hirmondó*ban azonban a hír már 1784 decemberében megjelent.

Hazánkban Liszka nevezetű Helységben, egy történetből ki-ásatott köven ebben az esztendőben, ez előtt 400 Esztendővel metszetett következendő jövendőlés találtatott.

Post mille ezpletos [!] a partu Virginis Annos
Septingentenos rursus abinde datos
Ocnagesimus [!] octavus mirabilis Annus
ingruet, & secum tristia fata feret
Si non hoc Anno totus malus occidet Orbis
Si non in nihilum terra fretumque ruet
Cuncta tamen Mundi sursum ibunt atque deorsum
Imperia, & luctus undique grandis erit.⁵³

Noha Regiomontanus név szerint nincs említve ebben a hírben, a jóslat egyértelműen azonos azzal, amit a nevéhez kapcsolnak.⁵⁴ Összehasonlítva a *Magyar Hirmondó*ban megjelent szöveget Horváth Ádám verseivel, a következő azonosságokat találjuk:

- 1) az év megegyezik, 1788 („Félelmes esztendő vala ez *nyóltzvan-nyóltz*”)
- 2) A jóslat egy sírkövön található
- 3) Nyolcsoros („Ki-mettzett hát rá nyóltz Verset ama *Koporsó-köre?*”)

Ezeket az egyezéseket, úgy gondolom, nehéz lenne mással magyarázni, mint hogy a költő ismerte ezt a jóslatot, és valamilyen okból komolyan is vette. Érdemes megemlíteni, hogy a jóslatnak magyar fordítása is van,⁵⁵ elképzelhető az is, hogy Horváth Ádám valamilyen kéziratos forrásban olvasta ezt a változatot. Bárhonnán is ismerte, nagyon valószínű, hogy ez a jóslat volt az oka az 1788-ra vonatkozó aggodalmainak, nem pedig egy általános félelem a világ végétől.

Miért félt Horváth Ádám?

A következő kérdés, amire választ kell(ene) találni, hogy miért félt Horváth Ádám egy jóslattól. A pontos választ valószínűleg sose fogjuk megtudni (időgép és gondolat-

53 *Magyar Hirmondó*, 1784. december 29. 831.

54 ZSOLDOS, „A Regiomontanus-jóslat...”, 42.

55 Két kéziratról tudok: OSZK Oct. Hung. 517, 221v–222r és *Az Szikszai Reformata Szen[t] Ekklesianak Prothocolluma, mellyben Ezen Szent Ekklesianak a' Re[for]mationot fogva lett külső belső [ál]lapottyanak rövid és sum[m]f[ás] le írása találtatik*, 381–392; lásd ZSOLDOS, „A Regiomontanus-jóslat...”, 47–49.

olvasás hiányában), de van Horváth gondolkodásának egy olyan oldala, mely talán szerepet játszhatott benne.

Már a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* olvasásakor feltűnhet, hogy a newtoni fizika szépen megfér az asztrológiával egymás mellett:

Hanem fel-nyitván nem régegn *Neuton* éles szemeit,
Úgy találta a' nehézség', 's mozdulás' törvényeit;
Hogy ha már most el nem hiszszük, hogy ez a' föld forduljon,
Szükség: hogy a' természetnek minden rendje elmúljon.⁵⁶

Nyolc sorral lejjeb azonban már tiszta asztrológiát találunk:

Vagynak ezen nagy testek közt rendes *őszsze-jövések*.
Vagynak *tüzes hármasságok*, 's más ilyen nevezések,
A' mellyek között leg-nagyobb, 's leg-híresebb azoké,
A' két leg-távolyabb való bújdosó tsillagoké,
Melly mintegy nyóltz száz esztendő jártával következik,
Nyóltz vólt már, és mindeniket nagy dolgokról nevezik.
Az *elsőben* ez alkotmány a' *világ teremtett*,
A' *másodikban társaság*, 's *vár-építés* kezdetett.⁵⁷

Az „őszsze-jövések”, azaz együttállások az asztrológiában játszanak fontos szerepet, különösen a Jupiter és Szaturnusz együttállása.⁵⁸ A két fenti idézet meglepő közelsége arra utalhat, hogy Horváthnak nem okozott gondot mindkét állítás elfogadása.

Vajon vannak-e hasonló példák, melyek azt mutatnák, hogy a költő gondolkodásának volt egy ezoterikus oldala is? Vannak bőven. Elég arra utalni, hogy Szathmáry László a magyar alkímia történetéről írott könyvében az egyik fejezetnek ezt a címet adta: „Az alkémia teoretikusa (Pálóczi Horváth Ádám)”.⁵⁹

Az 1817-ben megjelent *Rudolphias* Negyedik éneke⁶⁰ igen érdekes ilyen szempontból. A 92. oldalon található „b)” lábjegyzetet érdemes teljes egészében idézni:

A régi napkeleti böltsek titkosabb *physicájában*, még *Hiram* előtt jóval, sőt az ő hagyományi szerint *Prometheus*, és *Atlás'* idejében már, meg vólt a' kilencz *Planéta* és ők nem az Érczeket a' *Planétákrúl* hanem ezeket nevezték el az Erczekrúl, a' szerint, a' mint egyik

56 RMKT XVIII/16, 480.

57 Uo.

58 Keiji YAMAMOTO and Charles BURNETT, ed. and transl., *The Great Introduction to Astrology by Abū Mašār*, 2 Vols., Islamic Philosophy, Theology and Science 106 (Leiden–Boston: Brill, 2019); DOI: 10.1163/9789004381230. Donald V. ETZ, „Conjunctions of Jupiter and Saturn”, *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 94 (2000): 174–178.

59 SZATHMÁRY László, *Magyar alkémisták* (Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1928), 156–161.

60 HORVÁTH Ádám, *Rudolphias, az az a' Habsburgi I. Rudolf császár' viselt dolgainak egy része* (Bécs: Haykul Antal, 1817), 88–110.

vagy másik égi testben bővösebb ez vagy amaz ércz nem: sokat mond az ő *Physikajokhoz* hasonlót *Kircher in Itinerario Extatico*, csak hogy ő a' három szélső Plánétárúl nem szól, mellyek *Atlás* táblájiban ilyen jelük: ♀♁♂ az első olyan *matériájú* mint a' mit ma *Zink*-nek hívunk és új találmánynak tartunk, a' második fejez arany a' mit mi *Plátinának* hívunk és így Flamsted' és Mayer' de kivált *Herschel'* tapasztalásik utan ezen másodikat, vagy az egész rendben sikat tettük mi hetediknek, az utolsó pedig *üveg-vas* vagy *üveg-aczél*, mellynek még, sem tsillagját, sem ércz massáját, nem ismérjük? ma már sokat is találhatnak, én 1800ban már meg mutattam, hogy kilencznél több nem lehet.⁶¹

Ez egy elég zavarosnak látszó szöveg, mely keveri az alkímiát a csillagászattal. Igen érdekes lenne tudni, mit bizonyított be 1800-ban, miért képzelte, hogy csak kilenc bolygó lehet a Naprendszerben? Mivel abban az időben csak hetet ismertek, elég merész állítás volt ez tőle (ráadásul a Plútó pár évvel ezelőtti leminősítése törpebolygóvá eggyel csökkentette az ismert bolygók számát a Naprendszerben). E kézirat vizsgálata – ha még létezik egyáltalán – igen érdekes lenne. Bármire is gondolt azonban a költő, ezek az idézetek azt mutatják, hogy hajlamos volt befogadni ezoterikus szövegeket.⁶² Így egy jóslat elfogadása sem tűnik lehetetlennek.

Miért írta mindezt Horváth Ádám?

Ez megint olyan kérdés, mint az előző szakaszban, és ugyanúgy nem fogjuk megtudni a pontos választ. Kísérletet azonban tehetünk az indoklásra. Az előzőekben megmutattam, hogy Horváth Ádám nyitott volt olyan témákra, melyeket ma (és nyilván már akkoriban is) tudománytalanak találunk. Ugyanakkor ismerte és feltehetően értette is a modern csillagászatot, amit a *Leg-rövidebb nyári éjtszakán* kívül épp a *Rudolphias* is bizonyít. A fent idézett zűrzavaros rész után néhány oldallal az alábbiakkal találkozunk:

Így, mivel tengely-forgása nagy van a' napoknak is,
Illy erővel szélllyel omló sorssa lett azoknak is?
Így születtek a' *Planeták'* durva gombolyagjaik,
És azok' nagyobbjaiknak több 's kevesebb *holdjaik*;⁶³

Ez nem más, mint a Laplace-féle Naprendszer-keletkezési elmélet⁶⁴ jól felismerhető leírása. Mi több, ez az egyik legkorábbi említése az elméletnek Magyarországon, még az

61 Uo., 92. A „♀♁♂” jelek a hibaigazító szerint helytelenek.

62 Ez nyilván összefüggésben van Horváth Ádám szabadkőműves mivoltával. A *Rudolphias*ból való idézetben szereplő Hiram a szabadkőművesek legendáriumában fontos személy. Lásd például VAMOS HANNA, „Leleplezett titok. Pálóczi Horváth Ádám titkos szabadkőműves dokumentuma”, in CSÖRSZ ÉS HEGEDŰS, *Magyar Arión*, 41–55.

63 HORVÁTH, *Rudolphias...*, 103.

64 CHARLES A. WHITNEY, *A Tejútrendszer felfedezése*, ford. KELEMEN JÁNOS (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 120–133.

se kizárt, hogy a legelső. A *Rudolphias*ban való szerepeltetése, főleg ha az alkímiai idézetre gondolunk, mindenképpen meglepő.

Horváth Ádám idejében már magyarul is olvasható volt megfelelő színvonalú csillagászati ismeretterjesztő mű Molnár János jóvoltából.⁶⁵ Azonban épp ez a könyv mutat rá, hogy a ma elvárt következetesség még egy ilyen munkában sem volt meg, nemhogy egy költeményben. Molnár például látszólag elfogadja a kopernikuszi világot, de egy helyen bevallja, hogy ez távolról sem egy minden kétséget kizáró elfogadás:

VII. Kérdés: A' Földről. A' Földet Kopernik, 's vele Nevvton tanitványi a' bújdosók közt jártattják, noha meg-engedik a' nagy Böltsek, hogy az a' járás nem tellyes bizonyosságú. Felelet. Mi azt az állitást tsak könyebb magyarázat kedvéért üzzük.⁶⁶

Horváth Ádámtól sem várható el, hogy verseiben olyan következetességet mutasson, mint amilyenre ma számítunk. Bíró Ferenc véleménye szerint a költő „szinte a gátlástalanságig fegyelmetlen tehetség volt, aki szüntelen dolgozó elméjéből önkritika nélkül ontotta a szövegeket”.⁶⁷ Hasonlóan vélekedett Gerecze Péter a 19. század végén, a *Rudolphias*t értékelve:⁶⁸

Bizarr phantasiája, universalis tudakossága e szertelenül kalandos műben mindent összevissza kever. Ő ebben regényes, titokzatos, de egyszersmind nagy tudományú költő akar lenni, a ki olvasóit a hét bölcs mester minden titkára megtanítja.⁶⁹

Az önkritika hiánya és a fegyelmetlen írás megmagyarázhatja a szemmel láthatóan egymást kizáró hozzáállást. Amikor a vers úgy kívánja, gond nélkül idéz asztrológiát, alkímiát, pár sorral később meg Laplace elméletét.

Az utókor ezt nem mindig fogadta lelkesedéssel. A 19. század első felében kritikusan szemlélték Horváth Ádám csillagászati munkáit.⁷⁰ Horváth Zsigmond még elnéző volt:

Olvasd néhai tudós *Horváth Ádámnak* versben foglalt *legrövidebb nyári éjtszakáját*, vagy is egy csillagvizsgálónak 1787-dik esztendei nyárkezdetkori beszélgetését; Posonyban, 1791. A' sok szépek 's jók mellett hibák is elegyedtek belé – mostani nézetinkhez képest. De ne felejtjük, hogy ez a' munka már ez előtt közel 50 évvel készült. *Suum cuique!*⁷¹

Lugossy József azonban keményen kritizálta Horváth Ádámot:

65 MOLNÁR János, *A' természetiekről, Nevvton tanitványinak nyomdoka szerént hat könyv* (Pozsony–Kassa: Landerer, 1777).

66 Uo., 189.

67 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi, 2003), 306.

68 GERECZE Péter, „Pálóczi Horváth Ádám. V.”, *Figyelő* 15 (1883): 266–279.

69 Uo., 270.

70 HORVÁTH Zsigmond, „A' csillagok esmértetése”, *Tudományos Gyűjtemény* 4 (1837): 3–63; LUGOSSY József, „Az újabb csillagképek”, *Tudománytár* 7 (1840): 350–373.

71 HORVÁTH Zsigmond, „A' csillagok...”, 12.

Multi századi literatúránkat bélyegző egyik vonás az, hogy akkor a' *költői* név nem csak ízetlenségre hanem tudatlanságra is kiváltságot adott: azért Szönyinek, valamint a' „Legrövidebb nyári éjszaka” (Horváth Ádám, Poson. 1791) torkos szerzőjének is „ki hírével betöltötte keblét a' két hazának” (I. Tud. Gyűjt. 1826. X. és Élet és Liter. II. K. egy jeles bírálatot Toldytól!) Uránia elleni vétkeikért bocsánat; vajha jelen századunkban, 's pedig didacticus hangu munkák' olvasása közben ne kellene minduntalan a' mennyei tudomány' fertőztetésiért panaszt emelnünk!⁷²

A másik végletet Zemplén Jolán képviselte a múlt században. Őt azonban a csillagászat történetéből csak a kopernikánizmus elterjedésének a kérdése érdekelte, így Horváthot – aki minden kétséget kizáróan elfogadta a kopernikuszi világképet – igen pozitívan értékelte:

Maga a mű szerkezetileg érdekes, bár természetszerűleg kissé széteső, mozaikszerű. [...] a jegyzetanyag magasabb színvonalú a verses részeknél [...] Horváth Ádámnál a vallás helyett a mitológia, tehát a költészet áll a középpontban, de az általa adott csillagászati ismeretek világosak, érthetőek és pontosak.⁷³

Lehetséges, hogy Horváth csillagászati ismeretei valóban világosak és pontosak voltak, de ami nyomtatásban megjelent, az nem volt mindig az. Ezt jól illusztrálja az alábbi példa. 1572 óta több „új csillagot” figyeltek meg az égen. Az akkori ismeretek szerint ezek vagy egyszeri megjelenés után végleg eltűntek, vagy pedig több-kevesebb szabályossággal változtatták a fényüket. Viszont ezek egyértelműen (álló)csillagok voltak, még ha az elnevezéseket nem is mindig használták következetesen. Például a wittenbergi matematikaprofesszor, Friedrich Wilhelm Weidler (1692–1755) az üstökösöket egyfajta új csillagnak nevezte,⁷⁴ noha teljesen tisztában volt azzal, hogy az üstökösök nem csillagok. Horváth Ádámnál ennél kicsivel nagyobb zavart találunk:

Vagynak még más nemei-is a' bolygó tsillagoknak,
Új tsillagoknak nevezik, kiknek fordúlatjoknak
Hasonló törvényje lehet mint az üstökösöknek;
És azért, nehéz útjokat el-találni ezeknek.⁷⁵

Mivel az új csillagok – melyeket „bolygó tsillagoknak” nevezett – útját (pályáját) az üstökösökéhez hasonlította, így fennáll annak a gyanúja, hogy nem valódi csillagoknak

72 LUGOSSY, „Az újabb...”, 353.

73 M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 443–444.

74 Friedrich Wilhelm WEIDLER, *Institutiones astronomiae* (Wittenberg: Zimmermann, 1754), 365: „Cometae sunt stellae novae, luce debili et motu proprio praeditae, quae vel coma vestitae, vel sine ea, inopinato nonnunquam in conspectum prodeunt.”

75 RMKT XVIII/16, 488.

tartotta őket. Pár sorral lejjebb azonban, lehetséges magyarázatot említve a megfigyelt fényváltozásra, már azt olvashatjuk:

Ezeknek-is szikrázási, vagy tüzes ragyogási,
Azt mutatják, hogy magoktól vagynak sugározási.
Noha *Volffius*⁷⁶ azt hitte ezek felől nem régen,
Hogy a' tüzes tsillagoknak, kik szanaszét az égenn
Ragyognak, lévén (mert vagynak) bújdosó tsillagai,
Azoknak esnek el-vétve olyan fordúlatjai,
Hogy mi hozzánk bé-látszanak [...] ⁷⁷

Itt tehát ismét csillaggá „váltak” az objektumok: saját fényük és feltehetően bolygóik is vannak. Bíró Ferenc idézett véleményét bizonyára még több példával is alá lehetne támasztani. Horváth Ádám azt írta le, ami eszébe jutott, vagy amit a vers megkívánt, kevéssé törődve azzal, hogy amit leír, az helyes legyen, és ne mondjon ellent önmagának.

Ebben a korban nem ő volt az egyetlen, akinek költeményei csillagászati témákkal (is) foglalkoztak. Szerdahely György Alajos verse, a *Historiae Uraniae Musae*⁷⁸ jól ismert, többen is írtak róla az elmúlt években.⁷⁹ Kevésbé ismert néhány további hasonló vers. Az egyiket⁸⁰ a kritikai kiadás Horváth Ádámnak tulajdonítja,⁸¹ de nem közli újra. A vers szerző nélkül jelent meg, és Horváth egy levele Kazinczy Ferenchez azt mutatja, hogy valójában nem ő írta.

Ebben a versben a hozzánk legközelebb levő csillagról ezt olvashatjuk:

Úgy, hogy hat esztendő kívántatott arra
Hogy földünkre érjen leg-első sugára. (c)⁸²

A (c) jegyzetben pedig – többek között – az alábbiak találhatók:

E' szerint Ádám egygy Tsillagot sem látott hat esztendeig, ha azok tsak két nappal idősebbek nála; hanem hat esztendő múlva látta-meg *Siriust*, melly hozzánk leg-közelebb van; 's az után másokat.

76 Christian Wolff (1679–1754) német filozófus és matematikus.

77 RMKT XVIII/16, 489.

78 Georgius Aloysius SZERDAHELY, „Historiae Uraniae Musae, quam inter Deos, deasque Planetarias recens detexit Herschelius”, in *Ephemerides Astronomicae Anni 1788 ad Meridianum Vindobonensem*, ed. Maximilian HELL et Franciscus de Paula TRIESNECKER, 273–286 (Viennae: Trattner, 1787). Újrakiadva: TÓTH Sándor Attila, *Az ég műzsája és planétája* (Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2007), 70–83.

79 TÓTH, *Az ég...*, 11–67; BALOGH Piroska, „Concordia Poeseos et Astronomiae”, in *Matézi, mechanika, metafizika*, szerk. GURKA Dezső, 181–202 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2016).

80 „Újj Esztendői Ajándék a' Böltseknek”, *Mindenek Gyűjtemény*, 1789. január, 1–18.

81 RMKT XVIII/16, 29: „Az idézett rész az előző oldalak szövegeire utal – például az első szám legelején olvasható, részletesen jegyzetelt csillagászati tartalmú, *Újj Esztendői Ajándék a' Böltseknek* című tankölteményre, melynek szerzője Pálóczi Horváth Ádám volt.”

82 „Újj Esztendői...”, 6.

Horváth Ádám erre a jegyzetre hivatkozik a Kazinczyhoz 1789. február 9-én írt levelében:

Láttad e már a Komáromi Mindenes Gyűjteménynek három első arkussát? a' tsillag sugárokról fundamentomos jegyzéseket tesznek; de ott én velem egy kitsinyt össze fognak ütközni: mert én a' Nyári Éjtszakában, egy kitsinyt keresztyénebbül gondolkodván; meg igazítom Mosest, és Physice mutogatom, hogy láthatott Ádám Csillagot, mihelyt teremtett. noha a' sugárnak motus successivusát én is hiszem és állítom.⁸³

A Leg-rövidebb nyári éjtszaka Nyóltzad-fél Órájában valóban írt erről Horváth, és feltehetően erre is utalt a levelében:

'S mivel azon égi testek mellyek világítottanak,
A' földel ugyan azon egy Mindenségben voltak,
Ott vólt hát már a' Sűgár is, és tsak szem kellett néki,
Mindjárt meg telhettek' azzal a' szemnek üredéki.
'S mihelyt a' részetlen lélek a' testbe bele lépett,
Talált a' szem' tükörében le-festve minden képet.⁸⁴

Így tehát e levél alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a szóban forgó verset nem Horváth Ádám írta.

Egy másik írás szerzője ismert: Segesvári István, és Hell Miksa halála alkalmából írta művét.⁸⁵ Megemlíthető Verseghy Ferenc verse is a teremtésről,⁸⁶ mely már csak a témája miatt is számos csillagászati utalást tartalmaz. Mindezek alapos végigolvasása, illetve forrásaik feltárása azonban a jövő feladata.

83 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. február 9., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 1:276; hozzáférés: 2022.03.04, DOI: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/kazlev.php.

84 RMKT XVIII/16, 435.

85 SEGESVÁRI István, „A' Felsőes Tsászári és Királyi Udvar' sok esztendeig vólt Ég-Visgálójának: a' Párisi, Hajniai 's a' t. Királyi Tudós Társaságok Tagjának: a' Bétsi Universtitásban, az Ég-Visgálásról való Tudomány' Nagy Érdemű Tanítójának, T. T. Hell Maximilián Urnak, 1792-dik Esztendőbenn, Aprilis 14-dik napján történt halálának alkalmatosságával irott Versek”, *Magyar Kurir* 6, 37. sz. (1792): Toldalék, 1–32.

86 VERSEGI Ferentz, „A' Teremtésről”, *Magyar Museum* 2 (1791): 20–39.

Kedv, remények, Lillák

Egy mikrofilológiai azonosítás tétjei

FÜLÖP Dorottya

Eötvös Loránd Tudományegyetem, PhD-hallgató
ORCID 0002-4226-6929

“Ah, heart! Ah, hope! Ah, Lilla mine!” – What is at stake in a microphilological identification

Abstract | Several poems by Italian poets in Hungarian translation appeared in the *Orpheus* between February 1790–August 1792. The source of the poem *Lilla*, published in the fourth issue of the first volume and translated by KAZINCZY Ferenc (1759–1831), was previously unknown. The author of the study first identifies the original text variant, then presents the dimensions of this identification via microphilology. Since Kazinczy and his circle often alternated different types of female names in their poems and literary translations, it was not obvious from the start that the original text would also contain the name Lilla. Although traditionally used in seventeenth and eighteenth-century Italian poetry, the name Lilla had not been linked substantially to Hungarian lyric poetry or to the Lilla cycle written by CSOKONAI VITÉZ Mihály (1773–1805). The author considers this important because the translation published in *Orpheus* is textual proof of Kazinczy's connection to this part of world literature and why he decided to translate a text from this tradition into Hungarian. Based on this premise, the study rethinks Csokonai's relationship with Italian literature and shows how Italian lyric poetry is behind the creation of the Lilla cycle as an important source of inspiration, and it provides further arguments supporting the idea that the female name unifying the cycle should not be interpreted from the perspective of biography, but rather as a choice that has consequences in terms of poetics: by adopting it, Csokonai tried to fit his work into European literary trends.

Key words | Csokonai Vitéz Mihály, Lilla cycle, Kazinczy Ferenc, Orpheus, eighteenth century, Italian translations, microphilology

---

* A tanulmány a 2021. évi Hopp Lajos-díj nyertese. A szerző köszönetet mond Szilágyi Mártonnak, aki a tanulmány megírására bátorította, és mindvégig támogatta.

Kazinczy Ferenc *Orpheusában* (1790. február–1792. augusztus) számos olasz költőtől fordított vers jelent meg. Az első kötetben Kazinczy saját fordításait közölte: *Metastasio XVI. canzonettájának* utolsó versszakát *Sóhajlás* címmel, Carlo Maggi *Habok* című szonettjét az eredeti szöveggel együtt, Francesco de Lemene *A rózsza és a hyacinth* című művét, illetve egy *Lilla* című verset szerzői név nélkül. A második kötetben jelent meg Dayka Gábor Guarini-fordítása, *A szép szemek*, valamint – feltehetően közvetítő nyelv segítségével – Ráday Gedeon Guadagnoli-átültetése, a *Víz, szél, becsület*, illetve Ivánkay Vitéz Imre Lemene- és Simon⁷ Rau-fordításai.

Az első kötet negyedik füzetében olvasható *Lilla* című vers forrása eddig ismeretlen volt,¹ azonban sikerült beazonosítanom a Kazinczy-fordítás alapját képező szöveget, Francesco de Lemene *Offesa verginella* kezdetű madrigálját. Közlöm az eredeti olasz változatot és Kazinczy fordítását:

Offesa verginella,
Piangendo il suo destino,
Tutta dolente e bella,
Fu cangiata da Giove in augellino,
Che canta dolcemente, e spiega il volo;
E questo é l'Usignolo.
Il verde colle udì con suo diletto
Cantare un giorno Amor quell'Augelletto;
E del canto invaghito,
Con Miracol gentil, prese di Giove
Ad emular le prove;
Onde, poi ch'ebbe udito
Quel Musico Usignuol, che sì soave
Canta, gorgheggia, e trilla,
Cangiollo in Verginella: E questa é Lilla.²

Egy keserves panaszt dalló meg-bántott Lyánykát Jupiter egy gyönyörűen zengő madárkává változtatott-el, 's ez a' madár a' – Fülemile!

Zöld bokró dombjain hallá őt egykor Ámor hímjével együtt vígan tsevegni, 's mássát akarván tenni a' Jupiter tsudájának, azt a' madárkát, a' melly olly szépen; gégéz, tsattog és tseveg, Lyánykává változtatá; 's ez a' Lyányka – Lilla!³

1 DEBRECZENI Attila, kiad., *Első folyóirataink*: Orpheus, Csokonai Universitas könyvtár: Források: Régi kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 481. A Kazinczy-verseket tartalmazó kritikai kiadás szintén nem tartalmazza az adatot: KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018).

2 Francesco de LEMENE, *Poesie diverse*, vol. 2 (Milano–Parma: Eredi di Paolo Monti, 1726), 1:374.

3 DEBRECZENI, *Első folyóirataink*: Orpheus..., 141.

Az, hogy az eredeti versszövegben is a *Lilla* név fog szerepelni, nem volt egyértelműen előre tudható, hiszen Kazinczy és köre gyakran variált különböző női neveket a versekben és műfordításokban. Kazinczy *A' Czenczim szája* című Secundus-fordításának eredetileg *Lillám szája* volt a címe,⁴ Csokonai legtöbb *Lilla*-versében kezdetben más név szerepelt, de arra is találni példát, hogy a fordító az eredeti változathoz képest módosított egy kissé a szövegen. Az *Orpheus*ban közölt *Sóhajtásban* felbukkanó *Laura* nem szerepel Metastasio XVI. canzonettájában, a nevet Kazinczy illesztette a magyar változatba, Csokonai pedig a *Rózsikát* írta bele Zappi- (*Az elragadt szív, Jázminok*), valamint a *Lillát* Kleist-fordításaiba (*A' Tavasz*). Valószínűleg ez az alkotás- és fordítástechnikai jellegzetesség az oka annak, hogy még Borbély Szilárd is, aki felfigyelt az *Orpheus*beli fordításra, inkább Kazinczy leleményének tulajdonította a név használatát, ugyanakkor az eredeti olasz szöveg ismerete nélkül is kiemelte a névválasztás egyik fontos motivációját, a *Lilla* „irodalmias hangzását”.⁵ A név valóban *irodalmias*, nem is csupán a hangzása, hanem a hozzá kapcsolódó költészeti hagyomány miatt, hiszen a 18. század végére már évszázadok óta öröklődött az olasz irodalomban.⁶ A *Lilla* név olasz hagyományban betöltött szerepére Imre Sándor és Koltay-Kastner Jenő is tett egy-egy rövidke megjegyzést Csokonai verseinek elemzésekor, ám egyikük sem szentelt figyelmet ezen hagyomány és a Csokonai-líra lehetséges összefüggéseinek. Ennek egyik oka feltehetően a Csokonai-diskurzust hosszú időn át vehemensen alakító *Lilla*-kultusz megkötő ereje lehetett, amely egyértelműen Vajda Juliannával azonosította *Lilla* alakját, és a ciklust összefogó nevet csak az életrajzi olvasat felől tette megközelíthetővé. A másik ok a vizsgálódás eltérő fókuszában keresendő: Imre Sándor úgy vélte, hogy Csokonaira „az olasz múzsa igen muló hatást tett”,⁷ ezért talán nem is feltételezte az olasz hagyománnyal való szorosabb kapcsolat igényét a költő részéről, Koltay-Kastner Jenő pedig – noha hatalmasat lendített a hatástörténeti kutatásokon – a pontos átvételekre, szó-

4 KAZINCZY, *Költemények...*, 2:169–173.

5 BORBÉLY Szilárd, „A *Lilla*-szerelem mint szöveg”, in „*s végre mivé lesz?*”: *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, 153–168 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), 161.

6 Carlo Calcaterra a 17. századi olasz líra leggyakrabban használt neveinek felsorolását a *Lillával* kezdi. Vö. Carlo CALCATERRA, a cura di, *I lirici del Seicento e dell'Arcadia* (Milano–Roma: Rizzoli & C., 1936), 21. A név elterjedt voltának érzékeltetésére a teljesség igénye nélkül szeretnék felsorolni néhány olyan kiadványt (néhány többszerzős, több *Lilla*-szöveget tartalmazó antológia) amelyben felbukkan *Lilla*: PIRMATIRE ROMANI, a cura di, *Le muse toscane* (Orvieto: Zannetti, 1620); Carlo de' DOTTORI, *Poesie liriche* (Padova: Paolo Frambotto, 1643); [Giovanni Battista] MARINO, *La Lira* (Venetia: Tomasini, 1647); Benedetto FERRARI, *La ninfa avara* (Venetia: Heredi di Gio. Salis., 1662); Domenico GISBERTI, *Apollo segretario d'amore* (Vienna: Stampatore dello Corte, 1666); Carlo Maria MAGGI, *Rime varie*, a cura di Lodovic' Antonio MURATORI (Milano: Giuseppe Malatesta, 1700); Giovanni ANTONIO, *Il trionfo d'amore o sia la Fililde favola boschereccia per musica* (Torino: Gen. Gab. di S.M., 1715); Scipione MAFFEI, *Rime e prose* (Venezia: Sebastiano Coletti, 1719); Pietro Paolo GINANNI, a cura di, *Rime scelte de' poeti ravennati* (Ravenna: Landi, 1739); Lorenzo da PONTE, *Una cosa rara o sia bellezza ed onesta* (Vienna: Giuseppe Nob. De Kurzbeek, 1786); Benedetto CROCE, a cura di, *Lirici marinisti* (Bari: Gius. Laterza & Figli, 1910). stb.

7 IMRE Sándor, „Az olasz költészet hatása a magyarra”, *Budapesti Szemle* 16, 32. sz. (1878): 261–307, 267.

vegegyezésekre figyelt elsődlegesen.⁸ Annak a több ízben is csak mellékesen megjegyzett ténynek, miszerint a Lilla név hagyományos az olasz költőknél, azért tulajdonítok nagyobb jelentőséget, mivel az *Orpheus*ban megjelent fordítás szövegszerű bizonyítéka annak, hogy Kazinczynak rálátása volt a világirodalom eme születére, és fontosnak tartotta azt, hogy egy Lilla-hagyományba illeszkedő szöveget magyar nyelvre ültessen át. A fő kérdés tehát az, hogy vajon Csokonai, akinek neve a magyar irodalomban kultikusan összefonódott a Lilláéval, ismerhette-e ezt a hagyományt, és ha igen, akkor ennek milyen következményei lehetnek a Lilla-ciklus értelmezésében.

Csokonai jelentős olasz műveltséggel rendelkezett, amelynek alapjait tanulóéveiben fektette le. Dobby Márton életrajza szerint 1790 táján egy önképzőkör keretein belül a diákok felosztották egymás között az európai irodalmakat. Az addig görögül és latinul tudó Csokonainak az olasz nyelv és irodalom elsajátítása jutott, aki a kezdeti nehézségek leküzdése érdekében beszerzett egy olasz–latin szótárt Velencéből. Miután a diákok előrehaladtak a számukra kijelölt nyelv elsajátításában, előfizettek a *Litteratur Zeitung*ra, amelyből könyvismertetések, kritikákat olvastak az újonnan megjelent művekről, majd némelyiket megrendelték, és kiosztották egymás között. Mindenkinek be kellett számolnia az adott olvasmányról és a mű szerzőjéről a többiek előtt.⁹ Csokonai hamar elsajátította az olasz nyelvet, első két olasz fordítását 1791-ben készítette el Bernardo Baldi meséi után.¹⁰ A két mese szövegét Eschenburg *Beispielsammlung*jában találta. Az antológiát később is gyakran használta, Szauder József szavaival élve „enciklopédikus érdeklődéssel” fordult a munkához, hiszen számos költeményt a legnagyobb pontossággal másolt ki belőle, jegyzeteket készített a szerzőkről, Dantétól egészen a 17–18. századi olasz rokokó költőkéig.¹¹ A mű egyrészt olyan teoretikus megközelítést kínált a világirodalomhoz, amely figyelemmel volt az olasz költészet fejlődése iránt, másrészt Csokonai le is fordította belőle szinte a teljes olasz lírai anyagot.¹² Már Kölcsey is felfigyelt arra, hogy az első olasz fordítások az antológia alapján készültek,¹³ majd később Szauder szisztematikusan is összegyűjtötte az Eschenburg-antológia felhasználásával készült olasz fordításokat:¹⁴ Csokonai az ötödik kötetből feltehetően 1792 előtt Chiabrera *Lontananza* (5:24–25) és *La violetta* (5:25–26), Lemene *La rosa* (5:26–28), Zappi *I. canzonetta* (5:29–30) és *Scherzo improvviso* (5:30–31), Maffei *Canzone* (5:32–33), Metastasio *La libertá* (5:37–40) című műveit, és két Rolli-canonettát (5:34–36),¹⁵ a

8 KOLTAY-KASTNER Jenő, „Csokonai lírája és az olasz költők”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 32, 1. sz. (1922): 39–55, 52.

9 DOMBY Márton, *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, kiad. VARGHA Balázs (Budapest: Magvető, 1955), 18–19.

10 SZAUDER József, „Csokonai olaszos rokokó költészete”, in SZAUDER József, *Magyar irodalom, olasz irodalom*, 78–87 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013), 79.

11 Uo., 80.

12 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 47.

13 KÖLCSEY Ferenc, „Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, 3 köt. (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1960), 1:406.

14 SZAUDER, „Csokonai olaszos...”, 83.

15 A versek magyar nyelvre történő átültetése hozzájárult Csokonai lírájának és költői nyelvének csiszolásához, hiszen bár Lemene, Zappi és Rolli a kimunkált retorikai alakzatokat nem helyezték új szö-

negyedik kötetből Ariosto X. elégiáját (4:22–25) és Menzini *La speranza*-ját (4:26–29), valamint a második kötetből Casoni *A Bacco* (2:21), Guarini *L'ape* (2:22), illetve Lemene *La bellezza* (2:64) című verseit fordította le.¹⁶ 1792 és 1794 között számos pásztordrámát és pásztorkölteményt fordított többek között Metastasiótól, Tassótól és Guarinitól.¹⁷ Csokonai összes műfordításainak fele olasz szerzők műveiből készült,¹⁸ nem véletlenül jegyezte meg Toldy Ferenc, hogy az olasz nyelv „úgy látszik lágyságával a többiek felett bírta szeretetét”.¹⁹

Noha Domby Márton, Toldy Ferenc és V. Szőcs Géza²⁰ hangsúlyozta Csokonai olasz irodalom iránti érdeklődését,²¹ az itáliai költészettel való kapcsolat jellemzően háttérbe szorult a német, elsősorban Gessner- és Bürger-hatás vizsgálata mellett. Ferenczi Zoltán volt az első, aki meghatározta az olasz stúdiumok helyét a Csokonai-életműben,²² és a szokottnál nagyobbra becsülte az olasz költészet alakító erejét: „ez az olasz hatás mélyebben jelentkezik költészetén, mint sokan állítják; mert ez bátorította fel őt érzelmeinek oly szabadon, s oly sokféle alakban és versszakban való kifejezésére, minőre jóval utóbbig sincs példa költészetünkben”.²³ Koltay-Kastner Jenő 1922-ben megjelent tanulmánya az egyik legrészletesebb és legpontosabb elemzése a Csokonai költészetén nyomot hagyó olasz hatásoknak, amellyel bebizonyította, hogy a költő pályája az olasz pásztorköltés jegyében indult. Csokonai lefordította Metastasio *Pasztorkirályát*, majd a *Galateát* és az *Angelicát*, az *Endymionból* a dalokat ültette át magyarra, illetve belekezdett a *Didone Abbandonata* és az *Achille in Sciro* fordításába is. Feltehetően 1794 körül fordította le Tasso *Amintáját* és Guarini *Il pastor fidóját*.²⁴ Koltay-Kastner munkájának jelentős érdeme, hogy kimutatta, a fordítások miként épültek bele Csokonai életművébe, és felhívta a figyelmet a *Csókók* kollázsszerű felépítésére, hiszen a szöveg egyes je-

---

vegösszefüggésekbe, a költői megformálásban, a tiszta zeneiség érvényesítésében és a műfajok tiszteltetésében „mesterek” voltak. (SÁRKÖZY Péter, „A »Kárpátok Dindimeója«: Faludi Ferenc, a római Árkádia költője”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 1. sz. (2005): 34–46, 39.)

- 16 Johann Joachim ESCHENBURG, *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, vol. 8 (Berlin–Stettin: Friedrich Nicolai, 1788–1795).
- 17 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 41.
- 18 SZAUDER, „Csokonai olaszos...”, 83.
- 19 TOLDY Ferenc, „Csokonai”, in TOLDY Ferenc, *Magyar államférfiak és írók: Életrajzi emlékek*, 35–186 (Pest: Ráth Mór, 1868), 70.
- 20 V. Szőcs Géza munkája javarészt tartalmi ismertetéseket tartalmaz. Lásd: V. Szőcs Géza, *Csokonai és az olasz költők* (Szentcs: Stark Nándor Bizománya, 1893).
- 21 Maga Csokonai is kiemelte az olasz nyelv líraformáló erejét egy Kazinczynak írott levelében („Tanúlok Olaszot, a’ melly a’ Poésisnek tulajdona.”), illetve *Az ember, a poézis első tárgya* című versében („az Olasz’ negédes / Kertjébe’ szedtem drága narancsokat”). Vö. Csokonai Vitéz Mihály Kazinczy Ferencnek, Szikszó, 1793 ősze, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 23; illetve CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 5. (1800–1805)*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 74.
- 22 Lásd Szauder recepciótörténeti áttekintését: SZAUDER József, „Csokonai és Metastasio”, in SZAUDER, *Magyar irodalom...*, 50–77, 53.
- 23 FERENCZI Zoltán, *Csokonai* (Budapest: Franklin Társulat, 1907), 53.
- 24 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 41.

lenetei egyértelműen visszavezethetőek Guarini, Tasso és Gessner műveire.²⁵ Szauder József egy lépéssel tovább haladt a hatástörténeti vizsgálódásban, ugyanis már nem csupán a pontos átvételekre és fordításokra figyelt, hanem arra is, hogy az olasz irodalom tanulmányozása miként formálta és alakította a későbbiekben a Csokonai-lírárt. Kiváló tanulmányában az életműre gyakorolt Metastasio-hatást értelmezte újra: Csokonai a korai olasz fordításokkal elsajátította a konvencionális képek és képzelt helyzetek készletét, amelyeket később invenciózus módon eredeti költői formává alakított.²⁶ A metastasioi stúdiumok „már eredeti szemléletű, de még nem teljesen érett összegzésének” a *Csókók* tekinthető,²⁷ a fordításgyakorlatok pedig később majd a Lilla-ciklus szövegein is éreztetik nyelvi-stiláris²⁸ és ritmikai²⁹ hatásukat.

Noha az előszeretettel használt Eschenburg-antológiában, illetve a lefordított és kiadott Metastasio-darabok közt nem fordulnak elő Lilla-szövegek, Csokonainak mégis találkoznia kellett a külföldi irodalomban a névvel. Csokonai lefordította Giovanni Battista Guarini *Il pastor fido* címűjátékát, hiszen „kéziratban levő munkáscskái” között említette egy Aranka Györgynek írott levélben,³⁰ azonban a fordítás szövege sajnálatos módon elveszett. A pásztorjátékra valószínűleg a *Beispielsammlung* első kötetében figyelt fel, amelyben rövid bevezető után az első felvonás ötödik jelenete olvasható.³¹ Az *Anakreoni dalokhoz* fűzött 43. lábjegyzetben megjelölte azt az 1708-as, Londonban nyomtatott „[p]ompás és gyönyörű Kiadás”-t, amelyből a teljes művet tanulmányozta, és „mellyben Guariniról magáról is olvashatni”.³² Csokonai Guarini írásművészetéről teoretikus megközelítéseket is olvasott, hiszen szintén a jegyzetek közt szerepel Lodovico Zuccolo dialógusa a pásztorköltészetről (*Della Eminenza della Pastorale*), illetve Bayle szótárának vonatkozó szócikke is.³³ Ugyancsak az olasz költő iránti érdeklődésről árulkodik, hogy Csokonai fontosnak tartotta összefoglalni Guarini életrajzát az *Anakreoni dalok* közé illesztett *Ámor* című vers kapcsán, amelyet tőle fordított. Mivel Csokonai olvasta és lefordította Guarini pásztorjátékát, a Lilla névvel mindenképpen találkoznia kellett a második felvonás hatodik jelenetében, amelyben a szatír elrabolja Coriscát, és a szemére veti, hogy noha mindent megtett érte, Corisca nem ajándékozta meg cserébe a szerelmével – a Corisca szerelméért véghez vitt cselekedetek között ugyanis Lilla íjának az ellopása is szerepel.³⁴

25 Uo., 42.

26 SZAUDER, „Csokonai és Metastasio”, 58.

27 Uo., 55.

28 Uo., 73.

29 JULOW VIKTOR, *Csokonai Vitéz Mihály* (Budapest: Gondolat, 1975), 70.

30 Csokonai Vitéz Mihály Aranka Györgynek, Nagybjajom, 1798. augusztus 4. in CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés...*, 88. Lásd még: Csokonai Vitéz Mihály Márton Józsefnek, Debrecen, 1801. május 19., in CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés...*, 128.

31 ESCHENBURG, *Beispielsammlung...*, 1:353–359.

32 CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY, „Jegyzések és értekezések az Anakreoni dalokra”, in CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY, *Anakreoni dalok* (Bécs: Pichler Antal, 1803), 40.

33 Uo.

34 „E quando l’arco a Lilla, e’l velo a Clori, / La veste a Dafne ed i coturni a Silvia / M’inducesti a rubar, perché’l mio furto / Fosse di quell’amor poscia mercede” Vö. [Giovanni] Battista GUARINI, *Il pastor fido* (Venetia: Giovan Battista Ciotti, 1621), 99.

Ehhez hasonlóan Koltay-Kastner észrevétele szerint, noha Csokonai nem fordította le Giovanni Battista Marini *L'Adone* című művét, két díszletet (Venus temploma és Adonis sírja) egyértelműen onnan vett át, és használt fel a *Csókokban*.³⁵ A pásztor-költeményben a nimfák egyikeként szintén felbukkan Lilla (neve három ízben jelenik meg a szövegben), aki Adonis előtt táncol.³⁶ Koltay-Kastner azt is valószínűsítette, hogy az *Adonis halála* című elveszett költemény szintén Marini-fordítás lehetett.³⁷ Csokonai többször is emlegette a nápolyi költőt. Az *Anakreoni dalokhoz* fűzött jegyzetekben utalt Bailetre, aki a legelső madrigálszerzőnek tartotta Marinit.³⁸ Nagy Gábornak írott levelében a sárospataki tartózkodásáról panaszkodva egy olyan hagyomány ívét rajzolta fel, amelybe a világtól elzárt vagy száműzött költők tartoztak, ebbe az ívbe pedig Marinit és önmagát is beillesztette („Ovidiustól fogva a' Marini ideéig, 's a' Marini ideéitől fogva az enyéimig, közönséges hajó-törő Scillájok volt ez a' szelidebb Genieeknek”³⁹). Nehezen visszafejthető ugyan, hogy Csokonai pontosan milyen Marini-művekhez férhetett hozzá, de példának okáért Zrínyi Miklós könyvtárában összesen nyolc Marini-mű (köztük az említett *L'Adone*, illetve a *Lira* című versgyűjtemény) és egy róla szóló életírás is megvolt,⁴⁰ tehát a Marini iránti érdeklődésnek voltak előzményei, noha természetesen Zrínyi olasz költészetéhez való viszonya – már a horvát kötődése és kiterjedt olasz kapcsolatrendszeré⁴¹ miatt is – más jellegű volt. Marininak és lírájának ismerete azért lehet jelentős Csokonai szempontjából, mivel szerelmi költészetének központi alakja már az 1600-as évek első felében szintén Lilla volt, ez lévén a *Lirában* a leggyakrabban használt női név, amelyet később több marinista költő is átvett tőle.⁴²

Több, Eschenburg antológiájában szereplő költő gyakran használta a *Lilla* nevet műveiben: Lemene legtöbb versében Lillának hívják a kedvest, de megjelenik például Maffeinél vagy Zappinál is. Az kétségtelen, hogy Csokonai nagy valószínűséggel a *Beispielsammlung*ból ismerte meg e szerzőket, és eredeti kiadásból csak Metastasiót,⁴³ Tassót, Guarinit, valamint Marinit fordított,⁴⁴ de teljességgel nem zárható ki annak a lehetősége, hogy olvasta más műveiket is, vagy egyáltalán olvasott olyan szöveget, amelyben felbukkan a név, hiszen az nem csupán az olasz, hanem a német irodalom-

35 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 44.

36 [Giovanni Battista] MARINI, *L'Adone* (Parigi: Thomaso Jolly, 1678), 199–200.

37 Lásd az 1. lábjegyzetet: KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 44.

38 CSOKONAI VITÉZ, „Jegyzések és értekezések...”, 41.

39 Csokonai Vitéz Mihály Nagy Gábornak, Sárospatak, 1796 első fele, in CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés...*, 57.

40 HAUSNER GÁBOR, KLANICZAY TIBOR, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, MONOK ISTVÁN és ORLOVSKY GÉZA kiad., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* (Budapest: Argumentum–Zrínyi, 1991), 291–295, 402. Lásd még: SIGMUND KENDE, *Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi* (Wien: Verlag von S. Kende, 1893), 19, 77.

41 MONOK ISTVÁN, „Zrínyi Miklós könyvtára és olvasmányai kortárs könyvtári tükrökben”, in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE SÁNDOR, FODOR PÁL, HAUSNER GÁBOR és PADÁNYI JÓZSEF, 27–36 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017), 28.

42 JOSEPH H. FUCILLA, „Two unedited Sonnets: Marino and Bettinelli”, *Modern Language Notes* 71, 7. sz. (1956): 511–513, 512. DOI: 10.2307/3043229.

43 Egyébként egy Metastasio-műben is felbukkan a *Lilla* név, lásd: PIETRO METASTASIO, *Opere*, a cura di Tomo DECIMOQUINTO (Nizza: Società Tipografica, 1785), 149.

44 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 47.

ban is jelentősen elterjedt (például a Csokonai által emlegetett Gleimnak⁴⁵ szintén van egy 1765-ös keltezésű *Lilla* című verse,⁴⁶ Wieland *Idris und Zenide* című művében egy *Lilla* nevű szereplő bukkan fel,⁴⁷ Goethének pedig *Lila* című darabja is van). Kazinczy az olasz irodalom felől egyértelműen nemcsak Eschenburgtól tájékozódott: az *Orpheus*ban megjelent két Lemene-vers, a Kazinczy által fordított *Lilla*, illetve Ivánkay Vitéz *Phyllis, Amor, Vénusa* nem jelennek meg a *Beispielsammlung*ban, tehát vagy egy olasz Lemene-kötet, vagy egy válogatás járhatott Kazinczy kezében.⁴⁸ A Dayka által fordított Guarini-vers, *A szép szemek*⁴⁹ sem szerepel az antológiában, és bár az *Orpheus*beli közlésnél nem tüntették fel az eredeti mű szerzőjét, Csokonai mégis magabiztosan azonosította:

XVIII-dik Versezet. a' Szép szemek. XIX. versezet. Pope Newtonra. Sem a' Guarini' Madrigálja, sem a' Pope' Epigrammája nem talált még eddig nyelvünkön szerentsés fordításra. Itt az utolsóban a' *fiat Newton et facta est lux* szűkölködik Epigrammai élesség (vagy point) nélkül, mihelytt circumscribálódik: az elsőben pedig a' soroknak cantabilitása, mihelytt 7-syllabáú Jámibusokra ki nem megy; áriáját jól ismerem.⁵⁰

Ismerősei révén Csokonai számos olvasmányhoz hozzáférhetett, hiszen az irodalom iránt érdeklődők gyakran adták kölcsön, illetve cserélgették egymás között a könyveket, és minden bizonnyal a könyvtárakban is elérhetőek voltak különböző kiadványok. Így akár az is könnyen elképzelhető, hogy a jelentős olasz és német műveltséggel rendelkező Csokonai sokkal több *Lilla*-szöveget olvasott, mint amennyi számszerűleg kimutatható és dokumentálható.

Mivel Csokonai biztosan találkozott a *Lilla* névvel olasz stúdiumai során, érdemes a *Lilla*-ciklust az olasz irodalmi hagyomány felől is megközelíteni. A gyakran emlegetett petrarkista vonásokon túl, már Koltay-Kastner Jenő felhívta a figyelmet arra, hogy a ciklus több versén is felfedezhető Metastasio hatása, sőt *A' båtortalan Szerelmes* és *Megkövetés* „világos Metastasio-utánzat”.⁵¹ Szauder József szerint az ágai közt fülemülét ringató, bokorként elképzelt szerelmes képét Csokonai szintén Metastasio XIII. kantatájában láthatta először, és erre visszautalván építette bele a képet *A' muzsikáló Szépség* és

45 CSOKONAI VITÉZ, „Jegyzések...”, 14.

46 Johann Wilhelm Ludwig GLEIM, *Sämtliche Schriften*, vol. 6 (Amsterdam: Brönnner, 1767), 3:246.

47 Cristoph Martin WIELAND, *Idris und Zenide* (Leipzig: Georg Joachim Göschen, 1796). DOI: 10.1515/9783112411063.

48 A legnagyobb valószínűséggel mindketten Friedrich August Clement Werthes német–olasz nyelvű kiadványát használták, amely szinte az összes *Orpheus*ban megjelent olasz fordítás eredetijét tartalmazza. Lásd bővebben: Friedrich August Clemens WERTHES, Hg., *Die vorzüglichsten italiänischen Dichter im siebzehnten Jahrhundert* (Heidelberg–Leipzig: Pfählerischen Universitäts Buchandlung, 1781).

49 DAYKA GÁBOR, *Összes művei*, kiad. BALOGH PÍROSKA, BÓDI KATALIN, SZÉP BEÁTA és TASI RÉKA, Régi magyar költők tára: XVIII. század 10 (Budapest: Universitas, 2009), 510–511.

50 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „Jegyzések és említések a' Dayka verseire”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, kiad. BORBÉLY SZILÁRD, DEBRECZENI ATTILA és OROSZ BEÁTA, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 64.

51 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 50.

Az eleven rózsához című verseibe.⁵² *A' Szeplő* nagy valószínűséggel Tasso vagy Tassoni hatását tükrözi,⁵³ *Az esztendő négy szakasza* pedig szonett, amely noha „egy jambus-sal megkurtítja a sorokat”, rímelhelyezését és rímeit tekintve olaszos.⁵⁴ A páros dalok⁵⁵ (*Alku, Búcsúvétel*, valamint a *Habozás vége*) szintén az olasz irodalom hatását mutatják, feltehetően Metastasio-operákét, hiszen ahogy Szauder József rámutatott, Csokonai az *Endimion*ból lefordította az ariettákat, amelyek közül az egyiket éppen ő maga nevezte kettős dalnak az 1795. évi lajstromon a CXXXI. szám alatt („Endimion és Diána. Kettős dal”).⁵⁶ A forma egyébként meglehetősen elterjedt volt, például Lemene és Maffei életművében is megjelenik.

Fontos azonban, hogy Csokonai három olyan verset is a kötetbe illesztett, amelyek már címükkel is kijelöltek egy-egy világirodalmi referenciapontot: *Ámor; Guarini után, Lilla' Búcsúzalogjai (Bürgerből)* és *Bácsmegyey' Leveleire*. A címválasztásokkal maga a költő helyezte az olvasói figyelem középpontjába a három, különböző típusú hagyománynak és szerzőnek a szerepét. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy Csokonai Bürgert vagy Guarinit követte volna a versekben, inkább finom jelzése bizonyos alkotástechnikai elemek átvételének és átértelmezésének. Borbély Szilárd szerint Csokonai nem Bürger szövegeit utánozta, hanem éinformálási technikáit.⁵⁷ Kazinczy *Bácsmegyeyje* sem intertextuális utalások sokaságát jelzi a cikluson belül, inkább a szerelmi történet állomásainak hangsúlyozására erősít rá, hiszen a Mantzi- és Lilla-szerelem hasonló ívvel írható le: a kezdeti vágyódással, a viszonzott szerelem boldog érzésével, végül pedig a kapcsolat ellehetetlenülésével járó szerelmi bánattal.⁵⁸ Guarini hatása is finoman szövődik bele a versekbe például *Az eltévedtt Lélek* és *Lillám' Szacskája* esetén,⁵⁹ bár az utóbbi költemény akár Kazinczy hasonló című *Secundus*-fordítását (*A' Czenczim szája*) is felidézheti.

Guarini emlegetése ugyanakkor a pásztorköltészet irányába is megnyithatja az aszociációk lehetőségét. *Az alvó Lilla felett* című vers a pásztorköltészet közkeletű témáját eleveníti fel.⁶⁰ Szintén ide kapcsolódik *A' Tanúnak hívott Liget*, valamint a ciklus végső változatából kimaradt *A' feredés* is. A Lilla-hagyomány ismeretében azonban arra hajlanék, hogy nem egyszerűen egy öröklődő toposz újbóli felbukkanásáról lehet szó, hanem egy tudatos, koncepcionális választás érvényesítéséről. Az általam talált Lilla-szövegek nagyjából két típusú toposzkészlet használatával függnek össze: Lilla

52 SZAUDER, „Csokonai és Metastasio”, 58.

53 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 52.

54 Uo., 53.

55 Faludi Ferenc költészetében szintén megjelennek a páros dalok, erről lásd bővebben: SÁRKÖZY Péter, „Faludi »olasz« árkádikus költészete”, in SÁRKÖZY Péter, „Az olasz negédes kertjében”: *Az árkádikus költészet és a 18. századi magyar irodalom*, 226–268 (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008), 228–236.

56 SZAUDER, „Csokonai és Metastasio”, 61.

57 BORBÉLY, „A Lilla-szerelem...”, 166.

58 Erről lásd bővebben: HERMANN Zoltán, „»... az élet nem Román és a' Román nem élet...« avagy Vitéz Mihály gyötrelmei”, in HERMANN, „s' végre mivé leszel?”, 181–197.

59 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 53.

60 Uo., 52.

egyrészt a 17–18. századi szerelmi líra tipikus alakja – ahogy ezt fentebb is említettem –, másrészt a pásztordrámák közkedvelt nimfája. Már Luca Pastrovicchi *Tirsi Costante* című 1607-es pásztorjátékában Lilla Diána szent nimfáinak egyikeként szerepel.⁶¹ Ez a két szöveghagyomány természetesen sokszor kéz a kézben jár, s nem különül el élesen, például éppen Francesco de Lemene életművében jelentkezik a kettő harmonikus együttélése: *La ninfa Apollo* című vidám zenés pásztorjátékának („Scherzo Scenico Pastorale per Musica”) főszereplői Lilla és Filli nimfák, illetve Tirsi és Elpino pásztorok.⁶² Verseiben ugyanezek a nevek variálódnak, néhol páros dalokban, verses dialógusokban beszélget egymással Lilla és Tirsi, Lilla és Elpino, vagy épp Tirsi és Elpino, máshol Lilla mint csodált hölgyalak jelenik meg. A négy szereplő dalaiból alakul ki egy lazább szerkezetű narratíva, afféle „poétai román”, amelyet maga Lemene „Raccolta di madrigali”-ként, madrigálokból álló történetként határoz meg.⁶³ Úgy tűnik, mintha Csokonai szintén ezt a két típusú toposzkészletet ötvözte volna a ciklusban, hiszen *A’ Duna’ Nimfája* mint cím értelmezhető egy hagyomány adaptálásának jelzéseként is. A Duna az új közeget jelképező referenciaponttá válik – akárcsak Janus Pannonius *Egy dunántúli mandulafáról* című verse esetén –, hiszen azt hangsúlyozza, hogy az árkádikus költészet nimfái nem a megszokott helyen bukkannak fel.

Csokonai sok vándormotívumot használt, amelyek szintén az olasz hagyományból származnak, de az átvétel pontos eredete nem meghatározható. Koltay-Kastner Jenő mutatott rá arra, hogy például a költő szívének várát megostromló nyilas Ámorok mindenütt jelen vannak Petrarcatól Guarinin át egészen Metastasióig,⁶⁴ de a szemek mint csillagok megjelenítése is (*A’ pillantó Szemek*) nagy múltú toposz, amely a trubadúrköltészetig nyúlik vissza. *A’ muzsikáló Szépség* képi világának Metastasió kívüli párhuzamai is lehetnek, Lemenének például van egy *Lilla zenélni tanítja Ámort (Lilla insegna Musica ad Amore)* című verse, amelyben Lilla a zenei hangskálát mutatja meg a szerelem istenének. Valószínűleg a vándormotívumok okozzák az olyan enyhébb szakirodalmi zavarokat, mint amely a *Megkövetés* esetén jelentkezik: a verset többen is a ciklus „legpetrarkistább” szövegének tekintették, míg az italianisták egyértelműen Metastasio-átültetésként értelmezték. Koltay-Kastner *A’ versengő Érzékenységeken* a „kései petrarchista erőlködést” érezte,⁶⁵ de elképzelhetőnek tartom, hogy a szövegre Marini *L’Adonéja* hatott, ugyanis Adonisz a költemény hatodik énekében az öt érzék gyönyöreinek kertjében jár. A felvetést erősíti a tény, hogy a vers éppen nagyjából egy időben készült a *Csókokkal*, amelyhez Csokonai szintén felhasználta az *Adone* díszleteit.

A Lilla-verseket ugyanakkor áthatja az az időrendileg legrégebben elsajátított stilisztikai-nyelvi készlet is, amelyre Csokonai elsődlegesen a metastasiói művek fordításával tett szert, s amelynek jelentőségére Szauder mutatott rá, hangsúlyozva azt is, hogy „a bájoló lány trillák híres fordulatainak jelzői már az V. Cantátában megvan-

61 LUCA PASTROVICCHI, *Tirsi Costante* (Milano: Como e Alzato, 1607).

62 LEMENE, *Poesie...*, 70–106.

63 Uo., 365–387.

64 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 52.

65 Uo., 51.

nak”.⁶⁶ Lehetséges, hogy maga a *trilla* szó használata is az olasz lírával való kapcsolat hozadéka, mert egyrészt a *trilla-Lilla* rímpár megtalálható éppen az *Orpheus*ban megjelent *Lilla* című vers eredetijében, másrészt 1790-ben Kazinczynak még meggyűlt a baja a *gorgheggia* (*trilláz*) ige magyarításával, ahogy ez a szöveghez fűzött lábjegyzetből sejthető: „A’ gégézniel ugyan előttem még senki sem élt, a’ mennyire tudom; de nem hiszem, hogy az Olaszt igazábban kitehessük.”⁶⁷ A *gorgheggiare* és a *trillare* szinonimák, de Kazinczy egyiket sem fordította *trillázás*nak, helyett egy olyan szót használt, amelyet ő maga is kissé nehézkesnek talált. Csokonai a Lilla-ciklus két szövegében használta a szót, a kötetet záró *A’ Reményhez* című versben (szintén a *Lilla* rímpárjaként), illetve *A’ muzsikáló Szépségben*. Az utóbbi felbukkanás gyengíti az érvelésemet, mert lehetséges, hogy Csokonai a szóval a zenei terminusok közt találkozott –, és természetesen, ezen kívül számolni kell még a német nyelvvel is mint esetleges közvetítővel. Minden esetre azért megfontolandó, hogy Kazinczy még nem írta bele a *trilla* szót a fordításba, Csokonai viszont már alkalmazta, az ő nyomán pedig a magyar líranyelvben széles körben is elterjedt a használata. Egy részletesebb nyelvtörténeti analízis hiányában fenntartanám az olasz költészet hatásának a lehetőségét is.

A Lilla-ciklus versei tehát Petrarcán túlmenően számos irányba mutatnak az olasz költészetben belül, de mindegyiket összeköti a lírai hagyományban fontos szerepet betöltő *Lilla* név. Az utolsó vers zárlatából közismert „Kedv, remények, Lillák” sor többes száma akár erre a sokrétű hagyományra mutató reflexió is lehet. Külön érdekesség, hogy a versek megírásának kezdeti fázisában Csokonai szintén az olasz költéssel szorosan összefüggő neveket vagy megnevezéseket variált a szövegekben, úgy mint *Laura*, *Beldonna* és *Nimfa*,⁶⁸ majd a ciklus végső változata esetén egy ugyancsak az olasz líra felől többletjelentést hordozó névre esett a választása. Az az életrajzi olvasatok felől zavarba ejtő furcsaság, miszerint Csokonai a Lilla-ciklus formálódásának idején is írt Rózsi, illetve Euridiké nevére verset, lehet, azt jelzi, hogy egyszerűen kísérletezett, kereste a kötethez leginkább illő női nevet, hiszen a Rózsi-versek ciklusba rendezésével korábban is próbálkozott, az *Euridiké* névnek pedig nagyon erőteljes szimbolikus töltete lehetett volna egy verseskötetben.

A végső választás egy tudatos koncepció érvényesítésére vall, amelyben a név mint költői eszköz érvényesül. A *Lilla* név kötetbe illesztésének poétikai tétje van, hiszen használatával Csokonai egyértelműen pozícionálta a művét az európai irodalom áramlatain belül. Mindez nem zárja ki a hús-vér személy iránt érzett szerelmet, sem a Vajda Julianna-szerelem létezését, mindössze azt sejteti, hogy nem biztos, hogy egy nő, és nem biztos, hogy kizárólag Vajda Julianna van a versek háttérében, hiszen minden alárendelődik egy olyan koncepciónak,⁶⁹ amely szerves része kíván lenni az európai iro-

66 SZAUDER, „Csokonai és Metastasio”, 73.

67 DEBRECZENI, *Első folyóirataink: Orpheus...*, 141.

68 CSOKONAI Vitéz Mihály, *Lilla: A ciklus teljes, gondozott szövege*, kiad. DEBRECZENI Attila, Matúra Klasszikusok 24 (Budapest: Ikon, 1996), 28.

69 Csokonai alkotói módszerének ezen jellegzetes vonását már Szilágyi Ferenc is kiemelte: „[Csokonainak] fontosabb volt a Művészet, a Mű, s ennek szuverén módon rendelte alá a való sokszor zavaró és feszélyező tényeit – egy magasabb művészi igazság és elv nevében; más szóval a képzelet fontosabb volt számára

dalomnak. Ez pedig csak megerősíti mindazt, amit Szilágyi Márton a források részletes feltárásával mutatott ki monográfiájában: a Csokonaival való megismerkedés idejéből nincs olyan fennmaradt szöveg, amelyben Vajda Julianna a Lilla nevet alkalmazta volna magára. Tehát a „Lilla név Csokonai poétikai eszközeként használtatik inkább, elsősorban a Lilla-kötetben, s Vajda Julianna majd innen veheti át időskorában saját nevéként”.⁷⁰ Az az elképzelés, amely szerint a *Júlia* becézéséből alakult volna ki a *Lili* név, azt pedig Csokonai a Kazinczy által használt, nyomdafestékhez jobban illő *Lillára* változtatta volna,⁷¹ megingani látszik.

A kultusz és név érdekes viszonyáról árulkodik az is, hogy noha Csokonai kortársai ugyanazokat a női neveket illesztették verseikbe, akárcsak ő (Verseghynél szintén megjelenik a *Rózsika*, *Laura*, *Lilla* és *Eurydice* név, Kazinczynál a *Lilla*, *Lili*, *Laura*), és ezeket fiktív nevekként kezelte a szakirodalom, Csokonai esetén mindez nem volt ilyen egyértelműen kivitelezhető a Vajda Julianna–Lilla azonosítás széles körű elterjedése miatt. Egy-egy névválasztás motivációját másoknál is meghatározta a hangzás és a hozzá kapcsolódó irodalmi hagyomány, Kazinczy például ekként érvelt egy Aranka Györgyhöz írott levelében:

Czenczi nomen factum, prouti Lydia, vel Laura. Klopstock a' maga Kedvesét Csidli-nek nevezi. Én ezen szó szerzése alatt a' kedves cz, cz hangra figyelmezttem. Más helyeken Lili, vagy Lilla névvel élek.⁷²

Kazinczy tehát a *Czenczi* kapcsán a hangzásra figyelt, a *Czidli* alkalmazásában Klopstockot követte,⁷³ miként a *Laura* nevet használó költők Petrarcat. Szemere Pál néhány évtizeddel később a *Lollit* nevezte „franciásan klasszicizmusosnak” egyik levelében.⁷⁴ Arra a típusú névválasztásra, amelyet Csokonai alkalmazott, szép számmal lehet párhuzamot találni, de a *Lilla* név kiválasztásában az olaszos hangzáson és a hozzá kapcsolódó költészeti hagyományon túl talán praktikus szempontok is közrejátszottak: egy olyan nevet kellett találni, amely alkalmazható a kötet egészében, és amely kellően idomul a versek formabeli változatosságához, hiszen a ritmikai sokszínűség a kötet összeállításának fontos szempontja volt az előszó tanúsága szerint. A *Lilla* üteme trocheus, ha egy szótaggal arrébb tolódik, jambus, ha toldalékot kap, spondeus, ha pe-

---

a valóságnál[.]” SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában: Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 339–340.

70 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség*, Ligatura (Budapest: Ráció, 2014), 201–202. Lásd még: SZILÁGYI Márton, „Egy Csokonai-adat értelmezhetőségéről”, in SZILÁGYI Márton, *Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok*, 71–75 (Budapest, Ráció, 2020).

71 BORBÉLY, „A Lilla-szerelmem...”, 161.

72 Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, Alsó Regmetz, 1789. augusztus 13., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 1: 423. A továbbiakban *KazLev* + kötetszám.

73 SZAUDER József, „A kassai »érzelmek iskolá«-ja: Adalék egy literátori magatartás történetéhez”, *Irodalomtörténet* 47, 3–4. sz. (1959): 394–407, 397.

74 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1820. szeptember, in *KazLev* XXIV, 253.

dig a becézése, a *Lilla* kerül a szövegbe, akkor a költő daktilusok és anapestusok esetén is használhatja. Talán már a Rózsi-versek megírásakor is jelentkezett ez a variabilitásra törekvő igény, hiszen Csokonai néhol a *Rozália* vagy *Rozina* változatot is alkalmazta.

Koltay-Kastner Jenő a *Lilla* név használatát illetően egyértelmű ívet rajzolt fel egészen Verseghyig („a *Lilla* név szinte hagyományos az olasz költőknél, innen került a németekhez és Verseghyhez⁷⁵). Verseghy kétszer fordította le Johann Gottfried Herder *Das traurende Mädchen* című versét, amelyet Steffan *Sammlung Deutscher Liederjéből* ismert. Az első fordítás *Laura* címmel jelent meg 1792-ben a *Magyar Museumban*,⁷⁶ a második pedig a kufsteini fogság alatt, 1795 végén, 1796 elején készült *Lilla* címmel, és az Uránia-kéziratba került bele. Az eredeti német szövegben szintén a *Lilla* név szerepel,⁷⁷ Verseghy tehát az első fordítás esetén névcserét alkalmazott, a második változatban viszont fontosnak tartotta az eredeti megtartását –, lehetséges, hogy ekkor már a név nem csengett idegenül a magyar lírában, ezért alkalmazta. Érdekes módon Koltay-Kastner Csokonai esetén óvatosabban fogalmazott, mint Verseghynél. „Csokonai akkor veszi át ezt a nevet – írta –, mikor az élmény maga alkalmat kínál rá”,⁷⁸ vagyis mintha egyszerre állította volna azt, hogy átvételről van szó, és azt is, hogy a Juliana-élménynek köszönhető a név felbukkanása. Talán ez a bizonytalan megfogalmazás az oka annak, hogy az elejtett észrevétel nem öröklődött tovább a szakirodalomban, és feltehetően ebben az esetben is a *Lilla*-kultusz bénító ereje működött. De ha Verseghy esetén egyértelmű az olasz hatás a név alkalmazásában, miért ne lehetne az a Csokonai esetében is?

Borbély Szilárd a *Lilla*-szövegeket áttekintő elemzésében több revelatív összefüggésre is felhívta a figyelmet. Egyrészt az előbeszéd szerint a *Lilla* név „alapvetően kötetsszervező elvként metonimikus jelölő”, amely Vajda Juliannát aligha helyettesítheti,⁷⁹ másrészt Csokonai igyekezett egy olyan kötettervet létrehozni, amelyet egymással viszonyba lépő szövegek együttese határozott meg (*A' Tavaszi, Lilla, Dorottyia*). *A' Tavaszi* és a *Lilla* összekapcsolása jelzett, ugyanis Csokonai beleírta a *Lilla* nevet a Kleist-szövegekbe, s ezáltal „a *Lilla* alak mint metonímia be van vezetve [...] A három csomóból álló, meg nem valósult Kötet olvasói már úgy olvashatták (volna) a *Lilla*-dalokat, hogy főhősét *A' Tavaszi* már megteremtette, és csupán átlép egyik szövegből a másikba.”⁸⁰ A Borbély Szilárd által megfogalmazott összefüggés szintén értelmezhető az olasz költészet felől: már Danténál is Beatrice a *Vita nuova*-ban bukkant fel először, hogy aztán a *Divina commediában* a földi szerelemtől az isteni szeretet megtapasztalásáig vezesse a főhőst, de a korábban említett Lemene-madrigálciklus és -pásztorjáték esetén is megfigyelhető a szereplők egyik műből a másikba való átlépése. Csokonai esetén szintén egy

75 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 52.

76 DEBRECZENI Attila, kiad., *Első folyóirataink*: Magyar Museum, 2 köt. Csokonai Universitas könyvtár: Források: Régi kortársaink 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1:472.

77 VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei*, kiad. HOVÁNSZKI Mária, 2 köt. Régi magyar költők tára: XVIII. század 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021), 2:247–250.

78 KOLTAY-KASTNER, „Csokonai lírája...”, 52–53.

79 BORBÉLY, „A *Lilla*-szerelem...”, 160.

80 Uo., 165.

nagyon tudatos költői koncepció megvalósításáról van szó, amelyben a nevek kiválasztásának is jelentősége van: a *Lilla* név alkalmazása az irodalmi hagyomány felől motívált, a Csokonai személyével oly gyakran azonosított *Vitéz* esetén pedig éppen az az érdekes, hogy a névnek a magyar nyelvben más jelentése is van, s ezen jelentéseknek az egyikét maga Csokonai mozgósította igen megfontolandóan egy Nagy Gábornak írott levélben: „A’ ti szentelt Vitézeitekhez folyamodom óh Múzsák!”⁸¹ Ahogy Szilágyi Márton megállapította, a nevek dekódolását a kötet egyetlen egyszer sem hajtja végre, ezért is feltűnőek az életrajzi olvasatból fakadó magabiztos azonosítások, amelyek a verseskönyv hatástörténetében komoly szerepet töltenek be.⁸²

Vajda Julianna *lehet* Lilla, de nem *azonos* Lillával. Ebből a szempontból tartom érdekesnek a hozzá írott utolsó levelet (legyen bár misszilis vagy fiktív), amelyben Csokonai mindkét nevet használja: a levél elején még következetesen *Lillának* szólítja kedvesét, és felhasználja a trubadúrköltészetből eredő toposzt, az egyszerre „Angyalként” és „Kegyetlen” zsarnokként látott nő alakját, majd az utolsó két bekezdésben *Juliánnának* és *Juliskámnak* szólítja hölgyét.⁸³ Úgy tűnik, mintha a szerelmi történet legperdöntőbb mozzanatát rögzítő levélben megtörténne az átlényegülés, a Lilla-szerepből való kilépés: Julianna vagy feleség lesz, vagy végleg másé lesz, de a korábbi Lilla-szerepet már nem töltheti be. Ennek a típusú szerepváltásnak a jelzése már az előző levélben is megtörtént: „Nem Lilla vagy te többé, oh életemnek angyala! nem az a Lilla a kiből én boldogságomat reményltem.”⁸⁴

Végezetül a Lilla név motivációjának tekintetében felvetődhet a kérdés, hogy vajon Csokonai felfigyelt-e az *Orpheus*ban megjelent fordításra. Nagy valószínűséggel olvasta a művet, hiszen az *Anakreoni dalok* jegyzetei között összesen háromszor hivatkozott a folyóirat valamely szövegére, illetve egyszer egy lapalji lábjegyzetre, ezen kívül pedig két olyan verset is lefordított, amelynek első magyar fordítása Kazinczy jóvoltából jelent meg a lapban (Metastasio: *Sóhajtás*, Lemene: *A rózsza és a hyacinth*). A kritikai kiadás szerint Csokonainak feltétlenül ismernie kellett *A rózsza és a hyacinth* *Orpheus*-béli változatát,⁸⁵ a vers pedig éppen egyazon lapszámban jelent meg, mint a *Lilla*, tehát a mű ismerete elég bizonyosnak tekinthető. Innen pedig természetesen felvetődik a következő kérdés: amennyiben Csokonai ismerte a Lemene-fordítást, az vajon hatott-e rá?

A versben egy bánatos lányt Jupiter fülemülévé változtat, majd miután párt talál madárként, Ámor visszaváltoztatja újra emberré. A narratíva szerint voltaképpen három állapot egymásutánjáról van szó: vágyódásról, boldog szerelemtől, illetve a szerelem elvesztéséből fakadó bánatról. Ez a struktúra összhangban van a ciklus három részre való felosztásával és a részek fő témájával, ugyanakkor összeegyeztethető Debreczeni Attila és Zentai Mária elemzéseivel. Ahogy Debreczeni Attila megállapította, a

81 Csokonai Vitéz Mihály Nagy Gábornak..., 57.

82 SZILÁGYI Márton, *A költő mint...*, 212.

83 Csokonai Vitéz Mihály Vajda Juliánnának, Mocsa, 1798. március 18., in CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés...*, 85–86.

84 Csokonai Vitéz Mihály Vajda Juliánnának, Komárom, 1798. március 12., in CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés...*, 82.

85 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 2. (1791–1793)*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 631.

szövegcsoport értelmezéséhez a kulcsot maga Csokonai adta meg az előszóban az *érzékeny dalok* és a *poétai román* fogalmának bevezetésével. A ciklus poétai románként való olvasását a nyitó vers (*Gróf Erdődyné Ó Nagyságához*) teremti meg, amely előrevetíti a szerelmi történet alakulását. A laza szerkezetű narratíva pusztán a szerelem elvont történeteként értelmezhető, az egyes részek egy-egy téma variálásaként írhatók le.⁸⁶ Zentai Mária észrevétele szerint a három könyvön belül nem egy-egy folyamat, hanem egy-egy állapot kerül megverselésre különböző megoldások révén. Az első kötet ekként nem az ébredő szerelem történetének leírása, hanem a viszonzatlan szerelem témájának variálása.⁸⁷ A második könyvben történik egy váltás, amelyben a boldogság és az idő problematikája kerül előtérbe. Zentai szerint „a mulandósággal szembeállított szépség dicsérete és megörökítése”,⁸⁸ Debreczeni szerint a boldogságfogalom átértelmezése jelenik meg e versekben. A szövegek egyik fő gondolati íve szerint a végső és a teljes boldogtalanság és boldogság egyaránt megélhetetlen, „az emberi életbe bele nem illeszthető állapot”.⁸⁹ Mintha ez is összhangban lenne a Lemene-vers problémafelvetésével: a lányka az emberi léten kívül helyezkedve, Jupiter segítségével átlényegülve tapasztalja meg a szerelmi boldogságot. Fontosnak gondolom továbbá azt is, hogy ez az egyetlen rész, amely nem feltételez alapvető távolságot a megszólítottól, hanem a másik jelenlétén, a vele való összhangon alapszik. A kötet felütésében *Az Esküvés* és *A' fekete Pecsét* az egymás iránti kölcsönös elköteleződést hangsúlyozza, az előbbi Vitéz, az utóbbi Lilla részéről biztosítja szerelméről a másik felet. Az ebből fakadó boldogságélmény megverselése a *Hálaének Vénus'oltáránál*. Az *Alku* című kettős dal formailag is jelzi, hogy a második könyvben már egy párról van szó, majd a harmonikus állapotot a *Két Szerető' dalja* és *A' Boldogság* erősítik tovább. A harmadik részben ismét távolság ékelődik a szerelmek közé, amely kezdetben még áthidalhatónak tűnik, majd egyre inkább ellehetetleníti a kapcsolatot. Csokonai az *észak-dél* ellentétpár finom beépítésével érzékelteti azokat a szimbolikus mozgásokat, amelyek révén a szereplők folyamatosan elkerülnek egymást:

Bár félre volt lakásom – félre,
Északra lakván én, Te Délre:
Mégis tüzed velem lakott,
Mindég perzselte Északot.⁹⁰ (*A' távolról kínzó*);

De melly édes örömtől kell megfosztatnom,
Ha nem lehet szép hívemmel itt múlatnom,
Ha Északra lakik már ő, én meg' Délre,
Ha csókokat raggatnom kell csak levélre.⁹¹ (*Habozás*)

86 DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 247–252.

87 ZENTAI Mária, „»Érzékeny dalok« vagy »poétai román?«: Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója”, *Acta historiae litterarum Hungaricarum* 25 (1988): 91–108, 96.

88 Uo., 105.

89 DEBRECZENI, *Csokonai...*, 261.

90 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla* (Nagyvárad: Máramarossi Gottlieb Antal, 1805), 115.

91 Uo., 130.

S úgy, ahogy a Lemene-versbeli lányka az istenek játékvá válik, hiszen Ámor belevatkozik a madárpár boldogságába, úgy a Lilla-kötet záró verse is az „istenségnek látszó csalfa vak Reményt” vádolja csalódottságában.

A három könyvből összeálló séma tehát nagyon hasonlít arra, amely a Kazinczy-fordításból rajzolódik ki. Az Erdődynének dedikált nyitó mű, *A' Pillangóhoz* című versbe finoman beépített Psyche-történet, illetve a felidézett *Bácsmegyey* tulajdonképpen ugyancsak ennek a három fázisból álló narratívátípusnak a szerkezetére épül. A Lemene-vers egyik leginkább figyelemre méltó pontja továbbá, hogy a *Lilla* nevet csak a záró sorban alkalmazza (a magyar címet Kazinczy adta a szövegnek). Az utolsó sor („s ez a' Lyánka – Lilla!”) mintha azt sugallná, hogy Lilla azáltal válik Lillává, hogy átmegegy három állapoton: megtapasztalja a szerelmi vágyódás terhét, a boldogságot, majd a szerelem elvesztésével járó bánatot. Ha mindezt a Csokonai-ciklusra vonatkoztatjuk, akkor ennek az útnak, ennek a három állapotnak a megtapasztalását jelenti *Lilla*, ennek a három állapotnak az együttesét jelenti *Lilla* mint kötet. Nem állítom, hogy kétséget kizáróan az *Orpheus*ban megjelent versben kell keresni a szerkesztési elvek kulcsát, de elképzelhető felvetésnek tartom, hogy a fordítás hatott Csokonaira.

Mindezzel természetesen nem szeretném elvitatni a német és a francia irodalom Csokonaira gyakorolt hatását, csupán hangsúlyozni szerettem volna néhány olyan összefüggést, amely jellemzően háttérbe szorul, és amelyeknek újragondolása közelebb vihet néhány szakirodalmi kérdés megválaszolásához. Azt pedig végképp nem szerettem volna, hogy amiként Vargha Balázs fogalmaz az összehasonlító elemzések kapcsán, „szétajándékozom” Csokonai ötleteit más, külföldi költőknek.⁹² Úgy vélem, hogy az olyan esetekben, mint amilyen a *Lilla* név átvétele, éppen egy ezzel ellentétes, ugyanakkor nagyon fontos következtetést vonhatunk le, mégpedig azt, hogy Csokonai Vitéz Mihály volt az egyik legeurópaibb költőnk. Az átvételek és párhuzamok jól láttatják, mennyire érzékenyen követte az aktuális irodalmi eseményeket, és mennyire törekedett arra, hogy műveit beleillessze az európai irodalom hagyományába. Csokonai nemcsak átvett bizonyos elemeket, hanem invenciózusan át is formálta őket, eredetiségével újat teremtett mindabból, amit elsajátított. „Kedv, remények, Lillák” más irodalmakban is vannak, de az a *Lilla*, amelyet Csokonai verselt meg, kiválik ebből a hagyományból, s méltán vált a magyar szerelmi líra egyik legkanonikusabb alkotásává.

---

92 VARGHA Balázs, „A »zöld codex«: Csokonai költői fejlődésének első szakaszáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 57, 1–4. sz. (1953): 111–162, 128.

Egy korai kombinatorikus vers?

Hunyadi Ferenc Báthory István halálát sirató mesterkedő költeménye

---

MOLNÁR Dávid

Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs
ORCID ID: 0002-3825-2030

An early combinatorial poem?

Ferenc Hunyadi's mourning technopaignion on the death of Stephen Báthory

Abstract | In 1588, two years after the death of BÁTHORY István, HUNYADI Ferenc published a short anthology of his mourning elegies in Latin. One of the twenty-two poems is an example of *poesis artificiosa*. This 24-word verse is a so-called *carmen parallelicum*, whose elements can be permuted with each other according to the given structure of an imaginary table. The question is whether this four-word work can be read as a combinatorial or at least a partially combinatorial poem? The paper explores this question using other contemporary examples, because this is perhaps the earliest known combinatorial poem in the history of Hungarian literature.

Key words | pattern poetry, technopaignion, combinatorial poem, humanism in Transylvania

Hunyadi Ferenc majdnem két évvel Báthory István halála után jelentette meg rövid antológiáját a király halálára, amelyet előszavában Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek ajánlott.¹ A huszonkét hosszabb-rövidebb költeményből huszonegy Báthory halálát gyászolja. Az első, 283 hexameterével leghosszabb műve, az *Apotheosis* burjánzó mitológiai képekkel írja körül Báthory István halálát és megisteniesülését. A legutolsó, 159 hexameternyi vers (*Victoria Othonis [...] contra Ioan. Sambucum, ex analibus Antonii Bonfinii nondum a Sambuco depravatis, veritati suae, ac honori Patriae restituta*), amelyet Hunyadi úgy biggyesztett a kötet végére, nemcsak tematikájában tér el a kötet tartalmától, hanem az ajánlás címzettjében is. Ezt a fejedelem főkamrásának, Gyulay Pálnak címezte. A költemény egyrészt egy olyan hexameterben írt irodalomelméleti-filológiai mű, amely a 10. századi magyar kalandozások és I. Ottó augsburgi győzelmének elmesélésén keresztül Zsámboky János Bonfini-kiadását kritizálja, másrészt pedig egy olyan verses skatulya, díszes keret, vagy inkább koporsó, amely paratextusként zárja körül Hunyadi Zsámboky gúnyoló, négy soros, halottgyalázó epítáfiumát. Ez a mesterkedő költészet (*technopaignion*) egyik műfaja, a *logogryphus*,² amely rokon a verses talalós kérdéssel és Zsámboky humanista nevével, a *Sambucusszal* ("bodzafa") üz szójátékot:

Historiae fur Ungaricae, non author et author
Et sine doctrina doctor, non arbor et arbor
Sambucus iacet hic: nulliscius, omnisciusque,
Exspue qui transis, cinerique imminge viator.

(A magyar történelem tolvaja: nem szerző és mégis szerző. / Tudomány nélküli tanító: nem fa és mégis fa. / Bodzafa fekszik itt: semmit tudó és mindentudó. / Ki [itt] elhaladsz, köpj ki és hujyozd le a hamvakat, vándor!)

E két, viszonylag terjedelmesebb első és utolsó vers között található még tizenkilenc rövidebb költemény: egy elégia *Monodia* címmel, amelyet a király sírjánál „énekelt” állítólag Hunyadi,³ nyolc számozott epicédium a temetésre, hat számozott elógium, valamint a király képmására költött három négy soros művecske,⁴ és végül egy kronosz-

1 FRANCISCUS HUNNIADINUS, *Piis manibus D. Stephani Bathorei quondam Poloniae regis inclytii* (Cracoviae: Ex officina Lazari, 1588) – RMK III 773.

2 KILIÁN István, *A régi magyar képvess* (Miskolc–Budapest: Felsőmagyarország Kiadó–Magyar Műhely Kiadó, 1998), 317.

3 Magyar fordítását lásd: WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, második száz – első rész, ford. KÖVÁRI Aladár (Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1962), 201.

4 Fordítását lásd *Báthori István képe alá* címmel: TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágoskertje”* (Budapest: Accordia Kiadó, 2001), 114.

tikon, amely szintén a mesterkedő költészet egyik műfajaként Báthory születésének, uralkodásának és halálának idejét rejti magában.⁵

A tanulmány a fent említett hat számozott előgium közül az elsőt vizsgálja, és ezzel kapcsolatban teszi fel azt a kérdést, hogy vajon a mesterkedő költészet (*technopaignion* vagy *poesis artificiosa*) műfaján belül vajon nem lehetséges-e, hogy ez a költemény lenne a legkorábbi példája a kombinatorikus költészetnek a magyar irodalomtörténetben (igaz, latin nyelven). Hunyadi verse a Báthory István halálával szétáradó univerzális gyászt próbálja szavakba önteni, amely egy játékos koordinátarendszer elemeiként hozza működésbe a verssorok x és y tengelyén a szavakat. Az eredeti, 1588-as kiadás nem hívja fel külön a figyelmet ezekre az olvasási lehetőségekre (lásd 1. ábra). Azonban Weszprémi István, akinek, úgy látszik, 18. századi művelt olvasóként még nagyon is jó szeme volt a korszakban is népszerű *lusus poeticus* különféle változataihoz, így értelmezte és tipográfiaileg jelezte is. Ezt aztán a Weszprémit fordító Kővári Aladár még inkább kihangsúlyozta.

Két disztichonról van szó, amelyek minden sora hat szót tartalmaz, amelyeket – szokás szerint – vízszintesen kiolvastva adják ki a hexametert és pentametert. Az első sor hat főnév vocativusát, a második sor hat ige E/2. imperativusát, a harmadik sor hat főnév accusativusát, míg a negyedik sor megint hat főnevet tartalmaz ablativusban. Az egymás alatti sorok minden eleme permutálható egymással, mivel grammatikailag értelmes lesz az összes variáció. Ha kézzelfogható objektumként, valamiféle versíró masinaként képzeljük ezt el,⁶ akkor egy olyan hexagon alakú tárgyat kell magunk előtt látnunk, amelynek négy emelete, szintje van, amelyek, mint a Rubik-kocka sorai, elforgathatók egymáson. Példákat keresve Kilián István fent idézett könyvére igyekszem támaszkodni, aki Hunyadi művéről vagy nem tud, vagy nem tartja érdemesnek arra, hogy megemlítsa a mesterkedő költészet egyik korai, hazai példáját.

A vers egy ún. *carmen parallelum* vagy *carmen correlativum*, magyarul *párhuzamos vers*, amelyben az egymással párhuzamos vízszintes sorokra az ezek elemeiből felépülő függőleges sorok – mintegy kiegészítve azokat – válaszolnak. A műfajon belül több, egyszerűbb és bonyolultabb verzióval is találkozunk. A legegyszerűbb az, amikor az egymás alatt lévő szavakat nemcsak vízszintesen, hanem függőlegesen is össze lehet olvasni. Erre ad egy egyszerű példát Paschasius (ő nem táblázatban közölte):⁷

5 VIX noVles seX, bls qVInos reX, VIDerat annos / blssenI blssena haVsIt noX anXIa MensIs. Kővári Aladár fordításában: „Élt alig ötvennégy évet, tizig ebbe király volt, / sirba tizenketted havi és napi éjszaka vitte.” WESZPRÉMI, *Magyarország és Erdély...*, 199.

6 Mint például Quirinus Kuhlmann „szonettgépét”: *Der Wechsel menschlicher Sachen*. Vö.: Quirinus KUHLMANN, *Himmlische Libes-Küsse, über di fürnemsten Oerter der Hochgeheiligten Schrift, vornemlich des Salomonischen Hohenlides wi auch anderer dergleichen Himmelschmeckende theologische Bücher poetisch abgefasset* (Jehna: Samuel Adolph Müller, 1671), 53–60. Lásd ehhez: TESLÁR Ákos, *Quirinus Kuhlmann versíró gépének rekonstrukciójáról* (online: http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/12.htm#_edn1; 2021. 09. 25.)

7 PASCHASIUS, *Poesis artificiosa* (Herbipolis: Zubrodt, 1674), 120. Sokkal bonyolultabb példákkal találkozhatunk Juan Caramuel y Lobkowitznál: az *Ad Musas Castalias epigramma* című 292. vagy a 293. példa. Ioannis CARAMUELIS *Primus calamus ob oculos ponens metametricam, quae variis currentium, recurrentium, ascendentium, descendentium, nec-non circumvolantium versuum ductibus, aut aeri incisus aut buxo insculptus aut plumbo infusus multiformes labyrinthos exornat* (Romae: Fabius Falconius excudebat, 1663).

Mars	Pan	Pluto	Ceres	Liber	Neptunus	Apollo
arma	nemus	baratrum	segetes	mera	flumina	chordas
captat	amat	dat	multiplicat	fundit	regit	aptat

Mars	Pán	Pluto	Ceres	Liber	Neptunus	Apollo
fegyvert	erdőt	alvilágba	termést	bort	vízfolyamokat	húrokat
tart	szeret	vet	szaporít	tölt	irányít	húz meg

Vagyis: *Mars arma captat, Pan nemus amat...*

Ennek játékosabb verziójában már jelentéskülönbségek is vannak, amelyek kontextustól (ráolvasástól) függően változnak. Molnár Gergely grammatikájának 1671-es kibővített verziójában az ismeretlen redaktor *versus parallelus*nak nevezi ezt, és a következő példát hozza rá (a szemléletesség kedvéért eltoltam a sorokat):⁸

Haec domus   odit, amat, punit, conservat, honorat,
     Nequitiam, pacem, crimina, jura, bonos.

Ez a ház   gyűlöli, szereti, bünteti, betartja, tiszteli,
 a   semmirekellőséget, békét, bűnöket, törvényeket, jókat.

Adott kontextus szerint változtathatjuk a szöveg ellentétes értelmét attól függően, hogy milyen házról és mit gondolunk. Alapolvasatban ez a ház gyűlöli a semmirekellőséget, szereti a békét stb., de ha eltoljuk egy szóval, akkor az ellenkező értelmet kapjuk: ez a ház gyűlöli a békét, szereti a bűnöket, megbosszulja a törvényeket, megtartja a hasznot, és tiszteli a semmirekellőséget.

Bonyolultabb változata az ún. *stychodilection*, amely ránézésre a *carmen parallelum* alműfajának tűnik. Ennél a versfajtánál a sorok és oszlopok száma megegyezik, de vízszintesen és függőlegesen összeolvasva is ugyanazokat a verssorokat kapjuk, ha ugyanazon sorszámú vízszintes és függőleges sorban kezdjük az olvasást. A Molnár-féle későbbi kiadások is ismerik, és a *cubus* (négyzetvers) egyik fajtájaként említik.⁹

8 Gregorius MOLNAR, *Elementa grammaticae latinae, pro recta Scholasticae Juventutis Institutione* (Claudiopolis: Apud Michaellem Szentyel, 1671) – RMK II 1275, N^v

9 MOLNAR, *Elementa grammaticae latinae... N2*. A magyar irodalomtörténet első ismert 33×33 karakterből megszerkesztett *Monostichon* című kubusa Szenci Molnár Albert nevéhez fűződik (*Omnia reddo meo qui praebuit omnia Remo*). *Eidyllion Georgi REMI j.u.d. Omnia inscriptum: ad Dn. Albertum Molnar Pannonem* (Amberg: Schönfeld, 1605) – RMK III 7513, A4^v

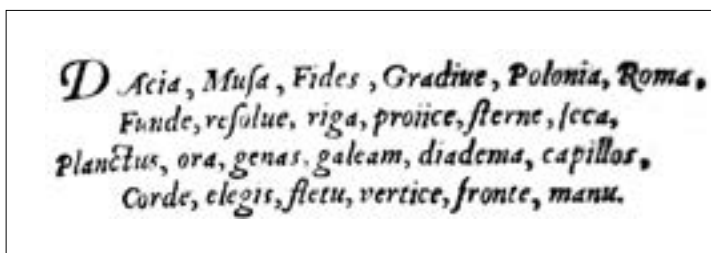
Tempore	<i>remigiis</i>	sulcando	navita	tutus
Remigiis	<i>rapidas</i>	<i>Neptuni</i>	<i>scindit</i>	<i>arenas</i>
Sulcando	<i>Neptuni</i>	subter	ovantia	rupes
Navita	<i>scindit</i>	ovantia	rupes	exsuperando
Tutus	<i>arenas</i>	rupes	exsuperando	carinis

Annyiban kapcsolódik ide az ún. *carmen proteicum* (próteuszi vers) is, hogy a versor szavait permutálja az összes lehetséges sorrendben. A fenti példánál ez csak korlátozottan lehetséges, ha nem is a szavak, de a sorok mentén általában működtethető. Paschasius példája a *Tu mea lux vitae virgo spes maxima salve*, amelynek szavait aztán 77 oldalon keresztül variálja az összes lehetséges sorrendben, és így 2000 „verset” (vagy egy 2000 soros verset?) komponál meg.¹⁰

És most lássuk Hunyadi versét, a szemléletesség kedvéért szintén táblázatba törve:¹¹

<i>Dacia</i>	<i>Musa</i>	<i>Fides</i>	<i>Gradive</i>	<i>Polonia</i>	<i>Roma</i>
<i>funde</i>	<i>resolve</i>	<i>riga</i>	<i>proiice</i>	<i>sterne</i>	<i>seca</i>
<i>planctus</i>	<i>ora</i>	<i>genas</i>	<i>galeam</i>	<i>diadema</i>	<i>capillos</i>
<i>corde</i>	<i>elegis</i>	<i>fletu</i>	<i>vertice</i>	<i>fronte</i>	<i>manu</i>

Erdély	Múzsza	Hit	Mars	Lengyelország	Róma
önts	nyissad	öntözd	vesd le	szórd el	nyírd le
jajszót	szád	orcád	sisakod	fejéked	hajadat
szívből	elégiára	sírással	fejdről	homlokodról	kezeddel

1. ábra: a vers eredeti, 1588-as szedése.

10 PASCHASIUS, *Poesis...* 196–273.

11 Kóvári Aladár fordításában: „Erdély, Múzsza, te szószeintség, Mars, Lengyeli, Róma / önts, nyissad ki, megöntözd, vesd le, letedd, kicibálhadd / jajszót, szád, orcád, sisakod, koszorud, hajadat most / szívből, gyászra, sírással, földrül, a földre, kezeddel.” WESZPRÉMI Magyarország és Erdély..., 203.

„Ferencz doktor” költeménye a Molnár-féle grammatika *versus parallelus* példájához kapcsolható leginkább. Annyi különbséggel, hogy ez utóbbi vers Báthory István halálára íródott, és így a gyással ellentétes értelem nemigen olvasható ki belőle. Az első sor megszemélyesített figuráit egyszerre és külön-külön is meg lehet szólítani. Míg az *y*-tengelyeken függőleges irányban felülről lefelé hat négyszavas-négysoros versszakot olvashatunk ki, amelyekben Dacia (nyilván Erdély, csak nem jön ki a hexameter), a Múzsza, Fides mint a becsület, hit és hűség istenasszonya, Mars, Lengyelország és Róma siratják a királyt. Ha a fent már hasonlóként említett hexagonális hasáb legfelső szintjét „forgatjuk el”, akkor értelmileg még konzekvens marad a vers, vagyis akár a múzsza önt szívéből jajszót, akár Lengyelország nyírja le a haját, vagy esetleg Mars nyitja a száját gyászdalra, ezek mind azzal az univerzális bánattal függenek össze, amely Báthory halálával szakadt a világra. Azért nem merem nyugodt szívvel a magyar irodalomtörténet legkorábbi kombinatorikus költeményének nevezni, mert a többi sor „elforgatása” grammatikailag helyes olvasatot ad ugyan, de az értelme azért gyakran meg-megbicsaklik (ugyanakkor teljesen értelmetlennek sem mondanám): *Polonia riga ora corde*, vagy *Musa proiice capillos fletu*, *Roma riga planctus manu* stb.

A kombinatorikus olvasat mellett a versszerkezet miatt úgy is olvashatjuk a szöveget, ahogy egy képverset, vagyis a függőleges sorokat egy időben halljuk magunkban, mint valami gyászkórust. A király erényeinek és dicsőségének szimbólumai tehát kórusban, időben egyszerre siratják Báthory halálát „felülről lefelé”, de úgy, hogy a függőleges sorok fölött az alanyok akár cserélgethetők is, miközben vízszintesen is tömör, expresszív szóáradatban nyomatékosítja a szöveg a gyászt és veszteséget a többes, vagyis hat alannyal egyszerre. Így megakad a verssorok lineáris, tehát metrumban mérhető ideje (egy az idő múlásának képzetéhez eleve szorosan kötődő médiumban), mintha harmonikaszzerűen összecsuknánk, egymásra hajtánánk a hat oldalt, hogy egyszerre zengjenek a gyászoló, függőleges sorok.

Összefoglalva: vajon ebbe a mesterkedő költői játékba beleláthatjuk-e a fenséges gyász olyan nyelvi mátrixát, amelynek elemei és jelentésárnyalatai korlátozottan ugyan, de permutálhatók? Esetleg a formája/szerkezete miatt az idő múlásának és megállításának metaforájaként is olvashatjuk/láthatjuk? Ha viszont így tekintünk rá, akkor nem olvashatjuk-e akár képversként is? Azért jöhet szóba a képvers-olvasat, mert a fenti értelmezés – márpedig Wespriemi olvasata egyáltalán nem légből kapott – csak akkor állja meg a helyét, ha a verset nemcsak olvassuk, hanem látjuk is, vagyis a vers befogadása egyszerre verbális és egyszerre vizuális sikon történik (vagy legalábbis ezeket váltogatva). A verstestet egyszerre kell „térben” is átlátnunk, felfognunk, miközben a „felületére” rótt szavakat is elolvassuk és megértjük. A fenti, táblázatba tört versszöveg már a modern kor emberének mechanikus szemléletét tükrözi. A humanista Hunyadi korához aligha van valami köze. A humanista versíró játék – mondhatni intellektuális etikett – nem is engedte volna meg, hogy a felfedezés örömét elvegye a tudós olvasótól. (Mintha egy viccet a végén, a poénnal kezdenénk, hogy aztán visszafelé próbáljuk azt megmagyarázni.) De ha nem fogadnánk ezt el, és a képversek vizuális formához (*technopaignion* vagy *carmen figuratum*) kötött definíciójához ragaszkodunk (ami az írott/nyomtatott szöveg eleve adott térbeliségéhez képest még sokkal több „te-

ret” feltételez az adekvát értelmezés feltételeként), még mindig létezik egy olyan műfaji lehetőség, amelybe belekapaszkodhatunk. Ugyanis a 16–17. századi költői játékokkal foglalkozó irodalom a mai szemmel képversként (*carmen figuratum*) felfogott műveket a *technopaignion apertum*, vagyis nyílt, látható költői mesterkedés csupán egyik változatának látta a kettő közül. A másik – tehát a *carmen figuratum* melletti – költői játék neve egyszerűen: *technopaignion simplex*. Ezt Kilián István Andreas Graffra¹² hivatkozva így definiálja: „a költői mesterkedéseknek az a csoportja, amely semmiféle külső alakot nem vesz fel, ugyanakkor azonban láthatóak, mint az alphabeticum (ábécé-vers), az aliteratio stb.”¹³ Vagyis nem vizuális alakot vesz fel a vers, ahogy a képversek, hanem a mellékjelentést a tér és az idő nem vizuális érzékeltetésével éri el. Jelen esetben azzal, hogy a vers függőleges olvasata a szinkronicitás képzetét kelti a hat alany egyidejű „kórusával”, miközben ezzel párhuzamosan létezik a diakrón olvasat is, ahol a gyász látványos, expresszív aktusaira egymás után szólítja fel a hat alanyt az olvasón keresztül a szerző (vagy a szerzőn keresztül az olvasó?). Így pedig Hunyadi a függőleges, cövekként álló jelent és a vízszintes valahonnan valahová tartó időfolyamot próbálja érzékeltetni a halál végül is prózai eseménye kapcsán egy kimerevített „képben”. Egy frízen, amelynek hat oldalán ott áll látszólag domborműbe merevedve Erdély, a Múza, Fides, Mars, Lengyelország és Róma, amelyek a gyász kellékeit és aktusait egymás között cserélgetve zokogják el – magukra hagyatva – Báthory István halálát.

---

12 Andreas GRAFF, *Methodica poetices praecepta in usum scholae Solnensis edita* (Trenchini: in officina typographica Dorotheae Wocalianae, 1642) – RMK II 606

13 KILIÁN, *A régi magyar képvers*, 319.

Faludi Ferenc *Constantinus*-drámájának forrásáról

DÓBÉK Ágnes

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
ORCID ID: 0000-0001-8402-8374

About the source of Faludi Ferenc's drama *Constantinus*

Abstract | FALUDI Ferenc (1704–1779) lived in Rome from 1740–1745, a period that greatly influenced his work as a writer. The Italian-language sources of his works have largely been explored by researchers, but all we have known to date about his drama *Constantinus Porphyrogenitus* is that it is a translation from Italian. Its source text and original author had not yet been revealed. During her research the author was able to find the work that formed the basis of Faludi's translation. A four-sheet playbill from 1748 was discovered in the Augusta Library in Perugia, titled *Costantino Porfirogenito*, and includes the title, summary of the plot, and characters of the play, as well as the characters of the particular acts and scenes. In this paper, Dóbék compares Faludi's translation with its source text and present the cultural context in which the Italian original and the translation by Faludi were born. With the identification of the source text, we get a more complete picture of the sources of Faludi's art and its relationship with the Italian Jesuit school drama.

Key words | eighteenth century, Jesuit theater, school drama, translation, Collegium Romanum

---

* A tanulmány az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon, 1770–1820” című MTA Lendület pályázat keretében készült.

Faludi Ferenc 1740 őszi érkezett Rómába, ahova a jezsuita rend osztrák–magyar rendtartományának főnöke küldte, hogy a magyarországi zarándokok gyóntatója legyen. 1745-ig élt a városban, ahol lakóhelye a Szent Péter-bazilika közelében található Palazzo dei Penitenzieri volt. Néhány évvel hazatérése után, 1748-ban jelentek meg az *Istenes jószágra és szerentsés boldog életre oktatótt nemes ember* és az *Istenes jószágra és szerentsés boldog életre oktatótt nemes asszony* című művei, amelyek William Darrel angol jezsuita munkájának olasz fordítása alapján készültek. 1750-ben adta ki a *Bólts, és figyelmetes udvari embert*, Baltasar Gracián *Oraculo Manualj*ából az első száz maxima fordítását. Ezekben az években adják elő iskoladrámáit is, 1749-ben Nagyszombat szomszédságában, Fejéregyházán a *Caesar Aegyptus földén Alexandriában* címűt, majd ugyanitt 1750-ben a *Constantinus Porphyrogenitust*.

Ez a gazdag irodalmi termés nem pusztán a hazatérése utáni évek eredménye; az átdolgozásai alapjául szolgáló szövegek többségében olasz nyelvűek, és Rómában ismer- te meg őket, ott készíthette el az 1748–1750 között megjelent művei egy részét.¹ Irodalmi munkásságában, ami a kiadott műveket illeti, ezután kihagyás következett, az 1770-es évektől jelennek meg ismét írásai, amelyek forrásai között több olasz szöveget tartunk számon.²

A szakirodalom Faludi alkotásait vizsgálva kimutatta, hogy a római évek és a vá- rosban megismert kulturális élet érlelték íróvá.³ A *Nemes ember* és a *Nemes asszony* Francesco Giuseppe Morelli firenzei pap Darrel-fordítása alapján íródott; *Udvari em- berének* első része az előszó szerint egy német változatot követve készült, de olasz for- dítása is sikerkönyvnek számított Faludi római tartózkodása idején.⁴ A *Caesar*-dráma

- 1 A *Nemes ember* és a *Nemes asszony* Faludi a kiadásokhoz írt előszavának datálása alapján („Költ Rómá- ban, 1744-ben.”) biztosan Rómában készült. Révai Miklós is a római évek termésének tulajdonítja a két művet, és a *Nemes úrfi* is közéjük sorolja: FALUDI Ferenc, *Költeményes maradványai* I, egybe szedte [...] RÉVAI Miklós (Győr: Streibig, 1786), 11.
- 2 Az olasz szöveg alapján készült Darrel-fordítás harmadik része, az *Istenes jószágra és szerentsés boldog életre oktatótt nemes úrfi* 1771-ben jelent meg. Szauder József közléséből tudjuk, hogy hetedik részének forrása Baltasar Gracián *Criticonja*, amelyet Faludi olasz vagy francia fordításban ismert. Lásd: SZAUDER József, *Faludi udvari embere* (Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1941), 14–15. A Faludi halála után, 1787-ben Révai Miklós kiadásában megjelent *Téli éjszakák* elbeszélésgyűjtemény egyik fő forrása olasz novellakincsből is merít. Versei szintén Révai kiadásában jelentek meg, a lírai műveiben fellelhető olasz hatást részletesen bemutatta a szakirodalom. Lásd: KOLTAY-KASTNER Jenő, „Faludi Fe- renc olasz versformái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 34 (1924): 19–27; SZAUDER József, „A magyar és az olasz Settecento irodalma”, in *Magyar irodalom Olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, 39–42 (Budapest: Argumentum, 2019), 40–41; SÁRKÖZY Péter, „A »Kárpátok Dindimeója«: Faludi Ferenc, a római Árkádia költője”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 34–46. A nagyszombati Faludi-énekeskönyv három ének esetében utal újabb olasz forrásokra (5. *Arietta Concerto Altio con Alto, 18. Fortuna* és 24. *Szerentse*). Lásd: SZELESTEI N. László, „Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban”, *Magyar Könyv- szemle* 115 (1999): 287–303.
- 3 SZAUDER József, „Faludi Ferenc és Itália: Az *Omniarium* olasz nyelvű jegyzetei”, in SÁRKÖZY, *Olasz iroda- lom Magyar irodalom...*, 28–38; SZAUDER Mária, „Faludi Ferenc a római Árkádia tagja”, *Irodalomtörténeti közlemények* 86 (1982): 448–451.
- 4 SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2005), 78.

Faludi rendtársa, Cesare Cordara olasz nyelvű színjátékának fordítása.⁵ Az egy évvel később előadott *Constantinus* forrását azonban nem tudta azonosítani a szakirodalom. A szövegkiadások nem említik az eredeti mű szerzőjét. Ismerünk azonban néhány adatot, amely egy olasz nyelvű forrasszöveget feltételez. Az OSZK-ban található egyik kéziratán szerepel a bejegyzés, hogy olaszból való fordítás,⁶ és Paintner Mihály győri kanonok is olaszból fordított drámaként hivatkozik a *Constantinus*ra Faludi-életrajzában.⁷ Így a darab keletkezésének ideje – még Rómában, vagy valamikor 1745–1750 között készült – mellett egyéb források is alátámasztják az itáliai eredetet, innen származik az az egyöntetű vélekedés a szakirodalomban, hogy olasz szöveg alapján írta.

Faludinak számos lehetősége volt Rómában színházi előadásokon részt venni. A *Constantinus* tematikáját tekintve tipikus történelmi iskoladráma, amelyek közül Faludi többet láthatott a Collegium Germanicum et Hungaricumban vagy a központi jezsuita szemináriumban, a Collegium Romanumban. Az ezen intézményekben színpadra állított drámák között tájékozódva akadtam a perugiai Biblioteca Augustában arra a négy lapból álló színlapra, amely Faludi drámájának, a *Constantinus*nak olasz nyelvű alapszövegét rejt. Az 1748-as nyomtatvány a darab címét (*Costantino Porfirogenito*), argumentumát, a szereplők listáját és a játszó személyek neveit, az egyes felvonásokat és jeleneteket, valamint az azokban szereplők neveit tartalmazza.⁸ A felvonások szüneteiben egy másik darabot adtak elő, az öt jelenet rövid összefoglalója is ott van a színlapon.⁹ A darab írója nem szerepel a nyomtatványon, a címlap alapján az derül ki, hogy a Collegium Romanumban adták elő 1748-ban, farsang idején. Az egyes felvonások szövege sajnos nem maradt fenn, ezért a két mű teljes körű kritikai összevetezése nem lehetséges.¹⁰ Azonban a rendelkezésre álló forrás alapján is megállapíthatjuk, hogy Faludi ezt a szövegeknyvet használta fordítása alapjául: a cselekmény összefoglalása, az egyes felvonások felosztása és azok szereplői teljesen azonosak az olasz szerző és Faludi szövegében.

Faludi *Constantinus*ának több szövegváltozatát ismerjük. Tarnai Andor találta meg azt a programot, amit valószínűleg az 1750-es bemutatóhoz nyomtattak ki, ez a legrégebbi ismert szövegrészlet a drámából. Tarnai hangsúlyozza, hogy Faludi 1750-ben a

5 KELLER Imre, „Faludi Ferenc »Caesar«-ja”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38 (1914): 748–751.

6 ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin és VARGA Imre, szerk., *Jezsuita iskoladrámák*, Régi magyar drámái emlékek: XVIII. század 4/1 (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992), 148.

7 FALUDI Ferenc, *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában: Szomorújáték öt felvonásban*, kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta GÁLOS Dezső (Győr: Győri Hírlap Nyomda, 1931), 6.

8 *Costantino Porfirogenito tragedia da rappresentarsi nel Seminario Romano da’ signori convittori delle camere grandi nelle vacanze del carnevale dell’anno 1748* (Roma: per Antonio de’ Rossi, nella strada del Seminario Romano, 1748). A nyomtatvány lelőhelye: Perugia, Biblioteca Augusta, Misc. Ant. A 8. 27.

9 A szünetekben előadott darab Szophoklész *Philoktétész* című drámájából való átdolgozás. Azt a jelenetet vitték színre, amikor Odüsszeusz és Neoptolemosz kikötnek Lémnosz szigetén, hogy meggyőzzék Philoktétészt, hogy folytassa velük a Trója elleni harcot, majd sikerrel járván együtt elhajóznak. A jeleneteket táncbetétek és zenék kísérték.

10 Az olaszországi könyvtárak összesített katalógusa (<https://opac.sbn.it>) nem tart nyilván másik példányt.

nagyszombati nyomda prefektusa volt, tehát a nyomtatást saját maga ellenőrizhette.¹¹ A dráma átdolgozott, teljes szövege Révai Miklós kiadásában jelent meg először 1787-ben Győrben,¹² majd ugyanebben az évben szó szerinti egyezéssel Faludi munkáinak második kiadásában Pozsonyban.¹³ A Révai kiadását megelőző évekből maradt ránk a dráma több kéziratot változata.¹⁴

Révai az első kiadást bevezető Faludi-életrajzában a kéziratban fennmaradt, kiadatlan művek közé sorolja a *Constantinust*.¹⁵ A pozsonyi kiadás előszavában kifejti, hogy Faludi kéziratai alapján készítette el a szövegközlést.¹⁶ A Tarnai által közölt 1750-es és a Révai-kiadásban megjelent program és szereposztás számos eltérést mutat. Tarnai szerint

azt kell eldönteni, hogy Révai írta-e át a *Constantinus* két változatban meglévő helyeit, vagy Faludi stilizálta-e újra a darabot valamikor 1750 után. Könnyű lenne a döntés, ha ismernénk a *Constantinus* eredetijét. Faludi ezt az átdolgozáskor is szemmel tarthatta, Révai viszont már nem ismerte, s így az eltérések természetéből elég nagy valószínűséggel következtetni lehetne az átfogalmazó személy kilétére.¹⁷

Az olasz szereplőlistát és a programot a magyar *Constantinus* 1750-es és a Révai kiadásában megjelent, 1787-es változatával vetem össze. A megfeleléseket a szövegek rendje szerint ismertetem, kihagyás nélkül, de tagolva mutatom be az egyes szövegrészeket.

A szereplők száma, neveik és a drámában betöltött funkcióik megnevezése azonos mindhárom változatban:

-
- 11 TARNAI Andor, „Faludi Constantinus-drámájának programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, 5. sz. (1968): 563–566.
  - 12 „FALUDI Ferenc Konstantinus Porfirogyenitusa Szomoru Játék. Acta in Albano Castro Collegii Tymaviensis XIII. Septembris Anno MDCCL”, in FALUDI Ferencz *Költevényes maradványai*, 2 köt., kiad. RÉVAI Miklós (Győr: Streibig, 1787), 2:4–114.
  - 13 „Faludi Ferenc Konstantinus Porfirogyenitusa Szomoru Játék. Acta in Albano Castro Collegii Tymaviensis XIII. Septembris Anno MDCCL”, in FALUDI Ferencz, *Költevényes maradványai a jegyző könyvvel együtt...*, kiad. RÉVAI Miklós, 95–210 (Pozsony: Loewe, 1787).
  - 14 ALSZEGHY, CZIBULA és VARGA, szerk., *Jezsuita iskoladrámák...*, 147–149. Két kézirat a darab 1754-es egri előadásához köthető, amelyet Barkóczy Ferenc püspök jelenlétében adtak elő, és neki ajánlottak. Ezek jelentős szövegeltéréseket mutatnak a többi változathoz képest. Az egyikben a darab színre vivőjének utasításai is szerepelnek, kritikai kiadását lásd: uo., 151–210. Az egri programban vannak olyan kifejezések, amelyek az 1750-es nyomtatott program szövegahagyományát követik, és az átstilizált Révai-kiadásból hiányoznak, ezt az egyes változatok keletkezésének időrendje magyarázza meg. Az egri előadáshoz köthető kéziratok Kaprinai István kézírásában maradtak fenn. Arról nincs adatunk, hogy Faludinak bármi köze lehetett az egri bemutatóhoz, de a híre minden bizonnyal elért hozzá, és ő maga is nagyra tartotta Barkóczyt, a korszak egyik legnagyobb mecénását. Ezt igazolja az a három latin nyelvű költemény, amelyeket Barkóczy Ferenchez címzett Faludi. Kettő az *Omnáriumban* is szerepel (15r–15v, 16r), és ezeket közölte Révai még egy Barkóczyhoz szóló alkalmi verssel együtt: FALUDI Ferencz, *Költevényes maradványai...*, 1:95–99.
  - 15 FALUDI Ferencz *Költevényes maradványai...*, 2:11.
  - 16 RÉVAI Miklós, „A’ Kegyes Olvasónak minden jókat kíván a’ Közre Botsátó”, in FALUDI Ferencz, *Költevényes Maradványi*, kiad. RÉVAI Miklós, 2. megjobbított nyomtatás (Pozsony: Loewe, 1787).
  - 17 TARNAI, „Faludi Constantinus-drámájának...”, 564.

Interlocutori (<i>Costantino Porfirogenito</i> , 1748)	[Be]szélgető személyek. (<i>Constantin[us] Porphyrogenitus</i> , 1750)	A beszélgetők (<i>Faludi Ferenc Konstantinus Porfirogyenitusa, Szomorú Játék</i> , 1787)
Costantino sotto nome di Artemio	[Contantinu]s Artemius neve-alat.	Konstantínus. Artémius' neve alatt.
Romano Reggente dell'Imperio	Romanus azonban gondviselője az Országnak.	Románus. Az Ország' Gondviselője.
Foca generale dell'Armi	Fokás Hadi-Fejedelem.	Fókás. Fő Hadi Vezér.
Maurizio Capo del Senato	Basilius Constantinus nevelője.	Maurítzius. A' Tanács' Eleje.
Basilio Patrizio Ajo di Costantino	Mauritius a' Tanácsnak Nagygya.	Basilius. Konstantínus' Nevelője.
Artemio figliolo di Romano creduto Costantino	Artemius Románus fija Constantinus neve-alat.	Artémius. Románus' fia, mind azon által Konstantínus' neve alatt.
Leonzio Capitano de' Pretoriani dipendente di Romano	Leontius az Udvar őrzők Kapitánya.	Leontzius. Az Udvarhoz tartozó Vitézeknek egyik Tisztviselője.

A kiindulópontjuk is egyezik, azzal a kis különbséggel, hogy az olasz szerző Konstantint Biborbanszületett jelzővel, Leó császárt a Filozófus névvel látja el:

<i>Argomento</i> (1748)	<i>Elöl járó beszéd</i> (1750)	<i>Elöl járó beszéd</i> (1787)
Leone, sopranominato il Filosofo, Imperadore d'oriente lasciò dopo se Costantino appellato Porfirogenito, cioè nato sopra la porpora, in età minore raccomandato alla fede di Romano, e di Foca suoi generali, ¹⁸	Leo napkeleti Tsászár halálára kelvén, fiát Constantinust [.] két fő Tanácsira bizta vala, tudni-illik Romanus, és Fokas gondviselésére.	Leó, Nap keleti Tsászár, halálára kelvén, Fiát Konstantinust, két Fő Tanácsosira bizta, tudni illik, Románus', és Fókás' gond viselésére.

Ezt követően Faludi a mondatszerkezetet alakítja át, de minden, az eredetiben szereplő információ az ő fordításában is szerepel. Az olaszban megjelenő szavak (*frode, violenza*) Faludinál is jelen vannak (*mesterség, erő*), de eltérő szöveghelyen:

¹⁸ Az olasz szövegrészeket itt és a továbbiakban saját fordításomban közlöm: Leó, a Filozófusnak hívott keleti császár maga után hagyta Konstantinust – akit Porfirogenitusnak, vagyis bíbor felett születettnek nevezett –, kiskorúsága alatt Romano és Foka tábornokaira bízva.

<p>questi ambiziosi tentarono di rapire a gara l'assoluto dominio dell' Imperio, ma Romano più felice nelle sue frodi, che nelle sue violenze Foca, si maneggiò in modo, che venne ad escludere il suo competitore dalla tutela del Principe, e dalla amministrazione del governo,⁹</p>	<p>Ezek ketten mesterséggel, és erővel egy mást ki-akarták tolni ezen tisztségből. Románusnak szolgált a' szerencse, és azért tsak maga igyengette jó-darabig a' fiatal Hertzeg dolgát, és birta az Országot.</p>	<p>Ezek ketten perrel, 's minden mesterséggel egy mást ki akarták tudni az uraságból. Románusnak szolgálván a' szerentse, jó darabig maga bírta az idétlen Hertzeg helyett az Országot.</p>
--	---	---

Az argumentum befejező részében Faludi jóval több mozzanatot elárul az olvasóknak a történetből, mint az olasz *Constantino* szerzője. Az olasz szövegben nincs benne sem az, hogy Romanus saját fiát akarja a trónra emelni, sem pedig számkivetésének előzményei. Ezzel a bővítéssel Faludi világosabbá tette a cselekményt a darab nézőinek/olvasóinak. A záró mondat követi az eredetit, ebben jelzi, hogy valós történelmi eseményen alapul, és néhány részt a cselekmény izgalmasabbá tétele miatt írtak hozzá:

<p>indi si provò di stabilire la dignità Imperiale nella sua famiglia ad esclusione di Costantino, rilegato Romano nell'isola Prota, e posto in Trono il legitimo Erede, e signor dell'Imperio. Questa è l'Istoria: il rimanente, che serve al nodo dell'Opera è una verisimil finzione.²⁰</p>	<p>Azomban meg-tetzvén néki az Urasság, azon mesterkedett, hogy még Constantinust-is ki-szorítaná székéből [!], 's maga fiát emelné a' Tsászárságra. Ezzel a' kevély igyekezettel úgy meg-útáltatta magát, hogy ellene támadnának még tulajdon magzati-is, kik Fokással tzimborát kötvén, arra birták a' dolgot, hogy Románus számkivetésbe küldett Prota szigetébe: a' Tsászári thronust pediglen, úgymint örökös Ura Constantinus foglalta el. E' történt dologhoz adogatot valamit a' Poésis nagyobb multság kedvéért.</p>	<p>Azon idő közbenn anynyira nevelkedett a' kevelység benne: hogy még az árva Konstantínust is ki akarta szorítani székéből, 's maga fiát Artémiust emelni a' Tsászárságra. Melylyel meg-útáltatván magát, ellene támadtanak önnön fiai Fókással egyetembenn. El végre szám ki vetésbenn küldetett, Próta' szigetére. A' Tsászári tronust pedig Konstantínus, úgy mint ügyes ura, foglalta el. E'hezz a' Poésis adogatott valamit nagyobb multság' kedvéért.</p>
---	---	--

- 19 Ezek a becsvágyók megpróbálták egymással versengve megszerezni a teljes hatalmat a birodalomban. De Romanus, szerencsésebb a csaláisaival, mint Foka az erőszakos cselekedeteivel, oly módon mesterkedett, hogy kizárta versenytársát a Herceg felügyeletéből és a kormány irányításából.
- 20 és innenől kezdve megpróbálta megszilárdítani a császári méltóságot a családjában, Constantinus ki-zárásával. Romanót száműzik Prota szigetére és a törvényes örökös, a Birodalom urát ültetik a trónra. Ez a történelem: a többi, ami a Mű cselekményéhez kell, inkább kitaláció.

Összevetve az olasz dráma programját Faludi fordításának két változatával, láthatjuk, hogy noha nem írta át a cselekményt, de átformálta az olasz mondatszerkezeteket, kihagyott, hozzátoldott bizonyos részeket, és saját stílusára formálta át a szöveget. Változtatásai elsősorban stilisztikai és tartalmi jellegűek. Szembetűnő, hogy az 1750-es szöveg szorosabban követi az olasz eredetét. A Révai által kiadott *Elöl járó beszéd* az 1750-es verzió átdolgozásának tekinthető, nem tartalmaz olyan részleteket az olasz eredetiből, amelyeket a korábbi szövegváltozatban nem láthattunk. Egyetlen kivétel a szereplők sorának rendjében fedezhető fel: az 1750-es programfüzetben Mauritius és Basilius nevei felcserélődtek a listában, míg a Révai-kiadás pontosan követi az olasz színlap szereplőinek sorrendjét, ahogy ez figyelhető meg az 1754-es egri programban is.

A Révai-féle kiadás tömörebben, tagoltabban fogalmaz a korábbi szövegváltozathoz, így még jobban követhetővé válik a cselekmény. Az újonnan előforduló szavak között nem találtam olyat, amelyet Faludi kevésbé, míg Révai gyakrabban használt. Révai jellemző kiadói működése sem engedi meg azt a feltételezést, hogy ilyen mértékben átírta Faludi szövegét. Mindezek alapján maga Faludi Ferenc lehetett az, aki átdolgozta a drámaszöveget; a munka közben az olasz forrás is a segítségére lehetett.

Hogyan ismerte meg Faludi az 1748-ban előadott és kinyomtatott drámát, ha 1745-ben már hazatért Rómából? A kérdés megválaszolására először fontos tisztázni az olasz dráma filológiai hátterét. A darab Bíborbanszületett Konstantin hatalomra jutásának előzményeiről szól, arról az időszakról, amikor hosszú ideig Romanosz irányította a Bizánci Birodalmat a legitim uralkodó, Konstantin helyett.²¹ Ezt a történelmi témát több korabeli olasz nyelvű dráma feldolgozta, amelyeket a század első felében mutattak be Itália-szerte. Az első ismert változat címe *La forza del sangue*, amely Francesco Silvani velencei librettista műve, és az első, 1711-es velencei bemutatója után még négy további előadásáról tudunk 1717-ig.²² Ez a szöveg képezte az alapját a dráma további átdolgozásainak. Névtelen szerzőtől ismerünk egy másik *La forza del sangue* című darabot, amelynek első bemutatói Livornóban és Firenzében voltak 1726-ban. A dráma a császárnét a cselekmény középpontjába állító változata is fennmaradt, ezt *Zoe*, *La Zoe* és *La Zoe imperatrice d'Oriente, o sia La forza del sangue* címekkel mutatták be 1736–1755 között több alkalommal többnyire Észak-Itália városaiban. *Costantino riconosciuto* címről először 1739-ből tudunk egy brnói előadásból. Ezek a változatok mind szereplőgárdájukban, mind cselekményükben nagyban eltérnek Faludi forrásszövegétől, és kivétel nélkül városi színházakban mutatták be őket különböző vándortársulatok. A színjátéknak ismerjük még egy változatát, amelyet *Costantino Porfirogenito* címmel egyházi intézményben, a palermói jezsuita kollégiumban adtak elő és jelentettek meg 1746-ban. Teljes szöveggönyve hiánytalanul fennmaradt,²³

21 A dráma cselekményét itt nem mutatom be részletesen, a szakirodalomban több helyen összefoglalták, például: SÁRKÓZY, *Faludi Ferenc...*, 128–131.

22 A drámaszöveg változatainak kronológiájához lásd az olasz melodrám repertóriumát: *Progetto Corago. Repertorio e archivio di libretti del melodramma italiano dal 1600 al 1900*, hozzáférés: 2021. 12. 13., <http://corago.unibo.it>.

23 *Costantino Porfirogenito dramma da recitarsi da' sign. collegiali del real collegio carolino de' nobili della compagnia di Gesù nelle vacanze di Carnevale di quest'anno 1746* (Palermo: nella stamperia di Francesco Valenza, 1746). Lelőhelye: Biblioteca Comunale Leonardo Sciascia, Palermo, CXXXVI A 96 2.

így meg tudtam állapítani, hogy a szövegváltozat számos eltérést mutat az 1748-as rómaiától, így Faludi fordításától is. Mindezek alapján azt láthattuk, hogy a Faludi által lefordított darab egy népszerű, számos alkalommal előadott dráma egyik szövegváltozatán alapszik, amelyet a jezsuita iskolákban is színpadra állítottak.²⁴ Bár névtelenül jelent meg, kétségtelen, hogy ez is Francesco Silvani szöveggényvének egyik változata, amely Romanus ármánykodására, a két fiatal összecserélésére és Basilius szerepére építi a cselekmény főbb pilléreit. Bár nincs róla adatunk, lehetséges, hogy a Collegium Romanumban Faludi római évei alatt is előadták Konstantin történetét, és Faludi egy korábbi, de a 1748-as szöveggel nagyban egyező nyomtatvány alapján fordította le a drámát. Ugyanakkor elképzelhető, hogy már hazatérte után jutott hozzá az olasz szöveghez, mivel ekkor is számon tartotta az aktuális olasz irodalmat, ahogy az *Omniarium* néven ismert jegyzetfüzetének feljegyzéseiben is nyomon követhető.²⁵ A Rómában kiadott *Costantino*-darab nem tartozhatott azok közé a népszerű nyomtatványok közé, amelyeket a bécsi vagy pozsonyi könyvkereskedők árusítottak, de eljuthatott Faludihoz római barátain vagy a Collegium Germanicum et Hungaricum magyar diákjain keresztül. Az a lehetőség is fennáll, hogy a drámát soha nem nyomtatták ki – mint ahogy a jezsuita iskoladramáknak gyakran csak a programja jelent meg –, és Faludi a program alapján és saját színházi élményéből táplálkozva írta újra azt. Ezt a felvetést azért nem tartom valószínűnek, mert a Faludi-dráma szerkezete és előszava szorosán követik az eredetit, ez a módszer és Faludi teljes írói gyakorlata az 1750-es években nem azt sejtetik, hogy a szereplők dialógusainak megalkotásához ne használt volna egy alapszöveget.

Faludi érdeklődését a színház és a színdarabok felé *Omniarium*ának feljegyzései is tanúsítják, mivel több olyat találunk köztük, amely útmutatóul szolgál arra nézve, hogy Faludi mely szerzőket és műveket ismerte. A legtöbb színházat érintő bejegyzés Carlo Goldonitól és Pietro Chiaritól való olasz nyelvű idézet, valamint a *commedia dell'arte* világából származó cím- és témafelsorolás. A jegyzetfüzetbe felvett színdarabok címei közül több előadását is láthatta Faludi, ahogy azt Sárközy Péter hangsúlyozza, bemutatva a 18. századi Róma színházi életét.²⁶ A jegyzetfüzetben azonban nem csak a világi színpadok ismeretének maradt nyoma. Az *Omniarium* kutatói, Nagy Elemér és Szauder József nem említették Faludinak azokat a feljegyzéseit, amelyekben Giuseppe Enrico Carpani jezsuita drámaszerző neve szerepel.²⁷ A 36. folió verzóján található, különböző személyeket, többnyire írókat és művészeket felsoroló listában olvasható a *Carpani Praefect[us] G[e]n[er]a[li]s Com[mu]nis* feljegyzés. Ezt követően a 37. folió rectóján,

24 Staud Géza nem talált a dráma előadására utaló adatot azokban a kollégiumokban, ahol Faludi tanárként dolgozott: STAUD Géza, „Faludi Ferenc és az iskolai színjátszás”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 305–312, 311.

25 Például egy 1752-ben kiadott Goldoni-darabból idéz: SZAUDER, „Faludi Ferenc és Itália...”, 30. Lásd még: SÁRKÖZY, *Faludi Ferenc...*, 54–55.

26 Uo. 34, 118–119.

27 NAGY Elemér, *Faludi Ferenc Omniariumának latin nyelvű versei és jegyzetei* (Ipolyság: PPT Latin Filológiai Intézet, 1943); SZAUDER, „Faludi Ferenc és Itália...”. Az *Omniarium* kiadásában sem látták el jegyzetekkel az említett sorokat: FALUDI Ferenc, *Prózai művei*, kiad. VÖRÖS Imre és URAY Piroska, 2 köt. Régi magyar prózai emlékek 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 2: 987–988, 1108–1109.

ugyancsak egy felsorolásban ismétlődik Carpani neve: *Carpani Tragoediae sacrae Sex.*²⁸ Carpani (1683–1762) a Collegium Romanumban tanított grammatikát, retorikát és logikát, latin nyelven írt verseket és tragédiákat. Mindenekelőtt arról ismert, hogy a 18. század első felének római jezsuita tragédiájának talán legnagyobb képviselője, 1718-tól az Árkádia Akadémia tagja volt.²⁹ 1736-ban debütált *Esther* című tragédiájával a Collegium Germanicum et Hungaricumban, ahol 1742-ig évente bemutatták legalább egy drámáját.³⁰ A Faludi jegyzetei között szereplő *Tragoediae sex* című, hat tragédiát (*Jonathas, Adonias, Evilmerodach, Sennacherib, Sedecias, Mathathias*) tartalmazó kötete 1745-ben, Faludi Rómába érkezésének évében jelent meg.³¹ A kiadás nem maradt visszhang nélkül, méltatta a *Giornale de' letterati per l'anno 1746*, s a későbbi kiadásoknak köszönhetően Carpani drámáit gyakran játszották a Habsburg Birodalom jezsuita színpadjain. Jellemzőjük, hogy megőrzik a barokk dráma tipikus elemeit, az öt felvonásra osztott cselekményt bibliai motívumok ihlették, és pedagógiai céllal íródtak.

Faludi római tapasztalataihoz tehát minden bizonnyal hozzátartozott a jezsuita iskoladrámák nagyszabású bemutatóinak látogatása is. A Collegium Romanum színházi előadásaira iskolai reprezentációs események alkalmával került sor, minden évben a farsang idején, előkelő személyek látogatása vagy egyéb jeles ünnepek alkalmával. A jezsuita oktatás szerves része volt a színjátszás, és a jezsuita atyák megértették, hogy a színházi elméleti és gyakorlati tapasztalatokat egy olyan központi hivatkozási rendszeren keresztül kell átadni, amely elősegíti a skolasztikus jezsuita reprezentáció egységességét. A jezsuita színdarabok előadásaira vonatkozó központi pedagógiai és retorikai előírások a római központi kollégiumból indultak ki, ahol a jezsuita iskoladráma jeles egyéniségei dolgoztak, és újításaik, a kollégiumok belső használatára íródott színházi kézikönyveik elterjedtek a rend Európa-szerte szétszórt intézeteinek sűrű hálózatában. A színpadi kísérletezés pontos szabályokon belüli egységesítésének célja nem az volt, hogy megfékezze a barokk korszakra jellemző újításokat és a művészi kreativitást. A különleges díszletek és szcenikai eszközök használata már a 17. században elterjedt, az előadásokon belül a különböző művészeti szektorok találkozására is találunk példát a tragédiák prologjaiban és közjátékaiban, amikor rövid katonai bemutatókat tartottak, vagy táncbetéteket adtak elő.³² Faludi az *Omniáriumban* a *pro ignibus* cím alatt

28 OSZK Kt. Quart. Lat. 699.

29 Meg kell említeni Carpani egy másik magyarországi vonatkozását. Bitskey István közléséből tudjuk, hogy Gánóczy Antal leírása alapján a Patachich Ádámot Árkádia-taggá jelölő személyek között volt például Michele Giuseppe Morei és Francisco Maria Lorenzini, valamint *Thirrus Creopolita*, az itáliai árkádikus költészet jeles alakjai. Lásd: BITSKEY István, *Hungáriából Rómába: A római Collegium Germanicum et Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996), 176–77. A *Thirrus Creopolita* név Carpani Árkádia-beli nevét rejtji: Valerio SANZOTTA, „Giuseppe Enrico Carpani e il teatro gesuitico in Arcadia”, in *Atti e memorie dell'Arcadia* 3, 243–274 (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2014), 267.

30 SANZOTTA, „Giuseppe Enrico Carpani e il teatro gesuitico...”.

31 Josephi CARPANI, *Tragoediae sex lusitaniae, et algarbiorum regi Joanni 5. dicatae* (Romae: ex Typographia Palladis apud Fratres Palearinos, 1745).

32 Domenico CAPPELLUTI, *La tragedia gesuitica tra retorica e pedagogia. L'esempio di Leonardo Cinnamo al Collegio dei Nobili di Napoli*, tesi di dottorato di ricerca in “Italianistica” IX ciclo nuova serie, A.A. 2010/2011, depositata presso la Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, 74–83.

olyan olasz szakkifejezéseket gyűjtött össze, amelyek az iskolai színelőadások közjátékaiban alkalmazott tűzijátékoknak voltak a tartozékai.³³ A *Constantinus* hazai előadásairól nem jegyezték fel nagyszabású közjátékokat, de az 1750-es programban fennmaradt arietták jelzik, hogy Nagyszombatban is kitöltötték a felvonások közti szünetet, ez esetben zenével, énekkel és esetleg táncsal.³⁴

A 18. század volt a jezsuita színjátszás fénykora az előadott darabok számának szempontjából. A színház teoretikusai (Pier Jacopo Martello, Gian Vincenzo Gravina és Giovanni Granelli) a színdarabok megújítását kezdeményezték, a színházi előadást tiszta szórakozásból kulturális látványossággá akarták alakítani. Lodovico Antonio Muratori egyik írásában (*Della perfetta poesia italiana*, 1706) arra hívta fel a figyelmet, hogy a tragédiák konfliktusaiból hiányoznak az ideológiai ellentétek, s a francia színházi iskolát követve a pozitív végkimenetelű tragédia mellett érvelt.³⁵ A jezsuita színház befogadó környezete volt ezeknek az újításoknak, amelyek az arisztotelészi normához való ragaszkodás mellett a modernebb kidolgozások felé nyitottak. Faludi forrasszövege már ebben a színházi közegben született. Az olasz *Costantino*-tragédiában a szerző valódi cselszövegeket dolgoz ki, de a tragikus végkifejlet helyett az utolsó felvonásban az ifjú császár békére int, és megbocsátással fordul a többi szereplőhöz.

A történelmi-bibliai tematikájú színdarabok visszatérő szereplői fiatal királyok vagy királyfiak, akik valamilyen módon a politikai hatalommal vívódnak, annak elérésére vagy megtartására törekcsenek. Ezt a mintázatot láthatjuk a *Costantino* cselekményében is.³⁶ Ezek a művek tematikájukban kapcsolatba lépnek a politika szférájával, és a tanulók fejlődését célozzák meg nemcsak a lelkeség, hanem a hatalom és az államigazgatás terén is, mely területek feladataival a befolyásos családok fiatal tagjai nagy valószínűséggel találkoztak életük során. Miért éppen ezt a drámát fordította le Faludi, hogyan illeszkedik egyéb műveinek sorába? Drámafordításának eszmetörténeti helyét Szauder József már kijelölte *Faludi udvari embere* című munkájában. Faludi inspirációjának nem a korabeli olasz irodalom adja meg a hátteret, távoli barokk eredetű vonások húzódnak meg művein. A *Constantinus* jellemzően a barokk, jezsuita udvariság tételeit testesíti meg néhány szereplőjében. Közvetlen előzménye a *Nemes ember* és a *Nemes asszony*, amelyek világa Castiglione *Cortegianó*jának örökségét hordozza. A drámafordítás mintegy átmenet a Darrel-művek eszmeisége és Gracian maximái között: már megjelenik benne az intrikákkal teli udvari élet, de még keveredik benne a nemes, egyenes és a cselszövő udvari ember alakja. Nagy Imre a dráma nyelvhasználatát elemezve állapítja meg, a *Constantinus* valódi cseldráma, amelyben a szerző a szereplők sorsán keresztül óvatos kételyre inti a mű befogadóit a bizánci udvar intrikákkal teli világában,

33 SÁRKÖZY, *Faludi Ferenc...*, 55.

34 TARNAI, „Faludi Constantinus-dramájának programja...”, 564.

35 Francesco S. MINERVINI, „Drammaturgia e Sacre Scritture nell’età dei Lumi”, *Quaderni d’Italianistica* 27, 1. sz. (2006): 53–67. DOI: 10.33137/q.i.v27i1.8978

36 A *Constantinus*ban megjelenő klasszikus, antik motívumokról: Cecilia PILO BOYL PUTIFIGARI, „L’eredità classica nei drammi scolastici tradotti da Ferenc Faludi”, in *L’eredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al Neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÖZY e Vanessa MARTORE, 411–422 (Budapest: Universitas, 2004).

ahol csak Basilius előrelátó, felkészült védekezése előzte meg Romanus szándékát, a trónfosztást.³⁷ A dráma lefordításával kaphatott kedvet Faludi mélyebben a Basilius által képviselt udvari emberideállal foglalkozni, amely karakter meghatározza ezután készült műveit is.³⁸ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a *Costantino* lefordítása egyszerre korszerű írói eredmény is, mivel Faludi a Rómában még sokáig túlsúlyban lévő latin jezsuita drámatermést mellőzve egy olasz nyelvű drámát választ ki, amelynek cselekménye a 18. század első felének színházelméletét követi.

A *Constantinus*-dráma forrásának ismerete hozzásegít minket Faludi írói világának teljesebb megismeréséhez. A fordítás elhelyezése az életműben és Faludi a római jezsuita drámához kapcsolódó ismereteinek feltárása hozzájárulnak annak a kulturális kontextusnak és ismeretvilágnak a megismeréséhez, amelyben ez a magyar nyelvű dráma született. Ha a mű lefordítása nem is, de inspirációjának ideje Faludi itáliai tartózkodására tehető. A fordítás olasz nyelvű forrását megtalálva egy újabb fontos tényezőt illeszthetünk a 18. századi magyar–olasz művelődési kapcsolatok gazdag repertoárjába.

---

37 NAGY Imre, „Mint ha mind az úton vesztő labirintus kertekben járnánk: A »tisztos színlelés« nyelvai akciói Faludi Ferenc Constantinus-drámájában – a jezsuita iskoladráma dramaturgiai problémái”, *Jelenkor* 43, 5. sz. (2011): 541–551.

38 SZAUDER, *Faludi udvari embere...*, 11–13, 58–62.

A járdakoptatás mint térszervező elem Nagy Ignác *Magyar titkok* című regényében

---

FARKAS Nikolett

PPKE Irodalomtudományi Doktori Iskolája, hallgató
ORCID 0000-0002-3635-5714

How walking in the city structures the text in *Magyar titkok*

Abstract | The study is about the novel, *Magyar titkok* (Hungarian Mysteries) written by NAGY Ignác (1810–1854) in 1844–1845. According to the author’s hypothesis, the chattering and the walking in the city contribute to the structure of the text; furthermore, they are emphasized in the novel. The study is about the modernizing city and about the flaneur who is constantly in motion. The author will analyze the identity of the flaneur – as the protagonist; Bende identifies himself in the second chapter of the novel, considering that as his true „vocation” after his arrival in the city. The space of the novel and the individualized image of the city of that time are built up during the walking of the flaneur. The act of walking organizes the space in the novel providing us with a new point of view for the analysis of *Magyar titkok*.

The author will approach the representation of the city from the perspective of sociological theory and visual communication

Key words | Nagy Ignác, Hungarian Mysteries, nineteenth century, urban mystery novel, spatial turn

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Dr. Ajkay Alinka habilitált egyetemi docensnek a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért és útmutató tanácsaiért.

Nagy Ignác *Magyar titkok* (1844–1845) című regényét két fő irányból közelíti meg az irodalomtudomány. Az egyik a korabeli recepcióból kiindulva az epika alakulástörténeti folyamatába ágyazva elemzi a regény újszerű vonásait. A másik irány pedig műfaji jegyeket elemezve von le következtetéseket. Ezúttal a regény egyik fontos jellemzőjét vizsgálom: a járdakoptatás szövegszervező (regénytér-alakító) voltát.

Az első szembetűnő kérdésfeltevés az, hogy olvasható-e regényként a *Magyar titkok*? Toldy Ferenc 1873-as irodalomtörténetében „A kor többi elbeszélő” között említi Nagy Ignácot, s Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című művét mellé állítva emeli ki mindkét regény humoros stílusát, részletező voltukat, illetve a genre-képekben való bővelkedését, majd a jellemzők felsorolása után megjegyzi, hogy „különben egyik sem szerves mű”.¹ Az, hogy ezután sem változott meg különösképpen az értelmezői horizont, jól példázza Szinnyei Ferenc 1902-es négyrészes cikksorozatának megállapítása is:

Nagy Ignác nyilatkozatából láttuk, hogy a mese csak mellék a *Magyar Titkokban* s az életképek a fontosak. Egykorú bírálói, kik a munkában regényt keresnek, ezeket epizódnak tekintik s panaszkodnak sokaságunk miatt.

Szinnyei úgy vélekedik, hogy Nagy Ignác a mű zárszavában megadja a választ a kérdésre: „Hogy pedig nagyobb terjedelmességre számított munkámat az egyhangúságtól megmentsem, s az olvasási érdeket növeljem, ezen egyes életképeket a regényesség vörös fonálával szőttem át.”² Szerinte a háromkötetnyi írás valójában humorosan megfogalmazott életképek sorozata, melyet Eugene Sue *Párizs rejtelvei* című regényének (parodisztikus) utánzása keretez.³ A későbbi recepció is ugyanezen állásponton van a művel kapcsolatban: nem egészen tekinthető regénynek, s amennyiben mégis valaki ekként kezeli, feltétlenül kiemeli, hogy nem magas kvalitású műről van szó.

Wéber Antal a *Magyar titkokat* szintén a *Hazai rejtelmekkel* együtt említi munkájában. Kiemeli a humor és a Sue-paródia fontosságát, valamint egy irodalomtörténeti folyamba helyezi a két művet.⁴ Imre László külön alfejezetet szentel Kuthy Lajos és Nagy Ignác műveinek műfaj történeti, a prózaszöveg változásának ezen a ponton tetten ért jeleinek szemléltetésére. Imre pontokba gyűjtve foglalja össze a két mű (*Hazai rejtelmek* és *Magyar titkok*) jellemzőit, s kiemeli a nyelvhez való hozzáállás újszerűségét, azt a beszédmódbeli szabadságát a narrátoroknak, hogy szatirikusan, humorosan mernek beszélni a kor társadalmi-politikai helyzetéről.⁵ A tanulmány szerint enyhül az ellen-

1 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban*, 2 köt. (Budapest: Atheneum, 1873), 2:184–185.

2 NAGY Ignác, *Magyar titkok*, 4 köt. Magyar regényírók 7 (Budapest: Franklin Társulat 1908), 3:365.

3 SZINNYEI Ferenc, „Nagy Ignác: Negyedik és befejező közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 12 (1902): 467–492, 473–474. A Sue-hatásról részletesebben: Eugene SUE, *Párizs rejtelvei* (Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2002), 713–752.

4 WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei* (Budapest: MTA ITI, 1959), 198–199.

5 IMRE László, „A posztromantikus (Kuthy Lajos–Nagy Ignác-féle) regény újdonsága a XX. század második felének jelenségei felől szemlélve”, in IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Bibliotheca Studiorum Litterarium 9, 177–196 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996), 179.

állítás a regényként való olvashatósággal kapcsolatban, „a szélsőséges (dumas-i, sue-i) romantika és az életképszerűség összefonódása nemcsak Kuthynál és Nagy Ignácnál van meg”.⁶ Később hozzáteszi, hogy a laza szerkesztésmód az elbeszélő önkényes kitérő reflexióira vezethető vissza, s ez esetben nem beszélhetünk tudatos szerkesztési elvről.⁷ A tanulmány negyedik alpontjának címét viselő rész tanúskodik arról, hogy korántsem zárhatók le az értelmezési mezők lehetőségei a *Magyar titkok* esetében; „Ellen technikák a valóságillúzióval szemben”, azaz azok a jelenetek, melyekben metaleptikus szintet váltva a narrátor felhívja az implicit olvasó figyelmét a mű irodalmiságára.⁸

A következő állomása az értelmezéseknek a műfajok keveredésének vizsgálata, hogy a regény egyes elemei megfeleltethetőek-e a krimi vagy a detektívtörténet műfaji jegyeinek. Például Keszthelyi Tibor *A detektívtörténet anatómiája* című munkájában a detektívtörténet és az újságírás kereszteződési pontjainál említi meg Nagy Ignác művét, hiszen a szerző korának egyik legsikeresebb újságírója volt.⁹ Keszthelyi Tibor írásában az újságírás már eleve előkészítő szerepet kaphat, hogy a hírlapokban megjelenő bűntények, rejtélyes esetek helyet kapjanak az irodalmi művekben is.¹⁰ Laczkó András 2002-es TDK-dolgozata¹¹ is hasonló meglátásokat tartalmaz, azonban határozottan szétválasztja az életkép-fejezeteket a detektívtörténet részeitől. Tézise szerint arra vállalkozik, hogy Kuthy Lajos és Nagy Ignác művét a poétikai-narratológiai különbségekre rámutatva vesse össze. Nagy Ignác alkotását Laczkó a parodisztikusság és az irodalomban a Nagy korában divatos fogások mentén közelíti meg. A *Magyar titkokkal* kapcsolatos rész összegzésében írja:

úgy látom, hogy a „Magyar titkok” esetében olyan szövegszervezési eljárásokkal van dolgunk, amelyek a szerző újságírói gyakorlata és aktualitások iránti vonzalma felől válnak megragadhatóvá, hiszen műve két, egymástól ugyan jelentős mértékben különböző, ám közös gyökerekre – a zsurnalisztikára – visszavezethető szövegtípusból áll össze, a hangnem, a téma, a műfajok poétikai jellegzetességeinek hasonlósága által viszonylag egységes művé.¹²

Ugyanezt az álláspontot erősíti Kálai Sándor a *Médiium, műfaj, mediáció* című írásában, az újságírói tevékenység és a popularításra való törekvés erős jelenlétére helyezi

---

6 Uo., 181.

7 Uo., 178–182.

8 Uo., 184.

9 SZINYEI Ferenc, „Nagy Ignác: Első közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 12 (1902): 58–61; SZINYEI Ferenc, „Nagy Ignác: Harmadik közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 12 (1902): 319–321; Továbbá vö.: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*, szerk. SZABOLCSI Miklós és KÓKAY György (Budapest: Akadémiai, 1979), 618–619.

10 KESZTHELYI Tibor, *A detektívtörténet anatómiája* (Budapest: Magvető, 1979), 37.

11 LACKÓ András, „Variációk egy témára»: (Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek és Nagy Ignác: Magyar titkok című regényének viszonyáról)”, in *A tudás fája: az I. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencia dolgozatai*, szerk. CSÁNYI Erzsébet, 438–464 (Újvidék: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 2003), 462–464.

12 Uo.

a hangsúlyt. Mindazonáltal Kálai írása elsődlegesen Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című regényével foglalkozik, azonban megemlíti, hogy az Eugene Sue által elindított „városi rejtelmek” műfaj erős hatást gyakorolt a kor európai irodalmára.¹³

A magyar irodalom történetében Szajbély Mihály a könyv- és lapkiadás történetével foglalkozó fejezetben vázolja fel a magas és populáris irodalom szétválásának folyamatát, amely folyamat során az olvasóközönség is kétfelé vált.¹⁴ Egyértelmű, hogy a *Magyar titkokat* is inkább a populáris irodalomhoz lehet kötni. Annál inkább, mint a fentebb említett, Kálai által írt tanulmány is rámutat, Kuthy Lajos és Nagy Ignác műve jelentős kapcsolatot mutat az európai populáris irodalmi vonulattal. Az angol Sue-adaptációkkal foglalkozó szakirodalom más, fontos szempontokat vetnek fel. Ugyanis ezek az adaptációk nemcsak a városi rejtelmek, de a „penny dreadful” műfaji kategóriájába is sorolhatók.¹⁵ Míg a magyar irodalomtörténet-írás még mindig kételkedéssel szemléli a populáris irodalommal való foglalkozás lehetőségét, addig az európai irodalomtörténetben fontos állomásként emelik ki és vizsgálják ezeket az írásokat, például az angol nyelven megjelent penny dreadful irodalomnak külön böngészhető weboldala is van.¹⁶

Ahogy G. K. Chesterton a fentebb említett *The Defendant* című munkájában kifejtette, a korabeli olvasói elvárásokon túl, melyek érdeklődve figyelték a kriminális történeteket, ezek a történetek a városi folklór részévé kezdtek válni. A szövegek műfaji jellemzői a következők: egy (általában nemes ember) nyomozásba kezd, hogy kiderítsen bizonyos bűntényeket; álruhát öltve beépül a nép közé; széles körűen igyekszik bemutatni korának társadalmi képét, melyet főleg tipizált karakterek leírásával és a külső tárgyi valóság részletezésével tesz; a főhősnek általában van legalább egy segítőtje,

---

13 KÁLAI Sándor, „Médium, műfaj, mediáció”, in „»Szirt a habok közt«: Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára”, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika és S. VARGA Pál, 179–185 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014), 179.

14 SZAJBÉLY Mihály, „Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban”, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 73–90 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 79–80.

15 Például George W. M. Reynolds, 19. századi angol író és újságíró *The Mysteries of London* (1844) című regénye, az amerikai George Lippard, 19. századi amerikai író, újságíró, *The Quaker City, or The Monks of Monk Hall* (1845) című regénye, a szintén amerikai George Thompson *City Crimes* (1849) és a *Venus in Boston* (1849) című regényei, továbbá olyan más, európai szerzők művei, mint a francia Eugène François Vidocq, Émile Zola, Paul Féval, Eugene Sue, a német August Brass, Johann Wilhelm Christern, a portugál Camilo Castelo Branco, az olasz Francesco Mastriani vagy az orosz Vsevolod Krestovsky. Ezen felsorolás közé illeszthető Nagy Ignác és Kuthy Lajos műve is. – Vö. továbbá G. K. Chesterton, angol esszéista, irodalomtörténész, *The Defendant* című művével, melyben külön fejezetet szentel a penny dreadful-irodalom védelmének: G. K. CHESTERTON, „A Defence of Penny Dreadfuls”, in G. K. CHESTERTON, *The Defendant* (London: J. M. Dent & Sons Ltd., 1918), 17–27.

16 Az angol terminológiában a „penny dreadful”, „penny blood” vagy a „Price one Penny”, ugyanazt, a magyarban ponyvairodalom jelzővel ellátott, olcsó, füzetekben megjelenő, populáris irodalmat jelenti. Lásd Sally POWELL, „Black Markets and Cadaverous Pies: The Corpse, Ubran Trade and Industrial Consumption in the Penny Blood”, in *Victorian Crime Madness and Sensation*, ed. Andrew MAUNDER and Grace MOORE (London: Routledge, 2004), 46; továbbá a weboldal: <http://www.priceonepenny.info/about.php>, hozzáférés: 2021.06.02.; HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 82, 6. jegyzet.

aki az alsóbb osztályból kerül elő. Általában olyan történeteket mesélnek el, melyekkel az olvasó azonosulni tud, megborzongatja, tanulhat belőle és/vagy szórakoztatja. Felállítanak bennük egy olyan hősképet, mely némiképp a folklórban megjelenő „nemes bandita”¹⁷ vagy magyar terminussal betyárookra jellemző tulajdonságokkal bír (városi környezetben). Ez a népi hős általában a társadalom peremterületére került, törvényen kívüli személy, aki későbbi (gaz)tetteit a népi, városi igazságszolgáltatás nevében teszi.

A fentiekből tehát kiderült, hogy alapvetően kétféle szempontból értelmezik a művet. Ebben a tanulmányban a *Magyar titkok* értelmezési horizontjához kívánok egy újabb szemponttal hozzájárulni. Hipotézisem szerint ugyanis a „fecsegés és a járdakoptatás” hozzájárul a szövegszerveződéshez, sőt, hangsúlyozottan kerül előtérbe a regényben. Az utóbbi két évtizedben a térpoétikai vizsgálódások eredményes kutatási irányoknak bizonyultak az irodalomtudományban. A térrel való foglalkozás, az irodalmi szövegekben megjelenő, kiépülő terek vizsgálata újabb ajtókat nyitott bizonyos szövegek értelmezéséhez. A várostér megjelenítésének vizsgálatát főként a vizuális kommunikáció, a városszociológia és a társadalomelmélet felől közelítem meg. Mindehhez Gaston Bachelard, Michel de Certeau, Michel Foucault, Thierry Paquot, Georg Simmel, Bókay Antal, Faragó Kornélia, Gyáni Gábor, Kállai János, Magyar Erzsébet, Müllner András, Császtvay Tünde és N. Kovács Tímea írásait hívtam segítségül.¹⁸

A járdakoptatóról mint identitásról lesz szó, ugyanis Bende – a főszereplő – a mű második fejezetében ekként aposztrofálja magát, a fővárosba való érkezését követően, és ezt a „hivatást” jelöli ki magának. Hogyan jelenik meg ez a műben? Sajátosan. Az életképek ágas-bogas szövevényében átszeli szinte az egész korabeli Pest-Budát. Ebből indul ki a második pont, a járdakoptató sétálása során épül ki a regénytér, a korabeli város egyénített képe. A járdakoptatás térszervező elemként funkcionál a regényben, és ez, úgy vélem, újabb szempontot ad a *Magyar titkok* vizsgálatához.

A *Magyar titkok* az *úton levés* szövege, nem csupán életképek halmaza. Laza szerkezetű ugyan, de a narrátor kószálása meghatározó a szövegszerveződés szempontjából. A mű elején még elég élesen elválnak egymástól a detektívszálak az életképektől, például amíg Bende a lakásáról elér egy megbeszélte találka színhelyére, addig az útközben látottakat meséli el. A főhős-narrátor nyomozása közben azonban bemutatja a korabeli főváros közösségi tereit, betekintheünk például egy városszéli csárdába vagy a Gellért-hegy oldalába vajt barlangba.

Bende a mű elején három életutat vázol fel maga előtt: a hivatalviselést, a járdakoptatást és az utazást. Végül a második mellett foglal állást:

Eziránt tisztába jövén magammal, figyelmemet a járdakoptatásra fordítám s meg kell vallanom, hogy ezt igen pompás életmódnak gondolám. Mindent tudni és látni, mi az

17 Hobsbawm terminusa. J. Eric HOBBSAWM, *Primitív lázadók: Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században* (Budapest: Kossuth, 1974).

18 A 19. század második felének város- és műfaj történeti kérdéseire lásd: Császtvay Tünde, „A Hét bagoly esete a magyar irodalomban”, *Budapesti Negyed* 16–17 (1997): 243–264; Császtvay Tünde, „Kriminális helyzet: Fejezetek a magyar bűnügyi regény történetéből”, *Lyukasóra* 29, 5. sz. (2020): 4–11.

utczákon történik [...] a szép hölgyeket boltról-boltra kisérni, nyomról-nyomra követni, némely édes és keserű titkocskáikat kilesni s bizonyos férjeket, vőlegényeket és szerelmeseiket annak idejében derekasan kinevethetni; az éber rendőrök fölött részvevőleg szánakozni, midőn alvásuk közben kezeikből a pipa ellopatik: mindez mennyi kéjjel s örömmel árasztja el az embert!¹⁹

A főszereplő tehát ekképpen határozza meg önmagát: a városi kószáló szerepét ölti magára, s ez fog keveredni az önkéntes nyomozói szerepével. „A *flaneur* egy sajátos individualitás, olyan, aki nem tervezi önmagát önreflexív elmélkedéssel megteremteni, így nincs karaktere, de nincs hamis énje sem, ő a tulajdonságok nélküli ember, aki mindezek miatt bármely tulajdonsággal összemérheti magát” – írja Bókay Antal.²⁰ Itt a sétáló főhős találkozik Móricz zsidóval (*A berettyói komp* című fejezetben),²¹ aki a felesége megszöktetéséről beszél neki, e rejtély után kezd érdeklődni az addig látszólag csupán kószáló narrátor. Ez indítja el a kezdetben céltalannak tűnő sétákat a városban, ebből bontakozik ki a cselekmény, és ezen séták (és kocsis utak, gőzhajós utazás) során ismerjük meg a korabeli fővárost. A *flaneur*-szerepkör jellegzetességeivel foglalkozó szakirodalomra tekintve²² azt láthatjuk, hogy ezek a sétáló személyek a korszakban nem voltak céltalank. Nem voltak csavargók, mivel a sétáiknak célja volt, városi jeleneteket figyeltek meg, beszélgetéseket hallgattak ki, s ezeken elmélkedtek sétáik során.²³ Azonban Bendéről ennél keveset tudunk meg, csak a külvilágra reflektál, magára szinte egyáltalán nem. Ennek ellenére az elbeszélői hangja nem objektív, sőt kifejezetten jellemző rá, hogy mindig megtudjuk véleményét az elbeszélése tárgyáról. Tehát ezekből a reflexív kijelentéseiből lehet következtetni személyiségjegyeire.

Jellemének statikus volta nemcsak a *flaneur*-szerepből adódhat. Ha a detektívtörténet irányából közelítjük meg őt, akkor fontos eleme ez a jellemnélküliség. A mese és a detektívtörténet jegyeinek összevetésénél Keszthelyi Tibor hangsúlyozza, hogy a szereplők mindkét műfaj esetében statikusak, nem változnak, nem fejlődnek.²⁴

19 NAGY, *Magyar titkok*, 1:15–16.

20 BÓKAY, „A város...”, 10.; GYÁNI Gábor, „Flânerie (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma” in *Cluj–Kolozsvár–Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok: studii de istorie urbană*, főszerk. LUPESCU MAKÓ Mária, szerk. SIPOS Gábor et al. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2018), 533–537.

21 Szalai Anna Nagy Ignác műveiben megjelenő zsidó szereplőkről írt tanulmányát: SZALAI Anna, „... Bűn hozatott fel ellenem: [...] 'Ellensége vagyok a zsidóknak'»: Zsidó szereplők Nagy Ignác műveiben”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105 (2001): 573–599, SZALAI Anna, *Hagyománymentés és útkeresés: Zsidó vonatkozású magyar regények* (Budapest: Gondolat, 2018).

22 Lásd THIERRY PAQUOT, „A bejárható város: A sétálás művészete”, *Lettre* 55. sz. (2004), hozzáférés: 2020.01.06, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00039/paquot.htm>; GYÁNI Gábor, „»Térbeli fordulat« és a várostörténet”, *Korunk*, 18, 7. sz. (2007), hozzáférés: 2020.01.06, <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3635.html>; BÓKAY, „A város...”; MÜLLNER András, „Teknősbéka-sétáltatás: A város és a flâneur metaforája a hipertext-diskurzusban”, *Jelenkor* 47 (2004): 924–931, hozzáférés: 2020.01.06, <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/615/teknosbeka-setaltatas>.

23 Itt az életképet a szó pillanatnyi eseményt jelölő, például egy vásári jelenetet leíró értemében használom.

24 KESZTHELYI, „A detektívtörténet...”, 130.

Georg Simmel a városi emberek szenttelenségének kiváltó okaként az idegi élet felkoczkodását említi. Ez az urbanizálódó város felgyorsult érzékelést kíván, ám ez sokaknál inkább eltompult, mint erősödött. Ebből következően a dolgok közötti különbségtételei képessége is tompul, azonban ez nem azt jelenti – írja Simmel –, hogy az adott ember nem érzékeli a különbségeket, hanem hogy semmisnek érzi a különbségeket.²⁵ Ez fontos jellemvonása Bendének is, hiszen nem tulajdonít nagy jelentőséget annak, hogy éppen rálőnek-e az éjszakai városban, vagy ebédel egy fogadóban, estélyre megy-e, vagy éppen befalazzák-e. Érdekes módon, az amúgy változatlan jellemű Bende a mű végén bejelenti, hogy nőül veszi Ida kisasszonyt. A következőt írja erről: „ünnepélyesen kijelenteni van szerencsém, hogy hat hónap múlva meg lesznek boszúlva, mert akkor a szép Ida kisasszonyt – nőül veendi a *szürke zsák*.”²⁶ Egyébként ez egy nem várt esemény a regényben, mivel Idával való kapcsolata látszólag nem különbözik a többi női szereplőhöz fűződő viszonyától. Ez újabb kísérletező játék Nagy Ignáctól, esetleg a narrátor metalepszise. Kérdés tehát, a regénybeli Bende nőül meg vagy Szürke Zsák? Az a Szürke Zsák, aki a mű elején maga mögött hagyja ezt az elnevezést? („A «Szürke zsák» folytonos emlegetése talán untatni fogná önöket, kérem tehát, méltóztassanak maguknak jól megjegyezni, hogy ezentúl egyszerűen csak a «Bende» nevet fogom sajátomul használni.”²⁷)

A járdakoptató nemcsak Bende szerepkörét jelöli ki a regényben, hanem térszervező funkciót is betölt. Mindemellett a belső és a külső terek regénybeli megjelenése szétválik egymástól, s sajátos jelentéstartománnyal töltődnek fel, melyekre később még kitérek.²⁸

Michel de Certeau írja:

Az utópikus és urbanisztikai diskurzus által megalkotott „városnak” hármas funkciót kell tudnia betölteni: Először ki kell tudnia alakítani a saját terét [...]. Másodsor a tradíciókhoz kapcsolódó meghatározhatatlan és önfejtő ellenállás politikáját egy időtlen vagy szinkrón rendszerrel kell lecserelnie [...]. Harmadszor és legvégül pedig létre kell hoznia egy „egyetemes” és névtelen „szubjektumot”, amely maga a város [...]. „A város”, kvázi tulajdonnévként, tehát lehetőséget teremt egy olyan tér elgondolására és kialakítására, amely meghatározott számú stabil, elkülöníthető, de szorosan összekapcsolódó elemből épül fel.²⁹

A 19. században az urbanizációs folyamatoknak köszönhetően a városok terei, utcái, közösségi terei átalakultak, megtervezetté váltak. A regény terei mintegy Bende kognitív térképéből alakulnak ki. Kognitív térképe a tervezett város elemein alapszik. Ez alapján az ő szubjektív térérzékelése az utcák, parkok, épületek, fürdők viszonyítási pontjain keresztül épül fel. A narrátor szinte mindig reflektál arra, hogy éppen mely utcán keresztül jut

25 GEORG SIMMEL, „A nagyváros és a szellemi élet” in *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, szerk. SOMLAI Péter, 543–560 (Budapest: Gondolat, 1973), 544–549.

26 NAGY, *Magyar titkok*, 3:363. (A kiemelések tőlem.)

27 Uo., 1:14.

28 FARAGÓ Kornélia, „Történi terek és egzisztenciális térérzetek: A várostér dinamikus koncepciója a regényben”, *Műhely* 29, 6. sz. (2006): 26–30.

29 MICHEL DE CERTEAU, „Séta a városban”, in *Vizuális kommunikáció: Szöveggyűjtemény*, szerk. BLASKÓ Ágnes és MARGITHÁZI Beja, 360–361 (Budapest: Typotex, 2010), 358–359.

el a céljához, az utcáról milyen épületekbe lehet belépni, milyen parkok, közterek nyílnak belőle. „meglehetősen kényelmes szállást sikerült találnom az országuton, egy gyermektelen vén zsugorinál, hol a magas lakbért kivéven, semmiféle szívbeli veszélynek és fülostromnak nem valék kitétetve”³⁰ – írja Nagy. Ez minden, ami Bende lakásáról elmondható. De miért csupán ennyit tudunk meg egy olyan helyszínről, ahol a cselekmény szempontjából fontos információk derülnek ki? Ez a kidolgozatlanság a szöveg egyik gyengéjeként is értelmezhető, ám a detektívre jellemző „személytelenség” egyik eszközeként is érthető (noha hangsúlyozom, nem feltételezek mögötte szerzői tudatosságot). Könnyen bele lehet helyezkedni egy leíratlan helyszínre, egy „meglehetősen kényelmes szállás” jó kiindulópontja a befogadó által létrehozott, tehát egyéni fikciós tér kialakításának. „A költők kínálta «irodalmi metszetekben» találok majd otthonra. Minél egyszerűbb a házat ábrázoló metszet, lakója annál jobban megdolgoztatja képzeletemet” – írja Gaston Bachelard.³¹

Ez egy bensőséges tér, ahol kiderülnek mindenféle titkai a szereplőknek. A regény során rengeteg szereplő fordul meg benne, s mindahányan az egyéni sorsukat tárják fel előtte. Ezek a részletek pedig fontos adalékai a Sobri Jóska után folytatott nyomozásnak, ráadásul az itt, belső térben elhangzott történetek tulajdonképpen a pozitív szereplők meséi. Ilyen például a *Szobalány kalandjai*, *Új titkok*, *A vad lány története*, *Sobri, Hárfa és czimbalom* stb. Egy bensőséges térben, ahol biztonság és bizalom van, könnyebben megnyílnak az emberek, s ez különösen igaz a *Magyar titkok* szövegére, ezért lehet, hogy a szállásán ismerjük meg ezeket a részleteket. Gaston Bachelard a belső tér intimitásértékeiről szól a ház kapcsán, azt írja: „a ház otthont ad az álmodozásnak, a ház védelmezi az álmodozót, a ház lehetővé teszi, hogy békében álmodozzunk”.³² Ez a részlet ugyan az emlékezés és álom kapcsolatáról szól, mégis kötődik jelen szempontomhoz. Végére is a szereplők az emlékeiket idézik fel Bendének, noha nem a szoba hatására kezdenek emlékezni. Viszont a zárt tér biztonságérzetet kelt bennük, ennek hatására nyílnak meg, itt tudnak csak igazán őszintén megszólalni. „A szobalány széket vont, parancsomra ágyamhoz leült, s a következő történetet mondá el.”³³ Ebben a jelenetben tehát egészen intim közelségbe kerül a lány Bendével, hiszen egy idegen férfi ágyához ül le.

A narrátor azonban magára vállalja a szereplők helyett a mesélést. A cselekmény szempontjából fontos történeteket rendre ő beszéli el, ezt például azzal indokolja, hogy nem tudja nyelvileg visszaadni az adott szereplő elmondását.³⁴ Ezek a jelenetek erősítik Bende nyomozó szerepkörét, kissé mintha professzionalizálna ez a póz, egyre több szereplő keresi fel lakásán, hogy megossson vele a nyomozás szempontjából fontos részleteket, epizódokat. Bende szállásának fontos funkciója van, itt tudnak igazán megnyílni a mellékszereplők, illetve biztonságot nyújtó menedékként is szolgál a hely. Bertók és Háni – Bende szolgálói – teremtik meg azt a légkört, ahová hazatérhet a főszereplő, ápolják és gondozzák, amíg beteg. Ezzel szemben az utcákon főként hírmor-

30 NAGY, *Magyar titkok*, 1:75.

31 Gaston BACHELARD, „A ház és a világegyetem”, ford. BERCZKY Péter, in Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, Figura 6 (Budapest: Kijarat, 2011), 61.

32 Uo., 28.

33 NAGY, *Magyar titkok*, 2:43.

34 Uo., 131.

zsákat szerez a nyomozó, miközben újabb és újabb helyszíneket fedez fel az ügy részleteinek kiderítése során. Tehát az utcán jártában-keltében figyel, információt gyűjt minden másról is, a zárt térben pedig analizál, és a detektívtörténet szárait bogozza.

Főként a centrumban, a mai belváros területén jár-ke. De a peremvidéken két alkalommal is megfordul. Először, amikor az elhagyatott óbudai csárdát közelíti meg (Radlwirtshaus), és másodszor, amikor beépül a bűnszervezetbe és megkísérlik a hölgyrablást (*Éjféle vándorlás, Vértanya, Hölgyrablás, Falu a fővárosban, Meghíusult merény*). Konkrét közösségi terek jelennek meg a regényben: utcák, parkok, fürdők, piacterek.³⁵ Bende szállásáról, az országútról, a későbbi Deák Ferenc utcából indul el, majd a Király utcán sétál el, egészen a Városligetig. Onnan a temető felé veszi az irányt. Végül a Buda gőzösre szállva hajózik egyet. A regényben ennél sokkal több közösségi helyszín jelenik meg; a jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy főbb jellemvonások mentén tekintse végig a *Magyar titkok*ban prezentált városképet.

A városi kószáló perspektívája szabja meg, hogyan jelenik meg egy tér. Bende járdakoptatása során mutatja be a várost, azaz mozgó perspektíváról beszélhetünk, mely általában közlőként látja megfigyelése tárgyát. Vertikális térbeli mozgásról az elhagyatott csárdában (lemegy a pincerészbe), illetve a büntanyába való alászállásánál beszélhetünk. A köztereket és belső tereket összekötő utcákat járja, általában közelít egy helyszín felé, és nem egy másiktól távolodik. Kivétel a szállása, ahonnan eltávolodva indul útnak.³⁶ Tehát ha megközelít egy helyszínt, ritkán viszonyít korábbi pontokhoz, általában előre tekint. A narrátor azzal kísérletezik, hogy egyes képek, jelenetek leírásának elolvasása anynyi időt vegyen igénybe, amíg az adott helyszínre átér. Továbbá a szöveg pontosan utal rá, hogy milyen napszakban járunk, mikor, pontosan hány órakor lesz egy adott találkozó.

Mozgás közben [...] az élmények köré szerveződő lehangonyzott koordinációs rendszer hatékonysága elvész, a koordinátarendszer kereteinek kitágítása viszont jelentősen rontja a tájékozódás pontosságát. A komplexebb orientációs feladatok megoldása már a tájékozódás absztraktabb formáját igényli. Ezt az absztraktabb, több szerteágazó funkcióval rendelkező egységet nevezzük mentális térképnek. [...] A személy pillanatnyi pozíciója a kisebb-nagyobb tárgyakhoz mért elhelyezkedés szempontjából mindig viszonylagos.³⁷

Tehát Bende térképe járkálás közben változik, mindig más válik tájékozódási ponttá.³⁸ A közös terekről pedig általában van a városi embereknek kollektív emléke, például arról, hogy az óbudai városrészben törökök éltek, vagy hogy a Gellért-hegy barlangjában egy boszorkány lakik.³⁹

35 Megjegyzés: Az utcanevekre a dolgozat során a korabeli elnevezéseiknek megfelelően utalok, a mai megfelelőikhez lásd: NAGY Ignác, *Uracskok, arszlannők: Budapesti életképek 1840–1848*, kiad. SZIGETHY Gábor (Budapest: Magvető, 1980), 390–395.

36 NAGY, *Magyar titkok*, 1:322.

37 KÁLLAI János, „Globális és lokális terek”, *Helikon* 56, 1–2. sz. (2010): 214–215.

38 de CERTEAU, „Séta a városban”, 363.

39 Vö.: GYÁNI, „»Térbeli fordulat«...”.

Mindazonáltal a már a bevezetőben említett *city mysteries* műfaji jegyeinek is megfeleltethetők ezek a leírások, hiszen a korabeli olvasó ismerte a regényben megjelenő várost, így könnyedén maga elé tudta képzelni a helyszíneket, városrészeket. Emellett megjelenik benne a modern város és lakosságának képe.⁴⁰

Azonnal útnak indulék s gyors lépésekkel sieték **előre** [...] egy arszlánnal találkozám [...] – Mire való ezen lovas hajdú a **király-utcza szögletén**? [...] nagy robaj voná magára figyelmünket. **Visszatekintünk** tehát s mi történt? Egy bérkocsis gyorsan vágatott el a lovas hajdú mellett s lovastól földre teríté őt, az ácsorgó nép nem csekély multságára. [...] Ugyan mért uralkodik oly iszonyú bűz ezen utczában, Pest legszebb utcájában, mely a nagy város egyetlen mulatóhelyére vezet?⁴¹

Az idézett részben távolodik a két szereplő a lakástól. Az első tájékozási pont a Király utca sarka, tehát az országútról letérve a Király utca felé tartanak. Ezután visszatekin-tenek egy utcai jelenetre, ahol az ácsorgó tömeg jót mulat egy baleseten. Pest legszebb utcájának nevezi Bende a Király utcát, majd kiderül az utcának a visszássága. Certeau szerint, ha egy utcának neve van, azaz története lesz, jellemzőkkel töltődik fel, akkor azt tudattalanul elkerüli egy ember, vagy tudatosan azt az utat használja.⁴² Bende mentális térképében a Király utca valójában pejoratív jelzőkkel jelenik meg, mindezt ironi- kusan tudatja úti társával, az arszlánnal:

[...] e pillanatban iszonyú zaj támadt. A városból ugyanis négylovas urasághintó robogott a liget felé, onnan pedig oláh szekér nyikorgott előre. [...] Ezen szép épület, itt balra [...] a szerencsétlen vakok intézete [...] isten veletek, boldog vakok! – Valahára kibontakoztunk a bűzös raktárak közül [...] ezen fejtegetés alatt azon kerthez érkezünk [Beattini kertje] [...]⁴³

Ebben a részletben a járdán sétáló perspektíváját láthatjuk, útközben elhaladnak a va- kok intézete mellett, Beattini kapuja elé érnek, majd be is térnek a házába. Az urbani- zálódó modern város képeként a bűzös, mocskos utca látványa, illetve raktárépületek jelennek meg ebben a részben. Ezt követően folytatják útjukat a Városliget felé:

Hideg búcsúvét után a grótot elhagyók s a városliget felé sétálunk [...] Most fák által ké- pezett körbe lépünk [...] A magas fák alatt hosszú asztal terült el [...] a térre nyíló legkö- zelebbi fasorban egy csodaszép fiatal hölgyet pillanték meg [...].⁴⁴

40 Anne HUMPHERYS, „The Geometry of the Modern City: G. W. M. Reynolds and The Mysteries of London”, *Browning Institute Studies* 11 (1983): 69–80, 72–73, DOI: 10.1017/S0092472500001449.

41 NAGY, *Magyar titkok*, 1:99–100. (A kiemelések tőlem.)

42 de CERTEAU, „Séta a városban”, 363.

43 NAGY, *Magyar titkok*, 1:102–106.

44 Uo., 111–118.

Elsőként tehát közelítenek a Városliget⁴⁵ felé, majd amikor eléri, Bende (és társa) megáll, így egy statikus perspektívában körbetekintve mutatja be a teret. Feltekint a fákra, majd horizontális síkon mozogva szemlélődik tovább.

Folytatják sétájukat a temető felé:

Gondolatokba mélyedten ballagék a sirkert kapuja felé [...] Ez alatt lassan tovább ballagék, szemeimet a gyönyörű siremlékeken legeltetve, melyek jobbra s balra csoportosan emelkedének és mintegy el akarák az emberrel hitetni, hogy a halál még sem oly borzasztó [...]. Ime, ezen magas siremlék annyi ezerbe került [...]. S e büszke emlék mellett egyszerű sírdomb emelkedik, oly régi, mint amaz, s mégis mily nagy különbség van a kettő között! [...] Ott szerelmes pár üldögél a gyászfűz lombjai alatt [...]. Végre kiléptem a gyászos sorompón, s könnyebben vevék lélekzetet, midőn Pest hajdani lakosait elhagyám.⁴⁶

A temető heterotópiáról Foucault azt írja:

A temető bizonyosan „más” hely az átlagos kulturális helyekhez képest, mindazonáltal olyan tér, amely kapcsolatban áll a város, a társadalom vagy a falu minden egyes helyszínének összességével, mivel minden egyénnek, minden családnak vannak hozzátartozói a temetőben [...] Annyi bizonyos, hogy a tizenkilencedik század óta van mindnyájunknak jogunk a magunk kis dobozkájához, és benne a magunk kis személyes bomlásához [...].⁴⁷

Bende perspektívájában ezek a gondolatok megjelennek, a sírhelyek alapján elmélkedik azon, hogy melyik sírnak milyen története lehet, illetve a benne nyugvó ember milyen életet élt, milyen társadalmi osztályba tartozhatott. A halálról is elmélkedik, miközben körbejárja a sírokat. Séta közben megfigyeli a sírhelyeket, de az azokat gondozó személyeket is, így egy különleges kapcsolatot teremt a múlt és a jelen emberei között:

[...] a Duna partjára sieték [...]. Buda gőzös épen a parton horgonyzott [...]. A csinos Buda fődözete már hemzseg vidám arcú emberektől, [...] az idő szép, a levegő éltető erejű [...] a gőzhajótársaság rendkívüli érdemet vitt ki magának Buda gőzös építtetése által [...], mivel a budapesti lakosság szaporodását tetemestül előmozdítja, miután e gőzhajón igen sok ismeretség kötteték már, melynek házasság lett a vége [...]. Buda harangját másodszor kongatják [...] kik még csak a német színház mellett jönnek, rendes futásnak erednek [...] harmadszor kongatják a kis harangot, a kapitány a fődözetre lép, a kormányos csíhol, az erőművész leszalad a hajó gyomrába, mely ezen eleven eledeltől azonnal émelyegni kezd, és ugyancsak okádja a füstöt, kedvetlenül morog, [...] valamennyi ülőhely el van foglalva, s még mindig rohannak az emberek; hah, az utolsó már alig bír beugrani [...]. A kapitány kezébe veszi a réz szócsőt, s lekiáltja az angol parancsszót, és a kerekek megindítják a hajót. [...] A hajó

45 Vö. MAGYAR, „Kertek, parkok...” A megélt, bensőséges tér fogalmaáról: FARAGÓ, „Történi terek...”, 30.

46 NAGY, *Magyar titkok*, 1:193–200.

47 Michel FOUCAULT, „Más terekről (1967)”, in Michel FOUCAULT, *Heterotópiák*, ford. ERHARDT Miklós, hozzáférés: 2020. 01. 06, <https://exindex.hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/>.

gyorsan halad [...]. Most néhány úr és hölgy a hajót elhagyja, s helyettük legalább harmincz új vendég jelenik meg [...]. A hajó ismét elindul, s ha a budai parti házakon végig tekintünk, történeteink tudása nélkül is azonnal sejtjük, hogy itt törökök laktak hajdan [...]. Néhány úr kávét iszik [...]. Mások azzal töltik az időt, hogy a hajószobába mennek, s onnan ismét feljönnek [...]. Most egy kis csónak suhan el gyorsan a gőzös mellett [...]. Ismét csöngetnek, s az egész társaság zajosan fölkel és a kijárási felé tolong, ámbár a hajó még nem állapodott meg. Az abroncsos szoknyák összenyomatnak [...]. A fürdőből számos ember tolong ki az érkezők elfogadására [...]. Néhány ó-budai lakos [...] sietve fejezik be öltözésüket a parton, hogy valamiképp el ne maradjanak a hajóról, melynek fődözete csakhamar kiürül, mert reggeli tíz órakor csak igen kevés ember megy Ó-Budára. Az új vendégek helyet foglalnak a gőzősön, a kis harang ismét megcsönög, a kerekek mozognak, és Buda tovább folytatja útját.⁴⁸

A Buda gőzhajót mint közösségi teret Bende több szemszögből mutatja be. Folyamatosan mozgásban van a tér és a szemlélő perspektívája is: először ő maga mozog, ahogy felsiet a hajóra, majd a többi ember igyekszik a fedélzetre, azután a hajó indul útnak. Ahogy megáll a hajó, ismét az emberek helyváltoztatása teszi mozgalmassá a teret, majd a hajó újra elindul. Ezáltal folytonos mozgást eredményez: a hajó is mozgásban van, de a rajta utazó emberek és a hajó mellett elfutó táj is. A hajó így közösségi térként jelenik meg, mely körülhatároltsága miatt zártnak tekinthető, azonban mozgása és az emberek periodikus cserélődése mégis nyitottságot kölcsönöz neki.

A hajó az ismerkedés tereként is funkcionál. A különböző társadalmi osztályok, nemek, korosztályok vegyülése válik lehetővé. A múltat összeköti a jelennel az, hogy a hajót Budának nevezik el, összekapcsolódva a kollektív emlékezettel. A hajón azt vitatják meg, miért ez a neve, s így Budára, a történelmi személyre is kitér a történet. Az utazás ideje alatt Bende körbepásztazza utastársait, de a hajóról kitekintve elmélkedik Óbuda történetéről is. Majd szeme újra az utazóközönségre téved, a hajó lassan kiköt a Császárfürdőnél. A tolongó tömeg áradatával érkezik meg Óbudára. A hajóra visszatekintve vesz búcsút ettől a zajos, nyüzsgő, folyamatos mozgásban lévő tértől.

A tömeg és város kapcsolatáról Gyáni Gábor a következőt írja:

Másféle tekintet veszi birtokába a várost akkor, amikor hirtelenjében maga a tömegélet kerül a megfigyelő szeme elé, ami rögtön egy merőben új nagyvárosi imázst hoz forgalomba. Ez alkalommal [...] a zavaros, sőt kifejezetten ijesztő nyilvános tér látványa kölcsönöz jelentést a megjelenített valóságnak.⁴⁹

Bende sem tud az óbudai török épületeken elmélkedni, mert a tömeg nyüzsgése köti le inkább a figyelmét. Amikor fel- vagy leszállnak a hajóról az emberek, a tömeg nyomasztóvá válik számára.

48 NAGY, *Magyar titkok*, 3:140–149.

49 GYÁNI Gábor, „A reprezentatív város – a reprezentált város” in *Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor és MESTER Tibor (Budapest: Kijárat Kiadó, 2005), 234.

Bende a járdakoptatás aktusával teremti meg a regény tereit, mindazonáltal megjeleníti a korabeli főváros egyénített képét, térképét is. Főként olyan elemeket emel ki, melyek az urbanizálódó város képéhez köthetők, a gyárak, ipartelepek, szennyes, poros utcák leírása válik gyakori témájává. Miközben leírja ezeket a tereket, a regény cselekménye szempontjából is fontos tevékenységet folytat, hiszen ezek a részek segítik azt, hogy az amúgy lazán kapcsolódó részeket összefűzze.

Belső terek megjelenítésében nem bővelkedik a regény, annak ellenére, hogy a narrátor-főszereplő folyamatosan be- és kijárkál az egyes helyszíneken. Az a néhány szövegrészlet, amelyben a belső tereket bemutatja, bővebb értelmezésre ad lehetőséget. Elsőként szétválasztanám az életképszerűen megjelenített belső tereket és a detektívtörténet cselekményéhez köthető terek leírását. Az életképekben fellelhető belső terek leírásának egyszerű funkciója van: a benne élő személy leírása, az adott társadalmi csoport életszínvonalának bemutatása. Ennek reprezentatív példája a *Prókátor, fiskális, ügyvéd* című fejezet, melyben a három személy anyagi helyzetét hivatott érzékeltetni a lakásuk leírása.

Beléptem tehát, s első tekintetre azonnal meggyőződém, hogy csakugyan jó helyen járok. [...] A szoba falai kissé penészesek [...] e falak egykor föstve valának [...]. A bútortzat igen egyszerű; minden sárgára van festve [...].⁵⁰

Ez a rész minden bizonnyal egy már korábban megírt életkép lehetett, melyet Nagy Ignác beemelt a regénybe, s köré szőtt néhány mondatot, hogy beilleszthesse a cselekménybe. Mégis úgy tette, hogy az a krimi műfai jegyével egyaránt megfeleltethető, az álnyomozó kategóriája kerül itt elő. Olyan karakterek, akik látszólag nyomoznak az ügyben, ám önös érdekeiktől vezérelve mégsem tesznek valójában semmit.⁵¹ A detektívszál leírásai ezzel szemben inkább hajlanak a hangulatfestésre, a tárgyak megszólalnak színükkel, kinézetükkel, állapotukkal, ezáltal az adott hely lakóját jellemzi a tér, melyben él:

Átlépvén a küszöböt, konyhában látám magamat, melynek tűzhelyén vígan pattogott a lángra éledt száraz nád s rókával fenyegeté a lomhán nyújtózó nagy macskát, mely igen epedve tekinte a lángok fölött függő vasbográcsra, melynek illata engem is kibékíte némileg a rozzant csárdával. [...] A menyecske sajtászerű aggályos tekintetet vete rám, mi gyanúmat nagy mértékben nevelé s gyermekét a sarokban álló ágyra tevén, távozott. Én a lóczának azon részére települtem, mely az ágyhoz legközelebb állott s végig jártatám szemeimet a meglehetősen tágas szobában. Egyik szögletét a nagy mennyezetes ágy foglalta el, melyen most a gyermek alvék, a másik szögletben terjedelmes búbos kemencze állott, rácsozattal s paddal kerítve, míg a harmadik sarokban létra volt a falhoz támasztva, mely a padlásra vezetete, végre, a negyedik szögletben a pinczeajtót pillantám meg s azon saroktól egészen az ágyig hosszú tölgyasztal állott, mindkét oldalán lóczákkal ellátva.⁵²

50 NAGY, *Magyar titkok*, 1:152.

51 KESZTHELYI, „A detektívtörténet...”, 189–190.

52 NAGY, *Magyar titkok*, 1:34.

Az idézett részben például a komfortérzet hiányával erősödik meg Bende gyanúja, hogy nem biztonságos itt tartózkodnia. Minden olyan elnagyoltnak tűnik fel ebben az elhagyatott csárdában, a feltűnően tágasnak leírt tér a főhős bizalmatlanságát erősíti.

Néhány sorral később:

Még egyszer gondosan körültekinték, de semmi gyanúst nem pillanték meg; egy kis tükrök, néhány légyptettyes kép a falon, melyek Genovéa érzékeny történetét ábrázolák s a debreczeni kis kalendáriom, mely a valóságos álmokönyvön hevert az ablakban, ez volt minden, mit láthaték; sőt mi több, az ágy mellett szenteltvíz-tartó, feszület és olvasó is függött. Ennek megpillantása meglehetősen lecsöndesíté gyanakodó kedélyemet [...].⁵³

Bende gyanúja valós, hiszen Móricz zsidó csapdát állít neki, ki akarja rabolni. Úgy tűnik, a tárgyi valóból igyekszik megbizonyosodni arról, milyen jellemű személyekkel áll szemben. Azonban ez részben félrevezeti a főhőst, mivel a menyecskét jellemző tárgyak (lásd a kiemelt részt) keltik benne a biztonságérzetet. Ezek a tárgyak azonban nem univerzálisak, azaz nem vonatkoztatható minden szobában tartózkodóra az, hogy aki ilyen tárgyakkal veszi körbe magát, az jó ember lenne. Később ez a pillanatnyi biztonságérzet tovaszáll, a menyecske felszólítja arra, hogy meneküljön el minél előbb, mert nagy veszélyben van. Tehát a funkcióját tekintve ez a szoba elsőként a gyanút erősíti Bendében, majd, amikor meglátja a kis házi szentélyt, megnyugszik, biztonságérzetet ad neki, mely sugallja, hogy szállásadóiban megbízhat.

A második példa egy másfajta elhagyatott csárda leírása, mely szemben az előzővel, nem is próbál egy olyan képet festeni a belső tereiről, hogy az megnyugtató legyen:

A konyha tűzhelye egészen le volt rombolva, csak a katlan belső kormos része állott még; ennek üregében tűz lobogott, mely azonban csak nagyon kétes világosságot terjeszthete, mivel a sűrű füst által folyvást elhomályosított, melyet a nehéz levegő és sűrűen szakadó zápor nem engedett a kéményen elég gyorsan kinyomulni. A katlan fölött kiálló vasrúd végéről horpadozott bogrács függött, melynek nem rossz illatot terjesztő tartalmát gondosan kevergeté egy rongyokba burkolt vén asszony, ölében félig meztelen gyermeket tartva [...]. Jobbról s balról a szobákban szinte tűz égett, de a sűrű dohányozás és tűznek füstje miatt a bennök tartózkodó alakokat nem igen lehetett egymástól megkülönböztetni [...]. A belső szobából rozzant hegedű keserves hangjai sírtak ki [...].⁵⁴

A két részletet összevetve több ponton válnak láthatóvá a különbségek. A tűzhely leírása előre vetíti a benne tartózkodók jellemét, a két bográcsból kétféle illat száll fel. Az elsőben még jó illatok vannak, a második helyszínen levő bográcsból azonban kellemetlen szagok szállnak fel. Az egyiknél egyszerű bútorzat van, a másiknál a füsttől alig lehet lépni, és látni is csak homályosan lát a főhős. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy míg az első részletben a házi szentély megnyugtató Bendét, itt hiába keres tekintetével egy olyan tár-

53 Uo., 35. (Kiemelés tőlem – F. N.)

54 Uo., 2:1–5.

gyi bizonyítékot, ami a hellyel szemben támasztott bizalmatlanságát csökkentené: „Hazudnom kellene, ha mondanám, hogy minden aggály nélkül követém vezetőmet”.⁵⁵

Ezzel a két részlettel arra kívánok rámutatni, hogy Bende a szoba tárgyait szemlélve próbálja kikövetkeztetni, milyen emberekkel áll szemben, bízhat-e bennük. Kállai János *Globális és lokális terek* című tanulmányában a nézőpontok és viszonyítási pontokkal kapcsolat meglátásaikról említi: „Az a személy, akinek nincs hatékony orientációs sémája, elveszett, nem tudja megfelelően mozgósítani a térrel kapcsolatos élmények motoros és vizuális tartalmait, és szorongva fogadja az új helyek felderítését, az új helyzetekkel való találkozást.”⁵⁶ Bende a gomolygó füst miatt elveszíti az orientációs sémáját, így nem talál biztos pontot a szobában, amely megnyugtathatná a kedélyét, s nem tudja, mire számíthat.

A következő két példát egymással szembe állítva kísérlem meg megvilágítani ezt a fajta megjelenítési módot. Az első a Dongai grófnőnél tett látogatás leírása:

A kapus csöndíte, s mi a virágokkal diszített széles lépcsőn gyorsan haladtunk föl [...] a pompás világítású terembe utasítatánk. [...] Itt pedig még kellemetlenebbül hatott rám e vakító pompa, [...] Kellemetlen érzésem a terembe léptemkor még inkább növekedett. A pompa egészen elnyomott, lélegzetem szinte nehezült, midőn körültekinték. [...] Teremből terembe, szobából szobába menénk, minden lépés után azt gondolám, hogy most látam a fénynek netovábbját, s minden lépés után csalatkozám, mert folyvást új tárgyakkal találkozám, melyek minden látottat elhomályosítanak pazar fényökkel. A mit itt láték, azt csak az „Ezer egy éjszaka” tündérregéinek csillogó képeivel hozhatám hasonlításba [...]”⁵⁷

A túlzott pompa sem helyezi kényelembe a narrátort, feszélyezve érzi magát ebben a közegben, minél beljebb kerül a térben, annál inkább érzi, hogy nem az ő közegében jár. Szembetűnő, hogy a fény itt nem a jóságot, szépséget szimbolizálja. A fény mint metafora nemcsak a társadalmi különbségeket megjelenítő (fény–sötétség és gazdagság–szegénység) ellentétpárjaként jelenik meg, hanem az illuminációkkal telt városi szalon képét is megjeleníti.⁵⁸ Olyan szalont, amely eleganciájával, pazarságával elvarázsolja az ember szemeit, s ez feszélyezi Bendét, túlzásnak érzi. A *Koldus-estély* című fejezet éppen ennek a túlzásnak az ellenpéldája:

Ezen ember a csaptatón fekszik, mely ajtó gyanánt szolgál; emeljük őt félre, s azonnal czélt érünk. Borzadva érintém a mocsoktól tapadó testet, s alatta csakugyan rozzant ajtót pillantánk meg, melynek sarkai nyikorogva engedtek kettős erőlködésünknek. A pokol kapuját hittük e pillanatban előttünk megnyilni. Sűrű füstfelhő özönlött felénk a mély nyílásból, nehéz gőzzel párosulva, [...] A gyertyavilág sugárai e füst és gőz közt keskeny tűzszalagot képeztek [...]. Alulról ördögi zaj hangzott. Vad kurjongások, fülrepszto kaczaj, rekedt

55 Uo., 5–6.

56 KÁLLAI, „Globális és...”, 215.

57 NAGY, *Magyar titkok*, 1:312–313. (A kiemelések tőlem.)

58 N. KOVÁCS Tímea, „Az éjszakai város”, *Jelenkor* 49 (2004): 920–921.

éneklés, sivitó dudaszó, gyermeksírás, kutyaugatás [...]. Végre az ajtók megnyitása által okozott légmozgás meggritkítja a vastag gőzréteget [...]. A terem elég tágas volt [...] A falak nemes egyszerűségben díszlettek, mellőzve minden haszontalan fényűzést és pompát [...].⁵⁹

Az idézett részben mintha pontról pontra állítaná szembe a Dongai grófnőnél tett látogatása során látottakat Bende. Ez a budai büntanyán található kocsmá a társadalom alsó rétegéről fest képet. Az alászállás, a fény hiánya, a bűz, a füst, a zajok mind felerősítik a hely veszélyes voltát. A perspektíva is csak a füst eloszlásával tágul, s láthatóvá válnak az éjszakai mulatozók. A két idézett rész közötti ellentétezés tehát nemcsak a különböző társadalmi rétegek között, nemcsak a két eltérő helyszín között, hanem a belső tér megjelenítése között is feszül.

A fenti példák arra engednek következtetni, hogy a terek, azáltal, hogy használják azokat, feltöltődnek tartalommal, és bensőséges térré válnak, azaz nemcsak funkciójuk lesz, de az adott helyen lévő embereket is jellemzi.⁶⁰ A termék nagysága, tágassága az idegenség érzetét növeli Bendében. Valamint ezekből a példákból az is kitűnik, hogy milyen jelentőség tulajdonítható a fény-sötétség ellentétezésnek. A fény nem feltétlenül teremt kellemes légkört, sőt nyomasztóvá tud válni. A sötétség és a romos épületek motívuma viszont visszacsatolás a gótikus regényhagyományhoz, illetve a detektívtörténetekhez is kapcsolható elem, várostörténeti szempontból vizsgálva viszont az urbanizációs folyamat lenyomatait a regényben.

A járdakoptató regényszervező funkciójának vizsgálata több dologra is rávilágított. Elsőként arra, hogy a járdakoptató identitás nem csupán a *flaneur* szerepkörből, hanem a detektívtörténet nyomozójából együttesen tevődik össze. Másodsorban, hogy a városi séták során kiépülő regénytér a főszereplő kognitív térképéből jön létre. Ezáltal olyan városkép elevenedik meg, melyet a folyamatosan mozgó perspektíva alakít ki. A térképét mindig viszonyításai pontokból hozza létre, melyek főként utcákból és közösségi terekből állnak. A tömeg és a város kapcsolatának vizsgálata arra mutatott rá, hogy a narrátor miként viszonyul a nagyvárossá válási folyamathoz, illetve a társadalom hogyan alkalmazkodik az urbanizációhoz. A Buda gőzösen tett utazás például nagyon megvilágító jellegű volt mind a korabeli társadalom regénybeli megjelenítésének aspektusából, mind a *flaneur* perspektívájának szempontjából nézve.

---

⁵⁹ NAGY, *Magyar titkok*, 2:162–163. (A kiemelések tőlem.)

⁶⁰ Vö. FARAGÓ, „Történő terek...”, 28–32.

A férfiszerop identifikációs nehézségei Bródy Sándor *Tímár Liza* című drámájában

---

KOVÁCS Dominik

Eötvös Loránd Tudományegyetem, PhD-hallgató
ORCID ID: 0000-0001-8316-7110

The difficulties of the identification of male roles in Sándor Bródy's play *Tímár Liza* [Liza Tímár]

Abstract | BRÓDY Sándor's (1863–1924) play *Tímár Liza* [Liza Tímár] was premiered on the 19th of March 1914 at Vígszínház, Budapest. The main character, Liza, was played by the well-known actress Irén Varsányi. In contrast with the former plays of Bródy, which feature strong female central figures and expressive title characters like *A Dada* [The Nanny] and *A tanítónő* [The teacher], the milieu of *Tímár Liza* was very close to the target audience of the Vígszínház. One of his similar previous plays, *A Dada* [1902], reflects on the story of a chambermaid, who comes from a close-minded and poor village. The other one, *A tanítónő* [1908] shows the abusive conflict between the young intellectual entrant female and the local „white-collar” males. The place is also the Hungarian countryside. The *Tímár Liza* does not guide the audience to an „exotic” area. The *Tímár Liza* introduces the traumas and the identity struggles of an elite urban family. In the play there is a tension between the private roles and the public roles of the characters, and this tension has obvious signs in the body of the text as well. In the dialogues of *Tímár Liza* there are many types of omission. The hypothesis of this essay is that these signs of omission emphasize hidden traumas, and the forms of omission correlate with European analytic drama, especially the works of Ibsen and Strindberg.

The essay focuses on the courtiers of the title character. Tivadar S. Rohn is a businessman, while Kuno Capriera is an aristocrat. These represent two different types of wealth – and in the end Liza will be the bride of a third one, a poor intellectual man, the family doctor of Tímárs. This article shows the forms of omission in the language of these three characters. The aim is to show the relation between Bródy's literature and the modern analytic drama.

Key words | trauma, omission, private and public roles, analytical drama, identity

Bródy Sándor *Tímár Liza* című drámáját 1914-ben mutatta be a Vígszínház.¹ A mű jelentős kritikai és közönségsikert aratott, elsősorban a korban igen aktuális témafelvetése miatt. A történet középpontjában egy belvárosi nagypolgári család identifikációs traumái állnak. A címszereplő apja, Tímár nagykereskedő a lánya későbbi boldogulása érdekében elhagyja zsidó vallását. Ez a döntés súlyos konfliktusokhoz vezet a családtagok között. Tímár magát okolja a kikeresztelkedésért, a lány pedig továbbra is az apját okolja a familia periférikus helyzetéért. Ahogyan Peremiczky Szilvia fogalmaz, Tímár Liza a saját önértelmezési problémáit akarja orvosolni azzal, hogy beházasodik egy nemesi múltú családba. Ezáltal szabályosan újrateremti korábbi társadalmi státuszát.² A Capriera Kunó ulánustiszttel kötendő frigyre végül nem kerül sor, Liza a család kötelékébe tartozó háziorvost tünteti ki a jegyességével a történet végén. Az értelmiségi férfi ugyanis kiségit az adósságcsapdába került Caprierát, aki – miután megszabadult a súlyos anyagi gondoktól – már nem tartja szükségesnek a gazdag polgárlánnyal tervezett házasságot.³

A genealogikus alapú eredetmítoszokból származó traumák, a társadalmi nyilvánosság terében, illetve a privát szférában közvetített öndefiníciók közötti feszültség egyértelmű jeleket mutat a szövegtestben.⁴ A *Tímár Liza* nyelvezetében meglehetősen sok az elhallgatás-alakzat, a megakadás-jelenség és a töredékes mondat szerkezet. Központi felvetésem szerint ezek a hiányalakzatok a szereplők mögöttes feszültségének kifejezésére szolgálnak, és a leggyakrabban akkor válnak a személyközi kommunikáció részévé, amikor egy elrejtett tartalom verbális közlését akadályozzák.⁵ A jelen tanulmányban a *Tímár Liza* elhallgatás-alakzatainak példáit elemzem, a hangsúlyt elsősorban a szöveghezágokra és a szerzői instrukcióban jelölt megakadás-jelenségekre helyezem, amelyeket a Lizához udvarlási szándékkal közeledő férfiszereplők megnyilvánulásában három pont jelöl. Zsadányi Edit *A csend retorikája – Kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben* című kötetében a három ponttal kapcsolatban azt állapítja meg, hogy nem minden esetben a gondolatok folytathatóságára utalnak,

---

1 LACZKÓ András, *Bródy Sándor alkotásai és vallomásai tükrében* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 169.

2 PEREMICZKY Szilvia, „Bródy Sándor: *Tímár Liza házassága*”, in PEREMICZKY Szilvia, *Zsidó dráma, színház és identitás*, 85–89 (Budapest: Ráció Kiadó, 2019), 86.

3 Uo., 89.

4 Ezt a jelenséget nevezi Terry Eagleton „incarnational fallacy”-nak. Eagleton elmélete szerint az irodalmi szöveg a forma és a hangzás szintjén is megtestesíti a közvetített szemantikai tartalmakat. Terry EAGLETON, *How To Read a Poem* (London: Blackwell, 2007), 59–60, DOI: 10.1093/notesj/gjp227.

5 A kutatásom további eredményeit egy másik tanulmányban ismertettem, ez a munka a *Theatron* folyóirat 2021. évi 3. számában jelent meg. (KOVÁCS Dominik, „Fikció, elhallgatás és traumakultúra Bródy Sándor *Tímár Liza* című drámájában”, *Theatron* 15. 3. sz. [2021]: 27–37.) Mivel a két tanulmány forrása egy azonos kutatási folyamat, így a célkitűzéseket és az összefoglalást tárgyaló fejezetek bizonyos pontokon tartalmi egyezést mutathatnak.

hanem a megérkezésre is a kimondhatóság és az elbeszélhetőség határához.⁶ Bár az említett tudományos munka – ahogyan a címéből is kiderül – a 20. század regényirodalmával foglalkozik, az állítását relevánsnak érzem a *Tímár Liza* szövegkönyvének értelmezésekor is. Előfeltevésem szerint a három ponttal jelölt megakadás-jelenségek szorosan összekapcsolódnak az egyes szereplők traumáival, így az elméleti háttér felvázolásakor mindenképpen megemlítendőnek tartom Mark Seltzer elméletét, amely a traumát pszichoszociális találkozási pontként határozza meg a társadalmi nyilvánosság terében, amely során behatárolhatatlanná és elmosódottá válnak az egyén és a társadalom határai.⁷ A *Tímár Liza* környezetében feltűnő férfiak meglehetősen összetett motivációs rendszerrel érkeznek a dráma cselekményébe. Az általam vizsgált három alak három különböző jövőképet közvetít a címszereplő számára. Rohn S. Tivadar, az első kérő voltaképpen a Liza által elhárított apai identitás képviselője, *Tímár* kereskedő üzlettársaként a pénz világából érkezik. Capriera Kunó ezzel szemben a konzervatív rendi világ szülőtte, azé a társadalomé, amely a dráma cselekményterében (az Osztrák–Magyar Monarchia közegében) az anyagi dekadenciája ellenére is a legnagyobb befolyással rendelkezik a normakijelölést tekintve. Nem véletlen tehát, hogy a melodramatikus végkifejlet során Liza a nála húsz évvel idősebb háziorvosának felesége lesz. A kikeresztelkedett zsidó polgárlány és a vagyontalan, első generációs értelmiségi férfi egyaránt kiszolgáltatottak a rendi szabályok által igazgatott társadalomban.

2. A vizsgált szövegpéldák

Amikor Liza Rohn S. Tivadarral találkozik, a szövegében felerősödnek a három ponttal jelölt megakadás-jelenségek. A fiatalember *Tímár* nagykereskedő üzleti partnere. Lizát alapvetően taszítja az érdekházasság lehetősége, nem tud eredményes párbeszédbe kezdeni Tivadarral. Érdeklődő felvetésére („Mit kíván tőlem?”) a férfi udvarló tónusokkal felel („Élénken érdeklődöm minden iránt, ami szép”). A tolkodónak ítélt közeledés válaszreakciójában természetesen hangsúlyos a három pont. „Igen... Atyám azt mondta önről, hogy ön most az első ember Berlinben.”⁸

A belső zavart okozó megakadás-jelenség után Liza az apjára hivatkozik, és ez a hivatkozásrendszer folyamatosan ismétlődik a jelenet alatt. „Atyám nekem említett valamit... Hogy is volt a császárnővel?” Rövidesen gúnyosan és elítélően utal az anyagi gyarapodás okán kötött házasság gondolatára is: „Mert ez idő szerint én vagyok a legjobb fél a monarchiában, akivel a legjobb üzletet lehet kötni. És az én atyám az ön alkusza...”⁹ Elsőre akár úgy is tűnhet, hogy az idegennel találkozás alkalmával átértelme-

6 ZSADÁNYI Edit, *A csend retorikája: Kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2002), 99.

7 Mark SELTZER, „Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere”, *October Magazine* 80, 2. sz. (1997): 3–26, 4, DOI: 10.2307/778805.

8 BRÓDY Sándor, *Tímár Liza*. A továbbiakban az alábbi kiadást használom: BRÓDY Sándor, *Színház* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964), 351–431, 368.

9 Uo., 368–369.

zódik a bevezetőben említett hideg, távolságtartó apa–lány viszony, és Liza az apjához való kötődését fejezi ki a gyakori hivatkozásokkal. Ám a mélyebb megközelítés egyértelművé teszi, hogy az udvarló elutasítása voltaképpen az apa elutasítása. Rohn S. Tivadar Tímár révén lép a társadalmi nyilvánosság közegeből a privát szférába,¹⁰ az itteni jelenlét tulajdonképpen egy szerepkettőzés eredménye: a lány értelmezésében az apa egyénisége és értékrendje akar rátelepedni Liza mindenkori belső világára, a leginkább csak a képzelgésekben realizálódó szerelmi életére.

Nem véletlen, hogy Tivadar távozása után a lánynak egyből konfliktusa támad az apjával. „Mit tettél ezzel az emberrel?” – teszi fel a kérdést Tímár. A címszereplő válaszában ott az abjekt tapasztalat, száműzetésének, azaz a *banishment*nek a mozzanata,¹¹ a megakadás-jelenségek ebben a helyzetben a megszabadulás okozta zavar nyelvi leképeződései: „Volt itt valaki? Nem is vettem észre... az üzletember... Terád tartozik.” Vitájuk során ismét előtörnek a cselekményidőt megelőző mögöttes traumák. „Beszélni azt tudsz” – mondja Tímár a lányának. „Akár egy... püspök.” A püspök említése, illetve a Lizával való analogikus összefüggésének a felállítás a párbeszéd részévé teszi a kikeresztelkedés traumáját. Ahogyan a címszereplő az apja személyiségének kivételéseként értelmezi az udvarlóját, úgy Tímár a genealogikus összefüggés értelmében az anyja „folytatásaként” definiálja a lányát, nem véletlen, hogy Liza esetleges jövőképének láttatásakor is a maguk történetét hozza fel példaként. „Szeress valakibe, aki dolgozik. Olyanba, aki el tud tartani, akkor is, ha olyan szegény volnál, mint amilyen az anyád volt... megértetted?”¹²

A vizsgálat tárgyát képező írásjelek azokhoz a jelenetsorokhoz is hozzáépülnek, amelyekben Liza a háziorvosával tárgyal. A doktor régóta szerelmes a lányba, voltaképp aggregény életformája, aszketikus munkaerkölcsé mind-mind ebből az elhallgatott, a férfit évek óta fojtogató vágyból származik. Ebben a dialógusban az elhallgatás-alakzatok gyakorisága nem Liza traumakultúrájára utal elsősorban, hanem sokkal inkább az orvoséra, aki első generációs értelmiségiként szintén nehezen helyezi el magát a társadalomban.

Ahogyan azt a korábbiakban már összefoglaltam, Liza az apja által kijelölt jövőképet utasítja el a gazdag völegényjelölt személyében, és dachból a régi típusú, katolikus arisztokrácia képviselőjét, Capriera Kunó grófot tünteti ki érdeklődésével. De milyen a megítélése az értelmiségi státusznak a rendi típusú értékrend szerint? Meglehetősen kedvezőtlen. Ahogyan Liza fogalmaz: „Én is megszoktam, hogy maga van. Ezzel a bir-

---

10 A *társadalmi tér* és a *privát tér* fogalmának használatakor Jürgen Habermas elméletére hivatkozom, aki a polgárosodás folyamatának határaként említi ennek a két térnek az egymástól való szilárd és biztos elkülönülését. Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDREFFY Zoltán és GLAVINA Zsuzsa, Századvég könyvtár (Budapest: Századvég Kiadó, 1993), 9.

11 Julia Kristeva az abjekt tapasztalatot egy asszociációkban és érzésekben megragadható élményként írja le, amely során az élmény átélője undort és viszolygást érez. A száműzetés, azaz a *banishment* terminusa ennek az élménynek a tudatból való eltávolítását jelöli. Julia KRISTEVA, „Approaching Abjection”, in Julia KRISTEVA, *Powers of Horror*, ford. Leon S. RUIDEZ, 1–31 (New York: Columbia University Press, 1982), 1–2.

12 BRÓDY, *Tímár Liza*, 371.

ka, kedves birka arcával. Végre is egy férfi, aki nem férfi.” Ez a kijelentés észrevehetően traumatizálja a szerelmes orvost, a megakadás-jelenség ebben az esetben a természetes sokk jegyeként épül a szövegébe. „Valóban nem az... kegyednek. Csak egy orvos.”¹³

A lány játékosan szadista kijelentése mögött egy régen elkezdődött, és talán még a jelenet pillanatában is tartó vonzalom húzódik („Szerelmes voltam magába tizenhárom éves koromban”), aminek a kölcsönösségében valójában Liza is kétségbeesetten reménykedik. „És maga, no, mondja meg az igazat, nem volt egy kicsit... lehetetlen! Nagyon szép és üde lány voltam. Magam is szerelmes voltam Lizába. Most, ó, most...”¹⁴

A hangulati felfokozottság nyomán a lány szövege összefüggéstelenné válik, akadozik. Bár ezek az indulatok az előzmények ismeretében reálisnak tűnnek, az nem teljesen tisztázható, hogy ez a zavart beszédszerkesztési struktúra mennyire tudatos Liza részéről. Könnyen lehet ugyanis, hogy Liza valójában a férfi színvállására vár. Nyilvánvaló a csalódása, amikor a hosszan tartott csend-formákat nem törli meg semmi, erre utal a későbbi szenvedélyes tónusú megszólalása: „Valami tiszta? Valami szép? Valami hatalmas és előkelő, pénzért meg nem vásárolható, előkelő...” A szerzői instrukció szerint itt, a három pontot követően a torka összeszorul, és a következőképp folytatja: „Sírhatnék vagyok, úgy vágyom valamire. Becsületes ember maga?”¹⁵

A címszereplő feszültsége éppen az általa szabadon hagyott és az orvos által ki nem használt szöveghelyek által hangsúlyozódik. P. Müller Péter megállapítása szerint a hallgatás drámai felforgatóereje minden közlésnél elemibben bonthat ki indulatokat.¹⁶ A három pontot követő őszinte indulatkitörés, a kétségbeesett odafordulás az orvoshoz felülírja az addigi fölünyes attitűdöt, és egyértelművé teszi, hogy Liza az orvos karján is boldogan menekülne a Tímár-palotából. A doktor későbbi udvarló gesztusaira szintén zavarosan reagál. Kezdeti fölünyét csakhamar fölváltja egy töredékes, értelmetlenné váló mondat bizonytalansága. „Maga hízeleg. De mások is vannak, akik... tud valamit?” Liza itt egyértelműen az apja szándékára gondol, bizonytalan abban, vajon kivel akarja a következőkben összehorolni. A leghevesebb indulati feszültségről egy újabb három ponttal jelölt hiányalakzat árulkodik, ami szintén felborítja a mondategységeket, töredékességében, ki nem fejtettségében közli a beszélő traumáját. „Mit kell tennem, hogy szabaduljak ettől a megparfümözött és agyon aranyozott... ki akarok, ki innét.”¹⁷ Liza ismét egy jól szerkesztett, asszociatív problémamegfogalmazással kezd, ami a megakadás-jelenséget követően válik zavarossá.

A „ki akarok, ki innét” a térrel azonosítja a traumát, megképződik tehát a Seltzer által definiált „traumák nyilvános tere”.¹⁸ Bár a *Tímár Liza* szereplőinek alapproblémája, hogy az eredettagadásból és az újmódi nagyzolásból adódóan nincs meg az az autentikus terük, ami a kollektív (családi) traumák feloldásának gyűjtőhelyeként szolgál

13 Uo., 372.

14 Uo.

15 Uo., 373.

16 P. MÜLLER Péter, „»Hiányod átjár, mint...«”, in P. MÜLLER Péter, BALASSA Zsófia, GÖRCSI Péter és NEICHL Nóra, *Hiány, csonkítás, kihúzás, elhallgatás a drámában és a színpadon*, 9–12 (Pécs: Kronosz Kiadó, 2014), 9.

17 BRÓDY, *Tímár Liza*, 373.

18 SELTZER, „Wound Culture...”, 4.

hatna. Éppen ez az átmenetiség, a múlt kötelékeihez fűződő ambivalens viszonyulás idegeníti el Lizát a szülői háztól, így a címszereplő értelmezésében a szülői ház válik traumatikus térré.

Jellemző az orvos és Liza diskurzusára, hogy bár a lány fizikai egészségéről beszélnek, valójában a tartalmi mögöttes, a szerelemnek, a fizikai érintésnek a kívánalma motiválja őket, ennek a címszereplő egyértelmű irányítója, az orvos pedig tudat alatt vesz részt ebben a játékban. Azonban ezek a szövegrészletek sem nélkülözik a megakadás-jelenségeket. Miután az orvos rákérdez Liza étvágyára, a lány figyelemfelhívás céljából étvágytalanságra panaszkodik. Az orvos egyből diagnosztizálni kezd: „Szomorú... és más semmi.” Az itteni három pontos hiányalakzat, ahogy a későbbi szövegkörnyezetből is egyértelművé válik, az elterelés eszköze. A férfi is szerelmes a címszereplőbe, azonban ezt a legkevésbé sem akarja felvállalni, látványosan a munkájába temetkezik, és minden emocionális megnyilatkozási kísérletet elutasít. Később a lány még provokatívabbá válik („Nem volt magának fiatal korában valami regénye?”), az orvos tartózkodásról árulkodó nemleges válasza sem riasztja vissza („Mégis, titokban... Nincs mit szégyellni rajta”). Ebben a dialógusban a címszereplő provokatív, fokozó szándékkal hagy szüneteket. A várt hatás azonban elmarad, a férfi nem él a becsatlakozási lehetőségekkel. Liza a saját játéka áldozatává válik, önmagát teszi indulatossá. Egy hajdani orvosi vizsgálat felidézésével egyértelművé teszi a férfi iránt érzett vonzalmát.¹⁹

A történet felidézését a doktor kezdi el: „Emlékszem egy esetre. Maga, Liza, akkor lázas volt.” Ez mégiscsak kedvezőbb fordulat a lány számára, hiszen sikerül elmozdítania a férfit a mindent orvosi narratívából megközelítő, emocionálisan visszahúzó pozíciójából.

Persze hogy az voltam én is. És nekem is nagy erőmbe került, hogy a maga száraz fejét oda ne szorítsam erősen a nyakamhoz, olyan erősen, hogy megfulladás, fuldokoljon, bevallja, és én is... De aztán nagyon örültem, hogy én olyan erős voltam, maga pedig olyan gyáva.²⁰

Ez a szövegrész erősen kapcsolódik a kor medikális narratívájához. Közismert források igazolják, hogy Bródy Sándor kimondottan jó viszonyt ápolt a kor neves pszichoanalitikusával, Ferenczi Sándorral.²¹ A betegségnek és a testi vágyak az összekapcsolódása gyakori témája volt a Freudhoz és Ferenczihez köthető elméletek népszerűsödésének. Elterjedt volt például az a nézet, hogy a láz az idegi kimerültség következménye, amit nemritkán a viszonzatlan szerelmekhez, a szerelmes vágy túltengéséhez kapcsoltak. David B. Morris ennek a jelenségnek a vizsgálatakor vezeti be a *medical eros* fogalmát,

19 BRÓDY, *Timár Liza*, 374–375.

20 Uo.

21 ERŐS Ferenc, „Adalékok Ferenczi Sándor életéhez”, *Imágó* 6, 3. sz. (2017): 165–174; FRIEDRICH Melinda, „Pszichoanalitikusok a pódiumon: Ferenczi Sándor és Feldmann Sándor sajtószeresplése”, *Kaleidoscope* 17, 9. sz. (2018): 286–309, DOI: 10.17107/KH.2018.17.286-309. HÁRS György Péter, „Családban marad: A pszichoanalízis Ferenczi »unokahúgánál«, Dénes Zsófiánál”, *Műhely* 40, 1. sz. (2017): 61–69; ZSOLDOS Sándor, „Ferenczi Sándor, a *Jövendő* munkatársa”, *Thalassa* 7, 2. sz. (1996): 137–140.

ami az emberi egészség és betegség érzelmi, pszichológiai és személyes előzményeit, következményeit jelöli, különös tekintettel a szerelmi *vágyra*.²²

A betegápoló és a gondozott viszonya szintén gyakori képe volt a romantika, illetve a századforduló szerelemábrázolásának. Ennek a szerelmi metaforának a történeteszerű megteremtése ismét Liza belső tudatműködéséről árulkodik. Az általa vizionált múltbeli történet valójában az aktuálisan érzett vágy kifejezésére is szolgál, ő most szeretné odaszorítani a férfit a nyakához, most szeretné hallani a szerelmi vallomást. A három ponttal jelölt megakadás-jelenséget egy visszalépés követi, a lecsillapodás, a visszailleszkedés a polgári rendszer által megszabott etikai keretek közé. Az elfojtás mozzanata és az ebből következő traumák meg is fogalmazódnak a lány beszámolójában: „Hogy én szerelmes voltam magába, és maga is belém. Én letagadtam, visszafojtottam. [...] Ez a tény...”²³

Az orvos a felelősség hátrításaként az apjához hasonlítja Lizát („egészen úgy beszél, mint a papa”), ezzel feldühíti a lányt, és a párbeszédük innentől kezdve hidegebbé válik. A címszereplő ismét gyötrő játékot játszik az orvossal, ahogy fogalmaz: „Akar tenni nekem egy szolgálatot, amely egy ilyen önérzetes és idős férfira csaknem megalázó?” És elküldi az orvost Capriera Kunó grófért. A kívülről szemlélt történet, tehát a vagyonos lánynak és az ősi nemesi család sarjaként a társadalmi nyilvánosság terében mozgó ulánus tisztnek kibontakozó románca gyanús gondolatokat ébreszt az orvosban, aki ezt metaforikus nyelven fogalmazza meg: „Egy szép paripát akar tőle venni vagy...”²⁴

Hiába ad erre Liza bizonytalan választ („A vagyot még magam sem tudom”), a dialógikus helyzetben a három pontos megakadásjel által egyértelművé válik, hogy a paripa itt nem más, mint a pénzért megvásárolt, a romantikus illúziókban felülértékelt dzsentri, Capriera Kunó. Lizát nem bizonytalanítja el a sértett férfi ironiája. Bár egy erőszakosabb attitűdöt vesz fel, a legvégső reakcióiban is motiválja a csalódottság és a férfi érzelmeire való hatás. „Tehát öt perc. Ide hozza! Élve vagy halva. Jobban szeretné, ha halva, mi?...” Ki kell valójában ennek a lánynak? Kibe szerelmes? Az utóbbi megszólalása, illetve a hozzáékelődő három pontos megakadásjel arra enged következtetni, hogy Liza még ekkor is az orvos megnyílásában reménykedik. Miután a férfi végrehajtja a parancsot, és elhozza a lány számára Caprierát, az érdeklődő kérdésére („Van szükség rám?”) Liza tettetett határozottsággal felel: „Nincs. Igen, természetesen...”²⁵

Lizának a Capriera Kunó gróffal folytatott párbeszédében szintén összetett a három pontos megakadás-jelenségek alakábrázoló és cselekmény-előremozdító funkciója. Amikor az orvos kézfogással búcsúzik Kunótól, a címszereplő egy ártatlannak tűnő, de meglehetősen taktikus mondattal okoz zavart a tisztben. „Maguk régen ismerik egymást?” – kérdezi a két udvarlójától. A féltékenység egyből kiütözi Kunó reakció-

---

22 David B. MORRIS, *Eros and Illness* (Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press, 2017), 8–9. DOI: 10.4159/9780674977914.

23 BRÓDY, *Tímár Liza*, 375.

24 Uo., 376.

25 Uo., 377.

ján, aki képtelenné válik szerkezetbe tömöríteni a megszólalását: „Úgy... na... most...” Kész a káosz, az összeomlás.

Ezt követően Liza politikára vonatkozó kérdésére („Maga, gróf, nem konzervatív?”) is zárkózottan, egy töredékes struktúrájú mondattal felel: „Ez is, az is. Mint katona nem politizálhatok”. Az ezt követő szövegrészben már a nyelvi szintereken is megjelenik a másik férfi iránt tanúsított gyanakvás. „Aztán ez a fess ember... Engem ide elhozott.” A megszólalásba ékelődő három pont által diszkréten ugyan, de felszínre jut a mögöttes ellenérzés. Kunó szünettartása egyértelműen elhallgatott víziókra utal, a feszítő és elbizonytalanító dilemmára: mi lehet az orvos és Liza között?²⁶

Capriera Kunó anyagi kiszolgáltatottságának, eladósodásának kiderülése még kellemetlenebbé teszi a beszélgetést. Liza direkt kérdése („Ön gazdag?”) ismét kizökkenti a tisztelt gondolatmenetéből („Az... no, az éppen nem vagyok”), és ezt a megmutatkozó frusztrációt a távoli gyermekkor, a származás elemeivel próbálja ellensúlyozni. Felidézi, hogy öten voltak fiútestvérek, és a kadétiskola elvégzése után az apjuk száz forinttal bocsátotta el őket, hogy önálló egzisztenciát teremtsenek („Száz forintot egyszersmindenkorra... Mindjárt egy hibás lovat vettem ezen.”) Ahogyan az orvos megszólalásában, úgy itt is metaforikus funkcióban van a ló alakja, a rossz indítatás és a rossz döntés sorsszerűségének a kifejezője. Az orvos és Kunó figurája között a szerepkettőzés dramaturgiai jelenlétét alátámasztó analogikus összefüggések figyelhetők meg. Az orvosnak öt lánytestvére van, akiket az elmondása szerint neki kell férjhez adnia, ahogy fogalmaz, „a derék férfiak drágák”. Ennek a családi háttérkörnyezetnek tudja be aszketikus életvitelét és évtizedekig tartó magányát. Kunó pedig, ahogyan a fent ismertetett szövegrészlet alátámasztja, fiútestvérek között nőtt fel, ez pedig nem a gondoskodásnak, az atyáskodásnak a hajlamát fejlesztette ki a férfiban, hanem az örökös versengés, a kiemelkedésért folytatott kétségbeesett küzdelem tulajdonságát, az önérvényesítés készségeit. Kunó identifikációs monológjában taktikai elemként vannak jelen a három ponttal jelölt megakadási jelenségek. Az atyai elbocsátás, illetve a rossz ló vásárlásának a történetét is érzékenyebbé, mélyebbé teszi a közbeékelt hiányalakzat.²⁷

A férfi versengő alaptermészete imponál Lizának, aki a riválisokkal folytatott harcot a maszkulinitás alapvető jegyeként határozza meg. „Szeretem a bajt, és a férfit, ha megküzde velem. Maga született a küzdelemre.” Kunót motiválja a lány elismerése, azonban először zavarodottságot színlel: „Tessék... Jöjjön csak. Ő, jöjjön. Majd én elbánok vele!”²⁸

A dialógusban Kunó megszólalásai jóval több hiányalakzatot, szövegrést tartalmaznak, mint a Lizáié. Ez a különbség származhat a kettejük közötti, meglehetősen bonyolult alá- és fölérendeltségi viszonyból, játszadozásból. Bár a címszereplő az, aki magához rendeli a férfit, és aki a fölényes megjegyzéseivel tulajdonképpen „betörni” szeretné a korhely életformájú Kunót, valójában a férfi elgyengülése is taktikus, érzékenyíteni akarja a lányt, aki ezeket a hatásokat véges-végig az emelkedettség verbális

---

26 Uo., 378.

27 Uo., 379.

28 Uo.

pozíciójából próbálja kivédeni. Ennek az a számon kérő attitűd is példája, amivel Liza a neki írt szerelmeslevél ügyében kezdi el faggatni az udvarlóját („Üljön le, és mondja el szépen, mi bírta rá a levél írására”). Kunó a vágyai megfogalmazására tesz kísérletet, azonban a megfogalmazás nyíltsága ismét akadályba ütközik. „Maga nem is tudhatja, nekem milyen rosszul ment. Belől... Egész nap otthon.”²⁹

Ebben az utóbbi, rövid gondolatmenetben a trauma ismét térkonstrukcióként jelenik meg. A „belől” (belül) a testet értelmezi át térré, az otthon említésével pedig a test kiterjedt a valóságos, fizikai térre. Itt arról a kiterjesztő folyamatról van szó, amely Csabai Márta és Erős Ferenc elmélete szerint szerves része az emberi identitásnak.³⁰ Értelmezhető ez a fajta kiterjesztés a korlátozás ellenpontjaként? Figyelembe véve a cselekménybeli helyzetet, a legkevésbé sem. A traumatikus tudat kiterjesztése a térre Kunó életében meglehetősen korlátozó funkciójú. Bár használja az „otthon” szót, a férfi képtelen identifikálni magát ott, ahol élnie kell, ahol már minden a dekadenciáról szól. Az anyagi megokolás mellett még ez az a szükség, ami Tímárékhoz vezet. A gazdag, de a személyes önmeghatározás nehézségeivel küzdő Liza romantikus ábrándjaiban a gróf a dandy izgalmas figuráját képviseli, akinek a családi múltja épp annyira vonzó, mint a jövőtlensége. Kunó voltaképpen a Liza által megvetett atyai identitás ellenképe. Tímár múltja tabusított a társadalmi nyilvánosság terében – a grófé publikus és méltányolt. Tímár szorongó és takarékos, ezzel szemben a gróf könnyelmű.

A lány meg is fogalmazza, hogy magához képest kifejezetten szerencsésnek tartja a férfit. A párbeszéd alatt ekkor jelentkeznek először megakadások Liza szövegében – érzékelhető tehát a származásra való utalás nehézsége. „Milyen szerencsés az, aki... maga nem is tudja, milyen szerencsés maga, Kunó.” A kezdeti bizonytalanságot aztán egy egészen határozott vallomás követi. „Ilyen ősi kastélyban születni. Nem hamisított vagy drága pénzért vásárolt régiségek közé, mint én. Őszintén, nyíltan, igazán oda tartozni, ahová a szívünkben tartozunk.”³¹

Jellemző a *Tímár Liza* szövegére, hogy az elhallgatás-alakzatok és a megakadás-jelenségek keretet hoznak létre az érzelmileg felfokozott pillanatoknál. A legtöbbször egy hezitációs forma ékelődik a szöveg elejére, azt egy intenzívebb, nyíltabb kimondás követi, ami nemegyszer határsértő a társadalmi nyilvánosság terében. Ezt éppen a kimondás okozta zavar, visszalépés követi, aminek törvényszerű tartozékai az újabb megakadások, a heves vallomás töredékes tónusai. „Ó, Kunó!... *Változott hangon.* Nagyon szeret maga engem?” Kunó igenlő válaszára tovább fokozódik Liza vággyal teli játékosága: „És mit tenne akkor, ha reménye... soha...” A megakadás-jelenségek ezúttal is kifejezetten a zavarkeltés céljából realizálódnak, a címszereplő által hagyott „hátasszünetek” természetesen befolyásolják Kunó attitűdjét. A tiszt – a dandyszerephez

29 Uo.

30 A szerzők a kiterjesztést a korlátozás ellenpontjaként értelmezik. A korlátozás jelenik meg a beteg, a fogyatékos, a „normálistól eltérő” testek megbélyegzésében, a rasszizmusban is: CSABAI Márta és ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok: Az identitás változó keretei* (Budapest: Jószoévg Műhely Kiadó, 2000), 22.

31 BRÓDY, *Tímár Liza*, 381.

méltóan – előhozakodik az öngyilkosság gondolatával. „Mit tehet ilyenkor egy ilyen korlátolt tiszt. [...] Minthogy egyet keresztülenged a fején... a szíven...”³²

Az öngyilkosság gondolata már korábban is megjelenik a férfi szövegében. Ez a szólam azonban inkább csak sejteti a szándékot, hiszen az elsődleges értelmezési szinten éppen az életigenlésről szól. „És arra, hogy magának elég volna egy szava, egy jó szó magától, és akkor akár minden ló... Alle könnyen krepieren.” A lóversenyért rajongó férfi áldozata, a korábbi identitás feladásának igénye értelmezhető jelképes öngyilkossággént. Ha pedig arra a tematikai jegyre gondolunk, hogy a címszereplő tudatában az udvarló férfiak többször is a ló szimbolikája által jelennek meg, s Kunó is előszeretettel azonosítja magát a ló figurájával, a tényleges halálára is utalhat a megjegyzés. Ezt az analógiát erősíti Kunó későbbi, konkrétábbá váló nyilatkozata. „Alig várom, hogy egy előkelő lányért... haljak”³³

Liza megfogalmazásán túl a gesztusai is alátámasztják, hogy elsődlegesen a szerepbe szerelmes, amit a férfi képvisel. A szerzői instrukció szerint Kunó ajkán akarja csókolni Lizát, amit a lány nem enged. Az elutasító gesztust követően a címszereplő a következőképp szól: „Azt... nem. Itt.” – És az arcára mutat. Ezen a helyen ismét egy párhuzamosság figyelhető meg az orvos és Kunó Lizához fűződő viszonya között. Amíg az orvos és a lány között a testi érintéstapasztalat a vizsgálat során mutatkozik meg, addig Kunó esetében a formalitás üdvözlő gesztusai alakulnak át szerelmi közeledéssé. Ezt a lehetőséget az orvos sosem használja ki, mi több, a felajánlott kézcsók lehetőségét is elhárítja.³⁴

A harmadik felvonás első jelenetében Liza már Capriera katonatiszti lakásában tartózkodik. Itt keresi őt fel az orvos, akinek az érkezését a lány meglehetősen közömbösen fogadja. Beszélgetésükből Liza egy addig ismeretlen tulajdonsága derül ki. „Azonfelül porok vannak nálam, a jó fehér porok, vagy leszokott róluk?” – kérdezi az orvos, a lány erre a szerzői instrukció szerint „nem fordul az orvos felé, csak kinyújtja a kezét”, majd a következőképp folytatja: „Adjon. Bár sohasem voltam egészségesebb. Mint... Aludni nem tudok...”³⁵ A címszereplő tehát gyógyszerfüggő (kokain, altató?), illetve alvászavarral küzd. A töredékes nyelvi formák ismét arra utalnak, hogy a beszélő a kimondhatóság határánál jár. A lány által ismerttetett állapot, hogy sosem volt egészségesebb, vélhetően csak a külvilág számára közvetített tény. Valójában nyugtalanság gyötri.

Ebben a dialógusban a gyógyszereket felajánló orvos gesztusa tulajdonképpen azt a korban ugyancsak elterjedt freudi tézist fordítja ki, amely szerint a neurotikus és függőségekkel küzdő nő gyakran az orvosához is a maga beteges ragaszkodásával kezd kötődni.³⁶ Ferenczi Sándor a hisztériával összefüggésben tárgyalja az álmok jelentőségét.

32 Uo.

33 Uo., 382.

34 Uo., 376, 383.

35 Uo., 413.

36 Természetesen ez a fajta vonzalom Freud értelmezésben eltérő formákban, sokszor elutasításként realizálódik. A szakirodalom az 1901-ben készült *Dóra* című esettanulmánnyal kapcsolatban jegyzi meg, hogy a címszereplő paciens az elutasított udvarló K. úrral azonosította Freudot. Az összefüggést termé-

Bár Liza álmatlansága fakadhat ugyan az érzelmi kiváltó okokból, ez szimptomatikusan csak kisebb mértékben feleltethető meg a kor diagnózisának, amely az elmeorvosi eljárások alapján a neurózis egyik jellemző tünetének tekintette az aluszékonyságot, az álmokba, konkrétan a tudattalanba való menekülést – és a nyugtalanságot is elsősorban a tudattalanban érvényesülő rémképeken keresztül közelítették meg. (Nem véletlen, hogy Freud és Ferenczi pszichoanalitikus vizsgálatai alapját jelentette a páciensek álmvilága.)³⁷ A *Timár Liza* említett jelenetében éppen az ismertetett megállapítások ellenkezőjéről van szó. A lánynak nem kell könyörögnie, hogy a porokhoz jusson, mert a doktor egyfajta sajátos udvarló gesztusként folyton ajánlgatja neki a gyógyszereket. Szándékosan olvassa rá a lányra a kor divatos medikális narratíváit, állítása szerint például Liza zavartsága a szokatlan hely okozta traumából származik. A címszereplő erre ostobának nevezi a férfit, s számonkérőn fordul hozzá: „Miért tolakodott be, hogy mert?...” Az elhallgatás-alakzat a szerelmi közeledés feltételezését sejteti.³⁸

Bár a jelen tanulmány középpontjában a három ponttal jelölt elhallgatás-alakzatok vizsgálata áll, fontos figyelembe venni az orvos önpozicionálását Liza viszonyrendszerében.

Én csak egy háziállat vagyok. És ha a legközelebbi időben szüksége lesz rám, vegye tudomásul, hogy én sohase vagyok ide messze. Egy jó háziállat mindig a ház körül tanyázik. Az ambituson alszik, a kapu előtt vár, az utcán csahol, mindig rendelkezésre áll.³⁹

Az, hogy az orvos önmagát egy animális pozícióval azonosítja, arra enged következtetni, hogy Liza korábban megismert érzéki viselkedése, az inassal való gorombáskodása⁴⁰ éppen a doktor alázatos és néma csábításából következik, amit a lány már a kora

---

szetesen az elmeorvos is felfedezte, látens szerelmi kötődésként kategorizálta, fenyegető jelenségként értelmezte. Toril Moi, „Férfiuralom: Szexualitás és episztemológia Freud *Dórájában*”, ford. BATTYÁN Katalin, in *Freud titokzatos tárgya: Pszichoanalízis és női szexualitás*, szerk. CSABAI Márta és ERŐS Ferenc, 131–145 (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1997), 137.

37 FERENCZI Sándor, *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése – és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből* (Budapest: Dick Manó, 1911), 16.

38 BRÓDY, *Timár Liza*, 413.

39 Uo., 414.

40 A második felvonás elején a címszereplő éppen a vőlegénye, Kunó szüleinek a fogadására készül. Izgatottságában számtalan olyan megnyilvánulást tesz, ami nemcsak Lizának a társadalomban betöltött hatalmi helyzetéről, hanem a kor popularizálódó orvosi narratívái felől nézve a szexuális viselkedéséről is árulkodik. Az egyik ügyetlenkedő inason végigvág a korbácsával, majd simogatni kezdi, pénzt ad neki. Vö.: Uo., 386. A rendi függésnek a személyközi érintkezések során való demonstrálása szintén eredeztethető abból a fanatizmusból, amivel Liza viseltetik az arisztokrata családok képzelt vagy valós szokásrendszere iránt. Másfelől a jelenetben reprezentálódik a kor erotikus irodalmának az egyik igen gyakori toposza: az úrnő–szolga viszony. A kegyetlen női személyiség, illetve az utána vágyakozó szerelmes férfi tárgyalt jelensége volt a kor pszichoanalitikus iskolájának. Gilles Deleuze a vonatkozó tanulmányában Richard von Krafft-Ebing elmeorvos véleményét idézi, akinek az értelmezése szerint a sadizmus és a mazochizmus nyilvánvalóan deviancia, a századforduló egyik legelterjedtebb mentális betegsége. Vö.: Gilles DELEUZE, *Masochism: Coldness and Cruelty* (New York: Zone Books, 1991), 38. Deleuze az idézett munkájában Leopold von Sacher-Masoch 1870-ben megjelent *Venus im Pelz* című regényét vizsgálja, amelyben a főszereplő, Severin von Kusiemski önként vállalja a szerelmi szolgátságot Wanda

serdülőkora óta tapasztal. Ilyenformán a címszereplő tudatában ez az intim szerepketős rögzül, ezt a szituációt tekintti a szerelmi önkifejezés standardjának.

Ennek az információnak az ismeretében az a második felvonás végi vádbeszéd is megkérdőjelezhetővé válik, amit a doktor Tímár nagykereskedőhöz intéz, és ami ugyancsak telítve van hiányalakzatokkal és megakadás-jelenségekkel.

Semmit sem tehet, Tímár úr. Tehetett volna egyet-mást, de előbb. Megtehetette volna, hogy el ne neveltesse magától a leányát... Mesterségesen s igen költségesen távolította el magától. Gazdag emberek módjára...⁴¹

Az elsődleges jelentésszinten természetesen helytállóak az orvos megállapításai Tímár atyai felelősségével kapcsolatban. Ám az elhallgatásalakzatok mögöttes tartalmai jóval mélyebbé teszik a szöveget, különösen, ha figyelembe vesszük az orvos utólagos viselkedését, az udvarló és alárendelődő gesztusok manipulatív hatását. Voltaképpen ő „Liza gyógyítója”, ez a szerep pedig szimbolikus többletjelentést kap. Valójában az ő viselkedése formálta és nevelte ilyenné Lizát.

A szövegben megjelenő traumakultúra vizsgálata szempontjából a harmadik felvonás azon részlete is releváns, amelyben Kunó erőszakoskodni kezd a címszereplővel. A férfi megnyilvánulásaiban jelentkező hiányalakzatok ismét a kimondhatóság határait jelölik. Az ösztöni indulat már nem tud parancsolni magának. „A szeme csillog, a szája tüzes, a keze forró, a szád... a szád!”⁴² A közlésvavarra utal a magázódás hirtelen megszűnése. Az agresszív közeledés egyértelműen traumatizálja Lizát, azonban ez a trauma túlterjed a cselekményidő aktualitásán, vége annak a romantikus illúzióknak, ami egészen eddig sikeresen számolta fel a tér és az idő határjelzéseit a fiatal nő tudatában. Itt nemcsak az önmagában traumatikus erőszakfolyamat realizálódik, hanem többletként épül rá az is, hogy mindezt az áhított arisztokratikus közeget sarj teszi a lánnyal.

„Állat... állat!” – kiált fel Liza. „Úgy nyúljon hozzám, hogy kiugrok az ablakon és...” Váratlan fordulat, hogy az érzéki heveséget mutató Kunó az öngyilkossággal való fenyegetőzés hatására hirtelen eláll a szándékától. Ahelyett, hogy a szexuális vágy nyílt megfogalmazása következne, ismét a megtorpanások, szünetek, megakadás-jelenségek válnak gyakorivá. Ugyanakkor ebben a vontatottságban ismét érezhető a férfi bizarr taktikája, hátha a lány meggondolja magát. „Ha nem... hát nem! Pedig szép lett volna. Ma-

---

von Dunajew mellett. A mazochizmus alapművének tartott mű motívumai aztán számtalan hazai és világirodalmi forrásban, így például a Bródyra szerzőként egyértelmű hatást gyakorló Émile Zola *Nana* című regényében, illetve a *Tímár Liza* szerzőjével kortárs Krúdy Gyula műveiben is visszaköszönnék. Feltételezhető, hogy Bródy korában az egészen új és divatos freudi nézetek mellett a szakirodalom által már némiképp meghaladottnak tartott krafft-ebingi gondolatok is aktívan jelen voltak még a formálódó polgári társadalom gondolkodásában, és a társadalmi lélektanra érzékeny szerző fel tudta térképezni ennek a hatását.

41 BRÓDY, *Tímár Liza*, 392.

42 Uo., 426.

gának is. Szép. Előszörre... utoljára. Így szokás.” A férfi szégyenként éli meg az elutasítást, elváltoztatott hangon folytatja. „Vicceket fognak rám csinálni a tisztok kaszinóban.”⁴³

A darab befejező jelenete Liza és az orvos között zajlik. A férfi tulajdonképpen Kunó támadása közepette érkezik meg, ezt észelve ő is egy beszédaktus értékű⁴⁴ kijelentést tesz: „Jöttem egy bátor cselekedetet megakadályozni és...” A mondatot ezúttal Kunó hirtelen reakciója teszi töredékessé, aki fegyvert szegez a férfira. Az orvos szövegbe-
li megakadás-jelensége ismét a hangelváltoztatás gesztusával egészül ki, ami ezúttal a határozottságot imitálja.

Lábhoz célozni, szíven találni. Ez. Mi. Jó volna. De nem vicc ilyen közelről... És előbb elintézi az ember az ügyeit. *Erős hangon.* Főhadnagy úr! Az ezredese várja önt, tiz perce van.⁴⁵

Az orvos magatartása lecsillapítja Kunó indulatait, ami legalább annyira hirtelen reakció, és legalább annyira valószerűtlenül hat, mint Kunónak a szerelmi közeledéstől való, korábban már elemzett visszalépése. Az orvos most a nagyvonalúság gesztusát is gyakorolja, amikor annak érdekében, hogy megszabaduljon a riválisától, kifizeti a gróf adósságait. „Jól lesz sietni, barátom. Jó lesz elvinni azt a kis pénzt, kis katonám... *Megsimogatja.* Elhoztam azt a kis pénzt, katonám.” Ahogyan az ironikus szöveggörnyezetből is kiderül, az adás cselekedetében a fölényesség kimutatásának gesztusa a legerősebb – a felbukkanó megakadás-jelenség is ennek a kifejezésére szolgál. A szerzett pénz eredete szimbolikus többletjelentéssel látja el a cselekvéssort. „Honnan vette a pénzt?” – kérdezi Liza az orvostól. „A magáéból, Liza” – feleli a férfi.

Három esztendő s kora óta vagyok a maga orvosa, és sok-sok száz aranyat raktam félre a maga meghüléséből, gyomorrontásaiból. Óvatosan és sokat gyűjtöttem, lehet, hogy gondoltam arra is, ennek a kis milliomos nőnek egyszer szüksége lesz az aranyaira...⁴⁶

A betegségből származó összeg jótékony visszaszolgáltatása teljes keresztmetszetét nyújtja az orvos darabbeli jelenlétének, pozíciójának. Miközben gáláns akar lenni, s mindvégig „ad valamit”, az egzisztenciális forrása, kiindulópontja kétségtelenül a Tímár család marad. A záró jelenet során való egymásra találásuk Lizával, a kibontakozó kapcsolat a halál metaforáján keresztül jelenik meg.

LIZA. Én meg akarok halni. Semmi mást, meghalni.

ORVOS. Ha megengedi, elkísérem. [...]

LIZA. Ha ön komolyan beszél, ha csakugyan velem akar jönni... jöjjön. Vannak önnek...

ORVOS. A zsebemben hordom, kisasszony.⁴⁷

43 Uo.

44 A beszédaktus fogalmát J. L. Austin definíciója alapján használom. J. L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990) 31.

45 BRÓDY, *Tímár Liza*, 427.

46 Uo.

47 Uo., 428.

Az elhallgatás-alakzattal helyettesített fogalom egyértelműen a halált hozó por. Amíg korábban gyógyszerként, az álmatlanság ellenszereként definiálódott, nem homályosította el semmi a kimondását, hiszen maga a használati funkció nem tért el a rendeltetésétől. A közös öngyilkosság azonban kétségtelenül radikális tett ahhoz, hogy akár az orvos, akár Liza teljes nyíltsággal utaljon rá. Marad az előkészítő státuszú megakadás-jelenség és hiányalakzat. Az orvos hirtelen visszalép az ajánlatától.

LIZA. Úgy látom, belül ön is, mint én... és utálja az életet.

ORVOS. Azt nem. [...] Azért, mert eltévedt, mert félrevezették, mert tájékozatlanságból piszkos zsákutcába jutott, lemondani erről a gyönyörű földről, jószagú levegőjéről, és ami mindennél több benne, magáról...⁴⁸

Annak ellenére, hogy a cselekmény zárása során az orvos és Liza egymásra talál, tehát tulajdonképpen harmonikusnak tekinthető a befejezés, a szöveget a bizonytalanságról árulkodik. Liza kérésére („Legyen szíves, vegyen el engem feleségül”) a férfi a gesztusok szintjén „engedelmesen” reagál, de a szövegbe ékelődő megakadás-jelenségek pontosan azt sugallják, hogy a jövőtlenséggel néznek szembe. „Aludni kell erre az ötletre, kis Liza. Negyven esztendőös vagyok. Lehet késő is... Talán... lehet.”⁴⁹

3. Összefoglalás

Bródy Sándor *Tímár Liza* című drámája több szempontból is egyedinek tűnik a drámaírói életműben. A szociális kérdésekkel aktívan foglalkozó szerző ezúttal nem egy olyan alakot állít a középpontba, aki a társadalmi jólét hiányától és a kiszolgáltatottságtól szenved. Liza saját identifikációs válságát inkább a több szempontból bizonytalan társadalmi státusz (az átmeneti pénzarisztokráciához való tartozás, a zsidó származás miatti kirekesztettség), a tradicionális családi múlt kényszerű tagadása okozza.

A tanulmányom középpontjában az a célkitűzés állt, hogy a három pontos megakadás-jelenségeken keresztül Bródy Sándor *Tímár Liza* című darabjának analitikus vonásait vizsgáljam, és rokonítsam a modern analitikus dráma struktúráival. Azért tartottam fontosnak a Bródy-mű kiemelését az egyértelműen naturalista besorolásból, mert ezáltal egyfelől a szerző irodalmának újrapozícionálása is megtörténhet, másfelől szélesedhet a századfordulós magyar dráma értelmezési kerete.

---

48 Uo.

49 Uo., 430.

Szent Biblia: Heltai Gáspár és munkatársai fordításában,
kiad. Ötvös László, Debrecen–Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2019
(Nemzetközi teológiai könyv 91), 4720 l.

KŐRÖSI Ferenc

Intézmény Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar – Mesterszak
ORCID: 0000-0002-7933-5801

Két évvel ezelőtt az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain¹ Németh Áron számolt be arról, hogy Ötvös László református lelkész, egyháztörténész fakszimile bibliakiadásainak újabb kötete jelent meg: a *Kasseli Biblia* (Nürnberg, 1704).² Most e sorozatnak újabb darabjáról adhatunk hírt: Ötvös László és munkatársai a *Nemzetközi teológiai könyv* sorozat 91. darabjaként megjelentették Heltai Gáspár és az általa létrehozott munkaközösség 1551–1565 között, Kolozsvárott, hét kiadványban kinyomtatott részleges bibliafordítását.

Ezek a Heltai-műhelyben megjelent fordítások magukba foglalják Mózes öt könyvét (1551, RMNy 90, *A Biblianac első része...*), a kis és nagy prófétákat (1552, RMNy 95, *A Biblianac negyedik része...*), a protestáns liturgikus gyakorlatban már apokrifnak, deuterokanonikusnak számító *Jézus, Sirák fia* könyvét (1552, RMNy 92), a Salamonnak tulajdonított könyveket: a *Példabeszédek könyvét*, a *Prédikátor könyvét*, az *Énekek énekét* és a *Bölcsesség könyvét* (1552, RMNy 96), valamint a *Zsoltárokat* (1560, RMNy 162) és a teljes *Újszövetséget*.³ végül pedig az *Ószövetség* történeti könyveit (1565, RMNy 208, *A Biblianac második része...*). A nyomtatás ezen időrendjét azonban nem tartották meg Ötvös Lászlóék, mivel nem feltételezhető, hogy a fordítói és nyomdai munkálatok esetlegességén kívül a nyomtatás sorrendjének más oka is volt. Ezt erősíti, mint ahogy az látható is, hogy az egyes kiadványok címükben is jelzik az egymásutániságot. A *Biblia* hagyományos elrendezését követve állították tehát helyre a szövegek sorrendjét. Ennek megfelelően a fakszimile első kötete tartalmazza Mózes öt könyvét (1551), és ugyancsak az első kötetbe kerültek a történeti könyvek (1565). A második kötetben van a *Sirák* (1551), továbbá a *Zsoltárok* (1560), valamint a Salamonnak tulajdonított írások (1552) és a próféták könyvei (1552). A harmadik kötet tartalmazza végül az *Újszövetséget*. Az egyébként apokrif *Sirák fia könyve* – valószínűleg Eszéki

---

1 NÉMETH ÁRON, „Kasseli biblia (1704/1804)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 2. sz. (2018): 245–247.

2 *Kasseli Biblia* (Nürnberg, 1704), szerk. Ötvös László, kiad. Kovács Béla Lóránt, Nemzetközi Teológiai Könyv 88 (Debrecen: 2017).

3 Két változatban nyomtatták ki: 1561, RMNy 172; 1562, RMNy 186; a fakszimile az 1562-es kiadás egyik példányát használta.

Imre és Tövisi István fordítása, amelynek kéziratát a tolnai iskolából küldték el Heltaiéknak⁴ – elviekben nem tartozik szorosan Heltai vállalkozásához, a szerkesztők viszont nagyon helyesen úgy gondolták, hogy ezzel teszik teljessé a kolozsvári nyomdában megjelent bibliai részfordításokat. A sorrend tehát világos és indokolt. Igaz, a *Zsoltárok* valamiért a salamoni könyvek után olvashatók, holott az általában használt felosztás szerint megelőzik őket.

A háromkötetes fakszimile kiadvány mérete 15,2 × 21,5 cm, ami megfelel egy átlagos könyvnek, nehézzé teszi viszont a használatot, hogy a kötetek igen vastagok, sorrendben: 9, 13,7 és 8 cm-esek; ha az anyagi lehetőségek megengedték volna, akkor négy kötetben könnyebben lehetett volna forgatni a kiadványt. A technikai kivitelezés legnehezebb problémája azonban az volt, hogy a kiadványok eredeti formátumai eltérnek egymástól: a mózesi könyveket tartalmazó *Biblianac első része* (1551), a mózesi könyveket követő történeti könyvek, vagyis a *Biblianac második része* (1565) valamint a kis- és nagyprófétákat tartalmazó *Biblianac negyedik része* (1552), továbbá az *Újszövetség* (1561, 1562) negyedréti formátumban jelent meg eredetileg; a *Sirák fia könyve* (1551), Salamon könyvei (1552), valamint a *Zsoltárok* (1560) nyolcadrétben. Ebből következik, hogy az eredeti szedéstükrök módosítása elkerülhetetlen volt az egységesség megőrzése érdekében. Számszerűsítve mindez a következőt jelenti (a fakszimile 20 sora 117 mm): A *Biblianac első része* 20%-os nagyításban található meg a hasonmás kiadásban, a *Biblianac második része* 21%-osban, a *Biblianac negyedik része* 9%-osban, végül az *Újszövetség* 17%-os nagyításban; a nyolcadrét kötetek szedéstükrét szintén megnagyobbították: *Sirák fia könyvét* 53%-kal, a Salamon könyveit tartalmazó kötetet ugyancsak, 58%-kal, végül a *Zsoltárok* tartalmazó kiadványt 52%-kal. Ez persze különösebb problémát nem jelent, hiszen csak így válhatott lehetségessé a hét részlet együttes kiadása, a fakszimile kiadás ismertetésében azonban feltétlenül fel kellett volna hívni erre a figyelmet. Ettől eltekintve mindkét esetben a nyomtatványok jól olvasható, szép másolatát kapjuk kezünkbe.

A különböző formátumok egységesítése kapcsán szólni kell a fakszimilében olvasható, kézzel bejegyzett glosszákról is. A kötetek az alapul szolgáló példányok nyomtatott szövegét hűen, retusálás nélkül tartalmazzák. Viszont feltételezhetőleg éppen az előbb említett szedéstükröt érintő nehézség miatt a glosszák kézírásos anyagának csak egy része került bele a kötetekbe, illetve hogy mégis beleférjenek a kiadványba, egyes bejegyzések 90 fokkal el vannak forgatva, vagy a lapon nem az eredeti helyükön láthatóak. Az eszményi és a retusálatlan kötetnek így egyfajta hibridjét alkotja a fakszimile kiadás.

Kár, hogy sehol sem található tájékoztatás arról, hogy konkrétan mely példányokat tekintették mintapéldányoknak. Ez a szövegek és a glosszák kezelését, értelmezését még inkább megnehezíti. Illetőleg további nehézséget jelent, hogy – mint az interneten lévő anyag tanulmányozása alapján kiderül (mert erről szintén nem szólnak a fakszimilében)⁵ – sokszor nem is egyetlen mintapéldányt használtak egy-egy kötet elkészítése során. Ez persze ugyancsak elkerülhetetlen volt, hiszen csak így sikerült mindegyiküknél a teljességet tükröztetni. S mint ilyen, ahogy az

4 Vö. az RMNy 92. tételéhez tartozó megállapításokkal.

5 A fakszimile kiadásokat szűrőpróbeszerűen vettem össze a nyomtatványok hungaricana.hu oldalán megtalálható fotómásolataival: *A Biblianac első része*: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_25/?r=0&pg=6&layout=s; *A Iesus Sirah könyve*: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_26/?r=0&pg=4&layout=s; *A Biblianac negyedik része*: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_28/?r=0&pg=4&layout=s; *A Iesvs Christvsnac Wy Testamentoma*: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0051/?pg=2&layout=s (hozzáférés: 2022.06.01).

eddigiek is, a bibliafordítás szempontjából tulajdonképpen mellékes, nyomdatechnikai kérdés, amely nem befolyásolja a szöveg és a kiadvány értékét.

Azt mindenesetre el kell ismernünk, minden tiszteletünk mellett, hogy a faksimile e technikai problémák okozta nehézségek miatt a tudományos munka esetén nem minden esetben helyettesíti az eredeti nyomtatványokat. Ennek ellenére a kiadás jól használható; mind érzelmi, mind tudományos szempontokból igen értékes kiadvánnyal állunk szemben. Hiszen nem elhanyagolható az a tény – a kutathatóság szempontjából sem –, hogy elérhetővé tettek olyan régi magyarországi kiadványokat, melyek közül digitális változatban nem olvasható mind: a hét nyomtatvány közül csupán négy található meg például a hungaricana.hu digitális szövegtárban: Mózes könyvei, *Jézus, Sirák fia könyve*, a *Proféták* és az *Újszövetség*.⁶

A kiadás technikai ismertetése után érdemes áttekinteni röviden a bibliafordításokhoz kapcsolódó tanulmányokat is. Mindhárom kötet Ötvös László egy-egy szerkesztői üzenetével kezdődik: az első kötetben a 16. századi magyar nyelvű bibliakiadások történetét vázolja fel, elhelyezve sorukban Heltai és munkatársai fordításait. A második kötetben az 1568. évi, a vallásszabadságot törvényben először deklaráló tordai országgyűlés jelentőségéről emlékezik meg Ötvös, hiszen annak 450. évfordulójára adták ki a köteteket. A harmadik kötet bevezetésében Heltai Gáspár életrajza kapott helyet.

A kiadvány végén az első két kötet esetében Németh Áron egy-egy tanulmánya olvasható, melyekben összefoglalja mindazt, amit a szakirodalomban eddig megfogalmaztak a kolozsvári bibliafordítások kapcsán azok keletkezési sorrendjéről, a fordítók személyéről, nyelvtudásáról, a felhasznált forrásokról, valamint a fordítások recepciótörténetéről, kiemelten annak a kérdését tárgyalva, hogy a *Biblia* szövegének egyes részei hol és mikor voltak olvashatóak legelőször magyarul.

A harmadik kötet végén Borsa Gedeon és Perger Péter még 2006-ban a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent közös tanulmánya olvasható, gyakorlatilag változatlan kiadásban⁷ – pár nyomdahiba javításával, illetve pár nyomdahiba továbbörökítésével és egy-két esetben bővítésével –, amelynél viszont érdemes kicsit időznünk is, hiszen fontos, még a maguk egészében feldolgozatlan információkat tartalmaz. Központi tárgya Heltai *Újszövetség*ének keletkezéstörténete, amihez szorosan kapcsolódik a Heltai-nyomda 1559-ben kezdődő papírhiánya. Tanulmányuk Heltai új életrajzának megírása szempontjából is fontos és elgondolkodtató információkat tartalmaz; emellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy rámutatnak a Heltai-féle *Újszövetség*-fordítás két variánsban létezésére, ami a faksimilében most kiadott fordítások és a korabeli többi bibliafordítás összehasonlítása szempontjából is rendkívül jelentős adat lehet.

A hasonmás kiadás apropója még sürgetőbbé teszi számtalan tényező ismételt, esetlegesen most először elvégzett vizsgálatát Heltai Gáspár és munkatársai bibliafordításai kapcsán. Csúpan rávilágítva a témával kapcsolatosan felmerülő kérdésekre és problémákra, érdemes nagyvonalakban áttekinteni, hogy milyen fontos kutatási irányok vizsgálata vár még alaposabb kidolgozásra a jövőben. Heltai bibliakiadási vállalkozása kapcsán számos részterületet tárgyalt eddig, több-kevesebb mélységgel, a szakirodalom, a teljesség igénye nélkül ilyen például: a me-

6 Uo.

7 BORSZA GEDEON és PERGER PÉTER, „Heltai »Újtestamentum«-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron (1561-1562)”, *Magyar Könyvszemle* 122 (2006): 121–145.

cenatúra kérdése; a bibliafordító munkatársak személyes kapcsolata; Heltai *Bibliájának* hatása a magyar helyesírás kialakulására; Luther *Bibliájának* hatása a vállalkozásra; az előszavakban kifejtett hermeneutikai elvek vizsgálata és természetesen a fordítás recepciótörténete. Mindezeknek még vázlatos összefoglalására sincs azonban egy recenzióban lehetőség, így ezt kénytelenek vagyunk mellőzni.

Nem elmulasztható azonban két, a faksimile kiadás kapcsán különösen aktuális kérdés felvetése. A Heltai-kutatás által eddig elhanyagolt szempont volt az olvasástörténet kérdése; s ugyancsak érdemes vizsgálni, revideálni a Heltai-féle bibliafordítás irodalomtörténeti szerepét is: a szakirodalom ugyanis azt állítja, hogy a kolozsvári bibliafordítások, a nagyjából húsz éves munkafolyamat miatt és főképp Heltai gyakori felekezetváltoztatásai következtében nem voltak kedveltek, mellőzték őket. Heltaiék fordításainak jelentősége, recepciója azonban minden valószínűséggel nagyobb volt ennél. Ezek kapcsán tett megfigyeléseinket azonban ugyancsak nem fejthetjük ki most a recenzió kereteinek szétfeszítése nélkül.

A faksimile kiadvány előszavaiban és kísérő tanulmányaiban többször is olvashatunk arról, milyen nagy munkát végeztek Heltai és munkatársai. Ennek az ismertetésnek a végén mi is csak ezt tehetjük, kiterjesztve ezúttal a kijelentés érvényét Ötvös László és munkatársai munkájára, amelynek eredményeként a *Hanaui Biblia* (1998), Komáromi Csipkés György *Bibliája* (2000) és az *Oppenheimeri Biblia* (2002), Melius Juhász Péter Jób-fordítása (2008), *Sámuel és a Királyok könyveinek* Melius-féle hasonmása (2009), majd a *Kasseli Biblia* (2017) tudós gondoskodásban részesített faksimiléi után immár a Heltai-féle bibliafordítások hasonmás kiadását is kezünkben tarthatjuk.

Ungarn als Gegenstand und Problem der fiktionalen Literatur (ca.1550–2000)

Herausgegeben Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TŰSKÉS; Mitarbeit Réka LENGYEL, Ladislaus LUDESCHER

Beihefte zum Euphorion 112

Heidelberg: Universitätsverlag, 2021, 587 l.

FRIED István

Szegedi Tudományegyetem, professor emeritus

ORCID 0000-0003-3899-8016

A tudományos kutatásban mellőzhetetlen nemzetközi összefogással készült könyv ugyan nincs előzmények nélkül, de a majdnem félévezredes tematikai számvetés a címben jelölt, meglehetősen problematikus tárggyal (problematikusságát az előszó határozottan jelzi) különös jelentőséget kölcsönöz e széles merítésű, tág horizontú, alapos feltáró munkáról és szerteágazó érdeklődésről tanúskodó kötetnek. Az előszóban érintett probléma a „fikcionális irodalomra” vonatkozik, amely akár tautológiaként volna minősíthető, hiszen az irodalmi alkotások eleve „fikcionálisak”. Csakhogy mainapság a fikcionalitás, általában valamiről szólás/elbeszélés fikciós volta nem az irodalmi művek egyedülálló sajátossága, hanem mindenfajta elbeszélésé, tehát nem pusztán a szorosabb értelemben vett szépirodalomé. Számomra kevésbé problematikus a Magyarország (kulturális térként, kommunikációs térként, történelmi alakulatként) megnevezés, hiszen ha a „hungaricum” felől tekintjük, a mindenkori „történelmi” Magyarországról beszélünk, nyilván más-más szempontból az egyes korokban, tekintettel arra, hogy a határok sokszori változásával Magyarország földrajzi (és nem kulturális) határai változtak.

Számomra a kötettel kapcsolatos probléma jóval inkább az egyes tanulmányokra vonatkozatható elméleti megfontolásokból adódhat. Ennyiféle érdeklődésű, iskolázottságú, korú, különféle diszciplínákhoz tartozó kutatói együttestől nyilván nem lehet elvárni, hogy „unisono” egyetlen vagy egy-két elméleti iskola előfeltevéseit, terminológiáját, módszertani megfontolásait érvényesítse az előírt vagy kívánatos terjedelmű dolgozatokban; az azonban talán elvárható volna, hogy ne olyan dolgozatok szülessenek, amelyek akár 50 év előtt is megszülethettek volna, ha valaki éppen adott témát dolgozza föl. Az előszó bölcsen utal a különféle „megoldások”-kal élő tanulmányok eltéréseire, részint a komparatiztika „Oberbegriff”-je alá csoportosítva a jobb esetben imagológiai irányultságú írásokat (a címben megjelölt tematika feltétlenül egy nem szükségszerűen pozitivistá imagológiát feltételeztet), nem olyan jó esetben a leltárszerű felhalmozás közelébe ér egy-egy tanulmány, amelyet a magam részéről az anyag ismeretlensége és feltáratlansága miatt messze nem gondolok haszontalannak. Jóllehet nem elképzelhetetlen kíváncságot akár az imagológia újabb francia, német, szláv kutatásaiból merítés, hogy az imagológia révén a szövegköziség felé tett lépésekről is beszámolhassunk. Ugyanakkor a címben jelölt

megszorítás, amely problémaközpontúnak ígéri a kötetet, csak részben és legjobb dolgozataiban (ilyenből elég sok van) teljesül.

Konferenciakötetről van szó, amely a heidelbergi Karl-Rupprecht Egyetem Germanisztikai szemináriumának és az Irodalomtudományi Intézetnek közös vállalkozásában valósult meg, nem mellékesen az OSzK-ban rendezett kabinetkiállítással: *Ungarnbilder in der europäischen fiktionalen Literatur (16–20. Jahrhundert)*. A 2019. október 18–31. között látható kiállítás Lengyel Réka és Tüskés Gábor munkáját dicséri. A konferencia 22 előadása olvasható, bizonyára megszerkesztve a kötetben, négy további a kötet számára készítettek, illetve a korábban megjelent hasonló tárgykörbe tartozás miatt fordítottak le a szerkesztők. A négy ciklusba sorolt értekezések a kronológia szerint vannak elrendezve, ám a ciklusokat külön-külön nagyon szép címmel látták el: *Faktualitás és fikcionalitás* (ez a többi ciklusról is elmondható volna); a következő: a nemzeti önazonosság-motívumai, jelződései-jelzései (*Signaturen*) és problémái európai távlatban. Hogy ide miként sorolódik be Kovács Kálmán rendkívül gondos filológiai tanulmánya, mely Erkel *Hunyadi Lászlójának* librettóját, az alapul szolgáló Tóth Lőrinc-színművet és ezek történelmi háttérét vizsgálja az utóbbi évek történelmi kutatásainak tükrében, nehezen tudnám megválaszolni. Más kérdés, hogy Egressy Béni nem túl magas színvonalú librettójára érdemes volt-e ennyi invenciót és munkát pazarolni.

A harmadik ciklus címe rendkívül tetszetős: *Formák, képek, narratívák* – a magyar diskurzus széles távlataihoz és folyamatosságához – fordítom kissé szabadon. Lenyűgözött Ladislaus Ludescher „anyag”-ismerete, bibliográfiai tájékozottsága, az erdélyi szászok és a bánáti németek (svábok) tárgyában készült kutatási beszámolója, persze, hogy hogyan illeszthető a főcím alá, kétséges. Emellett az efféle teljességre törő forrásoknak (a lábjegyzetek tömegében el lehet veszni, de türelmes olvasással sok segítséget is lehet kapni) hátulütője, hogy sosem elég teljesek, mindig lehet találni valamit, ami kimaradt, ebben az esetben például az erdélyi szász történeti regény és Jósika Miklós kapcsolatáról nem tudunk meg semmit (van magyar szakirodalom!). Ezt nem rovom föl, azt azonban igen, hogy a náci időkben használatos Lebensraumot egy helyütt kritikátlanul használja a szerző (319), ugyanő később ezt írja: „Banater und siebenbürgisch-sächsischer Texte, die während der national-sozialistischer Herrschaft erscheinen und Sympathien zur NS-Politik aufweisen, bedienen sich der sog. Blut und Boden-Ideologie und Lebensraum im Osten-Theorie.” Szintén informatív tanulmány a bánáti svábok irodalmáról (Balogh F. Andrásé) e nemzetiség nation-buildingjének mozgó író-szerzőjét, Adam Müller-Guttenbrunn mutatja be, kinek Magyarország-képe részint a magyar nemzetiségi politika bírálataként alakult, részint „nagynémet” érdekeknek jött kapóra. A maga korának jelentékeny szerephez jutó képviselője volt, regényei ma jóval kevésbé olvashatók, hiszen 19. századi típusú „nemzetébresztőként” képviseleti próza írására vállalkozott, pátosza helyenként eléggé hamisan cseng. A szerző megkísérli kora német–osztrák kontextusába helyezni, de néhány cím odavetése nem elegendő, a szinte találomra előkerülő Theodor Herzl vagy Octavian Goga munkássága aligha mozgathatta meg a bánáti szerző fantáziáját, az meg kiváltképpen nem, hogy antiszemita felhanggal bírált a román költő a századelő magyar irodalmát, hogy rövid kapcsolatba kerüljön Ady Endrével, akinek Goga magatartása utóbb csalódást okozott. Az nem elég ok az együtt- és egymáshoz közel-látásra, ha két különféle irodalmi hagyományokat továbbgondoló szerző önnön kultúrája autonómiájáért emel szót. Az pedig tévesztés, hogy Guttenbrunn életében a Páneurópa-mozgalom még „keletkezében” volt. A bánáti írónak ehhez az égvilágon semmi köze nincs, de nem-

csak neki, hanem a környezetnek sem, amelyben mozgott, noha a bánáti svábokra sem virradt föl kedvező nap. Funkciótlannak hiszem a dolgozat 52. lábjegyzetét, amelyben Spengler *Nyugat alkonyára* történik utalás (*Die Medien der Aufbruch- und Untergangsstimmung...*-hoz fűzve): talán e sokat vitatott mű nem(csak) ennyi, a dolgozat gondolatmenetét nem viszi előbbre. Nemcsak néhány apró filológiai probléma (mely határozottabb szerkesztői beleszólással könnyen javítható lett volna) az, amit szövé tesztek, hanem a tárgytól eltérő, fölösleges és (ismétlem) funkciótlan elemek beiktatása, amely másutt is zavaró tényező.

A negyedik ciklus címe: *Perspektívák a 2. világháború és a kommunizmus árnyékában*. Itt végre az öt tanulmány megfelel a cím keltette érdeklődésnek: két tanulmány szól a második világháborúban sebesültek Magyarországon is megforduló íróról, Heinrich Böllről. Az egyik dolgozat szerzője, Bernáth Árpád, a német író kritikái kiadásának szerkesztőjeként és sajtó alá rendezőjeként ismert, tanulmányában igen megfontolandó narratológiai megjegyzések bukkannak föl, a másik Böll-tanulmány szerzője: Barbara Mahlmann-Bauer is a *Wo wärest du Adammal* foglalkozik, de eleget tévén a komparatiztikai igényeknek Tábory György és Kertész Imre holokausztot tárgyzó műveit is bevonja összehasonlító elemzésébe. Ujváry Gábor a valaha roppant sikeres regényt, Hugo Hartung 1954-es *Ich denke oft an Piroschkáját* és utóéletét elemzi, miként lett egy kliséből történetet építő mű Magyarországgal és a magyarsággal feltétlenül rokonszenvező képzet megjelenítője. A szociológiai elemekkel gazdagított előadás annyit vállal, amennyit meg tud valósítani, ez a mértéktartás és mégis sokféle tekintő figyelem joggal tarthat számot az érdeklődésre. Azt csak sajnálni tudom (és nem ettől a dolgozattól várom), hogy a regényből készült musical bemutatására már nem jutott idő és hely, kiváltképpen azért, mivel az egyik lábjegyzetből megtudhatjuk, a főszerepet Ferrari Violetta alakította, az 1950-es évek magyar színpadának sokat ígérő és ez ígéreteket jórészt beváltó naivája. Tüskés Anna Rab Gusztávnak egy kevesebbet emlegetett, elsősorban dokumentum-értékénél fogva fontos művét értelmezi, Rab *Utazás az ismeretlenbe* című regényét, amely angol, francia és német fordításban figyelmet keltett, s az 1950-es évek elejének kitelepítés-történetéről szól. A korrekt bemutatás során értesülünk, hogy a regény idegen nyelven megcsonkítva jelent meg, s ennek nem ideológiai okai voltak. Érdemes lett volna fölvetni a kérdést, hogy a fordítások általában nem pusztán nyelvi cselekvések, hanem a kulturális transzfernek jelződései is. Ti. egy fordított mű kikerülvén az anyanyelvi irodalom, kultúra, szellemi szokásrend kontextusából az „idegen” környezetben rivalizálásra kényszerül az „otthonos” művekkel, helyt kell állnia ebben a konkurencia-küzdelemben. Az idegen nyelvre fordított művek így ki vannak téve annak, hogy a „hazai” ízlést jobban ismerni vélők (fordítók, szerkesztők) a megszokotthoz próbálják igazítani a fordításra kiszemelt művet. Ennek a szempontnak legalábbis megfontolása itt és másutt bizonyonnyal használt volna. A záró két tanulmány a kötet legjobbjai közé tartozik Friederich Vollhardt Esterházy Péter *Harmonia Caelestis*-ét minden bizonyonnyal németül olvasta, de talált és a címbe vetítette azt a nézőpontot, amelyből szemléltetni tudta az opus magnum általa földerített lényegét: a műfaji-mentalitásbeli és narratológiai határvonal elmozdulásait a történeti elbeszélés és az önéletrajzi jelentés (híradás) között. A kolozsvári Tar Gabriella-Nóra a jelen irodalmának két erdélyi szász regényét olvasva tárja föl a család, többnyelvűség, nyelvi határátlépések, nyelvváltások között létező nemzedékek önazonosságának esélyeit. Mindkettő kiváló munka.

Az előszó fontos megállapítást tesz arról, hogy éppen a magyar irodalom betörése a német könyvpiacra – nevesítve: Márai, Esterházy, Kertész és mások sikere – ösztönözte a kutatást,

hogy ne csak az imagológiai hagyományokat gondolja újra, hanem a kultúratudományi fordulatban érdekelt értelmezéseket vesse föl a „Magyarország a fikcionális irodalomban” „probléma” feltárása céljából. A közeli múlt és a jelen irodalmának előtérbe kerülése részint arra készlet, hogy előzményül (többnyire) többedvonalú szerzők hungaricáinak eredjünk nyomába, bár ennek is lehet hozadéka, így a német–magyar kulturális transzfer formáira és alakzataira derítsen fényt. Ebbe sorolandó az olykor méltán elfeledett munkák újraolvasása (nem bizonyosan rehabilitálása), a nép- és nemzetképzetek új műfaj(oka)t generáló módja, egyáltalában a kapcsolattörténet újragondolása és a komparatistikai ajánlatok mérlegelése.

A kötetben elsősorban a bevezető tanulmányt közreadó, a szerkesztésben, szervezésben oroszlanrészről vállaló Wilhelm Kühlmann mutat (követendő) példát. A maga korában igen fontos bécsi szalonjáról nevezetes Caroline Pichler *Buda visszafoglalása* című regényét több aspektusból mutatja be, nemcsak önmagában, hanem a Walter Scott kezdeményezte történelmi regények kontextusában, valamint a régiót jellemző többnyelvűség/többkulturáltság már akkor időszerű, de még ma sem időszerűtlen viszonyrendszerében. A genológiai, imagológiai, irányzatpoétikai, narratológiai, hermeneutikai megközelítés nemcsak a regényből kiolvasott sokféle poétizálódását érzékelteti, hanem nyitottságát is a különböző értelmezési stratégiák előtt. Tematikailag többféle korszak különféle művészeiben gyakran fölbukkanó motívumok (tárgyak), toposzok, sztereotípiák kaleidoszkópját láthatjuk, amely nem teszi feltétlenül „kötelező olvasmánnyá” Pichlernek a maga idejében fontos regényét, csak jelzi, hogy a tanulmányban lelehető aspektusok alapján a korszak más, magyar és szláv prózai epikája is értelmezhető lenne, és még a Jósika-olvasás sem szenvedne kárt. Kitérősképpen: *A nagyszebeni királybíró*t sem ártana szembesíteni a hasonló tárgyat feldolgozó erdélyi szász epikus alkotásokkal. Kiegészítésül: Pichler regényének fontos szereplője Gróf Szápáry, Péter von Szápár. A korszak magyar és a régiós német színházak állandó műsordarabja volt Charlotte von Birch-Pfeiffer (több mint kedvelt drámaíró hölgy) Graf Szápáryja. És még egy: Pichler asszony regényének magyar fordítása ugyanabban az évben jelent meg, mint Thaisz András Walter Scott-átültetése, amely minden más hasonló műről elvon(hat)ta a figyelmet.

Megint más miatt gondolom fontosnak Reinhard M. Möller tanulmányát Clemens Brentano *Die mehreren Wehmüller* című elbeszéléséről. Igaz, egy vázlatos ismertetés már magyarul is megjelent a novelláról,¹ s minthogy a szerző használ magyar szakirodalmat, erre is fel lehetett volna hívni a figyelmet; mégis a tanulmány kiválóan alkalmas arra, hogy igazolja, az imagológia nemcsak leltárkészítés vagy annotált bibliográfia, hanem a sztereotípiák, klisék átvilágításának, az imagológiai elvárások destrukciójának „eszközé”-ül is szolgálhat. S mert nem harmadvonalbeli író műve, hanem a német romantika egyik jeleséé, ezért az író szuverén eljárása a transznacionalitással és határátlépéseivel az általa ambivalens módon láttatott népképzet újfajta megközelítésének módját szolgálja. Talán efféle szempontból volna lehetséges nemcsak Lenau puszta verseit, hanem például Liszt „magyar tárgyú” szimfonikus költeményeit is alaposabban szemügyre venni.

Mindazonáltal nem állítom, hogy az inkább hagyományosabban vizsgálódó tanulmányok nem értékelhetők többre, mint amit célkitűzésükkel sugallnának. Lénárt Orsolya a tokaji bor német nyelvű dicséretére hoz számos idézetet, ezek jó része máshonnan ismerősen köszön ránk.

1 KUNSZERY Gyula, „Clemens Brentano magyar tárgyú novellája”, *Filológiai Közöny* 11 (1965): 399–404.

Ami viszont új kutatásokra serkenthet: a deutschungar poézis mint tudja a maga hazafogalmához eljuttatni a maga bordalait. Kiemelkedő költőt ne keressünk köztük, de annak az érületnek alakulástörténetéhez adalékokat feltétlenül, amelyeket kissé nagyvonalúan a „hungarus patriotizmus” címszava alá szoktak besorolni. Olyan személyiségek nemzettudatával számolva, akik számára az anyanyelven alkotás és így az anyanyelvi irodalomhoz/kultúrához tartozás összeférhet annak a földrajzi és kormányzási területnek hazaként megvallásával, egy tágabb értelmű lokálpatriotizmussal, amelynek az 1820-as esztendőkre már megszerveződött a magyar ellenzék. Az oszcillálás a nemzethez tartozás kritériumainak változásai közepette a tárgyi-jelképi közösség megvallásában talált (ideiglenes) megnyugvást. Persze, ellenpélda is akad, amelyet talán jó lett volna belefogni az előadásba: a szintén hungarus Johann Genersich, egyébként Kazinczy levelezőtársa, versében a Szepesség dicséretét zengi, másokra hagyván Bihar vetéseinek, *Tokaj színborának* dicséretét, mivel „Nur Zipsen, Zipsen soll mein Loblied sein.” Arra azonban felhívjuk a figyelmet, hogy Franz Xaver Girzik csehországi német származású, Berzsényi Mailáth Jánoson (fordítóján) kívül egyetlen deutschungarral sem tartott semmiféle kapcsolatot. Főrizs Gergely Berzsényi és Matthison egy-egy versét olvassa össze, ennek révén tér ki a svájci német–magyar összefüggésekre.

Számonra új világot tárt föl Ralf Georg Bogner dolgozata Magyarország a 19. és a korai 20. század német nyelvű szerzőinek magyar tárgyú falusi történeteiben. Újabban Hansági Ágnes Jókai-kutatásaiból tetszik ki, hogy Jókai is hódolt a Dorfgeschichte műfajának. A dolgozat 12. számú lábjegyzete sorolja föl, hogy Eötvös József és Mikszáth Kálmán novelláskötetei ugyancsak Dorfgeschichte címszóval jelentek meg. Ezzel párhuzamosan olyan szerzők „Dorfgeschichte”-it kapta kézhez a német olvasó, mint Giovanni Verga (a verismo reprezentánsa), Sienkiewicz, Bjørnson. Európai irodalmi divatáramlatba kapcsolódnak be azok a jórészt elfelejtett német és osztrák szerzők, akik a magyar falu excentrikus világába viszik el olvasóikat. Kevésbé irodalmi értékük, inkább az idegenség konfliktusos megjelenítésének szándéka teszi (ha nem is páratlanul fontos, de) szociokulturális szempontból érdekessé az elbeszélésköteteket. A további kutatást az érdekelheti, hogy túl a divaton a szicíliai, spanyol, magyar, ércegségi stb. Dorfgeschichték a műfaji kliséken túl mutatnak-e valamiféle poétikai állandót vagy hasonlóságot, miként függenek össze, készítik elő vagy sem a Heimatkunst századelős szemléletét.

Lengyel Réka a kor divatos angol írónőjének elbeszéléskötetét választotta imagológiai elemzésre tárgyal, azt mutatja be, hogy az átlagnál tájékozottabbnak látszó angol írónő novelláskötetéből – Catherine Frances Gore *Hungarian Tales* (három kötetben, 1829) – milyen információkat szerezhettek az angolok a magyarokról. Hogy a korábbi időszakokban is tudtak valamennyit, arról Gömöri György tanulmánya tájékoztat, ezúttal azonban mélyebb érdeklődést tanúsító szerzőről lehet beszélni. Annyit tennék hozzá, hogy éppen ebben az időben levelezett John Bowring magyarországi szerzőkkel egy magyar költői antológia ügyében, amely 1830-ban meg is jelent, így legalább két szerző irodalmi érdeklődését nyugtázhatjuk. A másik megjegyzés az alábbi mondatra vonatkozik. Gore asszony szerint: „There is no country in Europe inhabited by greater variety of tribes than Hungary” (250). Ezt állította több ízben Csaplovics János is, tőle való az Európa kicsinyben jelölés. Vajon innen vette Gore asszony? Vagy ez az 1820-as évek (európai) közhelye volt? A tanulmányban nem tudjuk meg, hogy e mondatnak vannak-e következményei, csak annyit, hogy nem csak magyarokról van szó a hol igen terjedelmes, hol rövidebb novellákban.

Fontosnak vélem azokat a magyar dolgozatokat, amelyek pusztán a magyar irodalom/írásbeliség elemzésére törekcsenek. Tüskés Gábor Rákóczi Ferenc két önéletrajzi jellegű írását és Mikes Kelemen *Törökországi leveleit* mutatja be, fejtegetvén, milyen nemzeti önazonosságkép rajzolódik ki a művekben. A nem magyar olvasónak készülő efféle írás többszörös megfontolást igényel, hiszen a szerző nem számíthat az olvasó háttérismereteire, így előadását úgy kell megszerkeszteni, hogy az ismeretközlés és elemzés megfelelő arányban jusson szóhoz. Tüskés e feladatot nagy biztonsággal abszolválta, így a magyarul nem tudó pontos képet kaphat a 18. század elejének két kimagasló szerzőjéről.

Közeledem a megszabott terjedelem végéhez, így jelzésszerűen írom, hogy a barokk kutatói remek ajándékhöz jutnak, ha a Hunyadiak német(országi) megjelenítésére kíváncsiak. Georg Rudolf Weckherlin „összművészeti” eseményre szerzett műve Laßla Januscht, alias Hunyadi Lászlót jeleníti meg. A magyar hatástörténetet is a magáénak mondható poéta, Jacobus Balde egy uralkodói reprezentáció alkalmából írt Hunyadi Jánost ünneplő neolatin ódája adja hírül, hogy a magyar történelem fordulói nem csengtek le visszhangtalanul, s hogy erről a német(országi), különféle társadalmi csoportokhoz tartozó befogadó is értesülhessen, német és latin nyelvű művek közvetítése szolgál. Heiko Ullrich, illetve a Peter Mathes–Hermann Wiegand szerzőpáros filológiai feltáró munkája, szöveg- és művészetközi megközelítése a kötet erősségei közé tartozik. Az eltérő pártállású, státusú, eltérő korokban tevékenykedő német írók magyarságképe meglehetősen nagy változatosságot mutat. A nem feltétlenül irodalmi munkája miatt világhírű Leopold Sacher-Masoch Habsburg Máriáról szóló magyarelles regénye (*Der letzte König der Magyaren*) csak az egyik olyan mű a túl termékeny szerzőtől, amely magyar tárgyú (*Die Hyäne der Pustta, Feurige Jugend*). Éppen e művel vitázik unokaöccse, a Michael Zorn (Zorn haragot jelent) álnévű Artur Wolfgang von Sacher-Masoch a pozitív magyarságkép felrajzolását vállalva regényében. Olha Flachs, illetve Lachházi Gyula nem az esztétikai minősítést, hanem az image-készítés okát és tendenciáját vizsgálja át – meggyőző erővel.

Lőkös Péter egy félresikerült prózai epikát vizsgál. A más műveivel messze nem érdemtelen Robert Neumann, a náci Németországból emigrált, radikálisan szakított az 1848/49-es tematika joggal általánosan elfogadott irányával, Rózsa Sándort kijátszva Kossuth ellen. A gondos feltáró munka érthetővé teszi, miért bukott meg a jobb sorsra érdemes szerző a magyar kritikában. Knapp Éva újraolvasta a két háború közötti időszakból származó, valószínűleg a leginkább időtálló erdélyi szász regényt, Meschendörfer *Die Stadt von Ostenjét*, amely Kós Károly kissé hevenyészett áttüztetésében látott napvilágot a rövid életű erdélyi szász–magyar irodalmi közeledés-kor. A többféleképpen csonkított regény újrakiadásának időszerűségét hirdeti elemzése, amely filológiailag és narratológiailag közeledik e Brassó-regényhez, és a közös, szász–magyar–román múlt nem transzvilvanista, nem teljesen előítélet-mentes, de magas művészi színvonalú regényének értelmezéséhez több megszívlelendő szempontot kínál. Köpeczi Béla egy, korábban magyarul publikált dolgozata a német és a francia Thököly-képet mutatja be, amint mára elfeledett regényekből előtűnik. Meglepetés, de talán annyira mégsem, hogy a Habsburgok ellen küzdő Thökölyt a francia szerzők szabadsághósként tartják számon.

Ami általános hiány, de nem a kötet szerzőié: a magyar irodalom hozzájárulásának mellőzése. Ti. az, hogy a külföld magyarságképre volt-e az eredetiben olvasott vagy a fordításokból, hallomásból, másodkézből eredeztethető ismeretekre magyar irodalmi műveknek hatása. Ez a probléma Petőfi és Jókai befogadástörténete során merülhet föl, ám bizonytal nem csupán ak-

kor. Az e téren végzendő elmunkálatok jórészt hiányoznak, ráadásul eddig több ízben a negatív folyamat feltárása történt: Jósika Miklós regényeit ugyan már korán lefordították németre, emigrációjában felesége átültetésében is kiadták néhány művét, ám ezt inkább a magyar kutatás vette tudomásul, a magyarországi német irodalom könyvelte el nyereséggént. Ugyanakkor, ami e vonatkozásban megjelent, többségében magyarul jelent meg, így német, francia kutatók számára hozzáférhetetlenül. A kiváló filológus Ladislaus Ludescheher tud Ludwig Ferdinand Stolte háromkötetes *Von Wien nach Világosáról*, szakirodalomként lexikoncikkeket ad meg, azt viszont nem tudja, hogy a művet tanulmányozva Jókai-nyomok „nyomába” eredhetünk, az ő '48/49-es csataképeinek némely motívuma tűnik át a német szövegen.² Utoljára hagytam Andrea Seidler dolgozatát: *Ungarn im Fokus von Wiener Zeitschriften des späten 18. Jahrhunderts*, mely a Tarnai Andor (utóbbi Csáky Móric) föltárta hungarus-tudat kulturális kivételését mutatja be, részint a később megfogalmazódó „von und für Ungarn” szellemiségében, s ez a kötetegész szempontjából sem elhanyagolható.

Ezek után már nem illik folytatnom ismertetésemet, befejezésül azért még egyszer a kötet informatív jelentőségét emelem ki, hozzájárulását az imagológiai kutatáshoz és néhány dolgot narratológiai hozadékát. Az itt nem emlegetett elütések, apróbb tárgyi csúszások a leggondosabb szerkesztés ellenére sem kerülhetők el. Némely fenntartásom és hiányérzetem a kötettel szemben támasztott magas fokú igényességből fakadt, mivel a kötet nemcsak jó anyagot ajánl a továbbgondolásra, hanem a párbeszéd lehetőségét is fölkinálja. Remélem, a folytatás nem marad el. Vivant sequentes!

---

2 Vö. HANKISS János, „Jókai hatása a magyar szabadságharc külföldi képére”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 61 (1957): 230–235.

Gintli Tibor: Perújrafelvétel. Anekdotikus elbeszélsmód és modernség a 20. század első felének magyar prózájában

Budapest: Kalligram, 2021, 310 l.

DOBOS István

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, egyetemi tanár
ORCID 0000-0002-7359-4220

Gintli Tibor az anekdotikus elbeszélsmód narratív modelljének megalkotására és irodalomtörténeti szerepének újraértékelésére tesz kísérletet könyvében. A mű címébe emelt „perújrafelvétel” jogosultságát az anekdotához társított *előítélet* továbbélésének bemutatása és megkérdőjelezése hivatott igazolni. A polemikus célzat a véleménykülönbségek demonstrálása felé hajlik, ezért szükségképpen kerül előtérbe a kritika, az anekdotikusságot korszerűtlen 20. századi beszédmódként elmarasztaló nézeteknek a felülvizsgálata és bírálata a saját álláspont kifejtése során. A kötet azt igyekszik bemutatni, hogy az anekdotikus epikai formához nem társul szükségképpen problémátlan világlátás és felszínes kedélyesség, továbbá nem csupán rövid, kispikái alkotásokban jelenhet meg, de regényekben is. A szerző irodalomtörténeti alaptétele szerint „az anekdotikus hagyomány a 20. század első felében képes volt a megújulásra” (299). Az értekezés egyik izgalmas kérdése – ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk –, vajon a modern jellegű művekben az anekdotikus beszédmód meghatározó vagy pusztán kiegészítő szerepet tölt-e be? Az általános elvi kérdések tárgyalását (*Egy irodalomtörténeti előítélet megkérdőjelezése, Az anekdotikus elbeszélsmód fogalma, Szkáz vagy anekdotikus narráció? Terminológiai bizonytalanságok Eichenbaum szkázzal írott tanulmányában, Az anekdotikus elbeszélsmód és a szkáz narratív sajátosságainak összevetése*) egyes művek értelmezése követi a kötetben. (Móricz: *Nem élhetek muzsikaszó nélkül, Kivilágos kivirradtig*, Tersánszky: *Kakuk Marci, Egy ceruza története*, Krúdy: *Boldogult úrfikoromban*, Cholnoky: *Trivulzio kalandjai*, Kosztolányi: *Esti Kornél*, Márai: *Féltékenyek, San Genaro vére*). Gintli Tibor komoly előtanulmányokra alapozott munkája messzemenően igazolta feladatvállalását. Az anekdotikus narráció változatainak kellően nyitott poétikai rendszerezése képes további fogalmak, elemzési szempontok felvételére, s nem korlátozza a példatár bővítését.

Az anekdotikus elbeszélsmód meghatározása

A mű címében anekdotikus *elbeszélsmód* szerepel, másutt a főszövegben ingadozik a szóhasználat, előfordul még – többek között – az anekdotikus *narráció*, az anekdotikus *modor* és az anekdotikus *beszédmód* is. Gintli Tibor egyértelműen *elbeszélsmódnak* tekinti az *anekdotikus narrációt*,

ezért több nézőpontból igyekszik igazolni a poétikai alakzat önállóságát. A modernizált anekdotizmus jellemzése során elemző figyelemben részesíti hang és látászög kapcsolatát, valamint a cselekményalakítás, a jellemformálás, a hangoltság és a közvetített mentális tartalmak összefüggéseit egyaránt. Ez a rugalmas megközelítés kétségtelenül azzal az előnnyel jár, hogy sokoldalú képet nyújt a vizsgált tárgyról.

A prózapoétika szakirodalma meglehetősen egységes az *elbeszélés mód* összetevőit illetően. Ide tartozik az elbeszélői távolság és a távlat, tehát az a distancia, amely tárgytól elválasztja az elbeszélőt, illetve a modalitás, a beszélő viszonya a mondottak tartalmához, továbbá a nézőpontok elrendezésének módozata, a narrátornak az elbeszéltekkel szemben elfoglalt pozíciója, ennek diegetikus, illetve mimetikus változata, a beszédmód – mely lehet narrativizált, imitált és fokalizált –, a narratív perspektíva, az elbeszélői helyzet, vagyis hang és nézőpont kapcsolata, az alteráció, a fókuszváltás mikéntje, a narrátor típusa, státusza és funkciója, a narratív megközelítés, tehát a narráció ideje – mely lehet a cselekményhez képest elő-, utó- és egyidejű, illetve közbevetett –, a narrációs szintek, a narráció címzettjei, a történetbefogadók s nem utolsósorban a szövegben megalkotott olvasói szerepek. A fentiekben felvázolt egységes szempontrendszer módszeres alkalmazásával megalkotható az elbeszélés mód fogalma, de ez pusztán az egyik megközelítési lehetőség, amely a típusba sorolás alapelveinek tisztázásával veszi kezdetét.

Gintli Tibor az anekdotikus elbeszélés mód fogalmát anekdota-meghatározásokat mérlegelve bontakoztatja ki. Elfogadja Hajdú Péter definícióját, mely szerint az anekdota „beszélgetésben elhangzó rövid, csattanóval végződő történet”,¹ de kétségbe vonja, hogy ebből következően regényben az anekdota „csupán beékelt, rövid elbeszélésként lehet jelen”. (28.) A fenti megkülönböztetéshez azt lehetne hozzáfűzni, hogy az anekdota nemcsak a beszélgetés közegében fordulhat elő, hanem a terjedelme is változó lehet, a szerkezeti felépítése pedig korántsem egyenmű. A prédikációkba szőtt újkori anekdota példaértékének hivatása a tanítás, de a reneszánsz korában virágzik a pusztán élvezetet nyújtó, mulattató változat is, amely a „lélek felüdítésére szolgál.” Egyiknek sem feltétlenül sajátja a rövid terjedelem, s a poénra kihegyezett felépítés. Történeti távlatba helyezve az is látható, hogy az anekdoták időben előre haladva egyre terjengetőbbek, kényelmesen részletezők lesznek, majd a 19. században hirtelen lerövidülnek a modern újságszerkesztés helyigényének megfelelően.

Nem mindegy, mihez viszonyít a modern irodalom kutatója: általában az anekdotához, amelynek antik fogalma és újkori műfajváltozata között nem tételezhető folytonosság, vagy 19. századi epikánknak az egyik jellegadó narratív formájához.² Gintli elfogadható álláspontja szerint „az anekdotikus elbeszélés mód határai korántsem esnek egybe az anekdota műfajával” (36). A szerző elvi alapállásának megfogalmazása irányadónak számíthat a terminológia tekintetében: eszerint a kutatás tárgya az *anekdotikus elbeszélés mód*, amely önálló műfaji tulajdonságokkal rendelkezik, „mivel [...] felmutatja az élő műfaj alapvető jellegzetességeit, a folytonosságot és a változást, s hagyományhoz fűződő kapcsolatát az azonosság és az elkülönülődség összjátéka jellemzi” (13). Gintli kötete „a 20. század első felének magyar irodalmában vizsgálja az anekdotikus narratív eljárások funkcióváltásait” (16). A szerző tehát poétikatörténeti összefüggések feltárását ígéri a 19.

1 HAJDÚ Péter, *Csak egyet, de kétszer* (Budapest–Szeged: Gondolat Kiadó–Pompeji, 2005), 205.

2 Vö. Hans Armin GÄRTNER, „Apophtegma”, in *Der neue Pauly*, hrsg. von Hubert CANKIK und Helmuth SCHNEIDER, Bd. 1, A–ARI (Stuttgart: Metzler, 1996), 893; Hans Armin GÄRTNER, „Anekdote”, in *Uo.*, 697.

és a 20. századi anekdotikusság alakváltozatai között. Ilyen felismerésnek tekinthető, hogy az anekdotikus elbeszélismód a 20. század első felének irodalmi közegében nem feltétlenül kötődik egy bizonyos hangoltsághoz, egyedi változataiban más és más értékrend és elbeszélői magatartás nyilatkozhat meg: „a derű más szemléletmódokkal, illetve hangnemekkel vegyülve olyan rétegzett minőségeket alkot, mint a melankolikus életöröm (Krúdy), az akasztófahumor (Cholnoky) vagy a létezés irracionális voltára reflektáló játékos irónia. (Kosztolányi)” (299).

Az anekdotikus narráció értelmezésének másik lényeges eleme, hogy Gintli nem tételez szükségszerű genetikusságot az anekdota és az epizodikus szerkesztésmód között. Határozottan elkülöníti az epizodikuság egyéb forrásainak hatását a 19. századi anekdotikus elbeszélői hagyomány indításától, amikor leszögezi: „Krúdy esetében például nem csupán a 19. századi anekdotikus elbeszélismód öröksége, hanem a pikareszk regény, *Az ezeregy éjszaka meséi*, Dickens és Turgenev prózája is ösztönzést adott a szorosan összefüggő elemekből építkező szövegstruktúrától való eltávolodásra.” (30.) A genetikusságot felvételre értelmezői kihívást jelent, mivel korántsem egyszerű 19. századi hagyományunkat elkülöníteni a világirodalmi hatásoktól. A kitérőkből felépülő elbeszélismód lehet anekdotikus, de nem önmagában, hanem más jellegzetes poétikai vonásokkal kiegészülve.

Általában az osztályozás alapjául szolgáló legfontosabb elv, hogy több megkülönböztetett jegy együttes jelenléte szükséges valamely elbeszélismód azonosításához. Gintli Tibor ennél összetettebb módszertant követ. Alapvetően a típus–egyed megkülönböztetés jegyében olvas, ehhez pedig az anekdotikus narráció esetében sokszínű mintára van szükség, amelyhez hasonlítani lehet. Gintli Tibor nagyon sok kiegészítő megjegyzéssel, fenntartással határozza meg értekezésének az alapfogalmát, s a fő sajátosságait is megszorításokkal jellemzi. Mindezen túl az értekező szerint az anekdotikus beszédmód lehet pusztán az egyik szólama a narrátori és szereplői megnyilatkozásoknak.

Ahogy én látom, az anekdotikus elbeszélismód önállósága részlegesnek mondható, mivel az alakzatot megkülönböztető poétikai tulajdonságok mennyisége és összetétele változó a könyvben tárgyalt művek esetében, amelyeknek a narrációját egészében véve nem az anekdotikus beszédmód határozza meg. Az anekdota és a belőle eredeztethető beszédmód a szöveg alkotórészeként, a narráció egyik összetevőjeként, jobbra modális (komikus, ironikus) műfaji hatáselemként van jelen az elemzésre kiválasztott szövegekben. Gintli megközelítésének rugalmas fogalmi kerete teszi lehetővé, hogy anekdotikus vonások különböző konfigurációi (30–31) szolgáljanak közös nevezőként olyan merőben különböző poétikai szemléletet megnyilvánító művek esetében, mint a kötetben önállóan tárgyalt *Esti Kornél* és a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*, vagy a *Kakuk Marci* és a *Féltékenyek*, a *Boldogult úrfikoromban*, illetve a *San Gennaro vére*. Gintli könyvében nem parttalan az anekdotikus elbeszélismód fogalmának használata, sőt bizonyos tekintetben az eddigieknél szűkebb értelmű, amennyiben Gintli Tibor az epizodikus szerkesztés eredetét tekinti vízválasztónak: „Abban az esetben, amikor az epizodikus szerkezet nem az anekdotizmusból származik, megalapozatlan anekdotikus struktúráról beszélni. Ez a szóhasználat kiüresíti az anekdotizmus fogalmát” (30).

Gintli Tibor szerint az anekdotikus elbeszélismód kilenc – a befogadástörténetben egyébként egytől egyig megkülönböztetett – tulajdonsággal jellemezhető. Nem szükséges az anekdotához társított valamennyi tulajdonság megléte az adott elbeszélismód anekdotikusnak minősítéséhez, elegendő csupán néhány megjelenése, de az értekező kiemelten fontos követelménynek

tekinti „az orális jelleg valamilyen mértékű imitációját, a komikus hangnem és az elbeszélőkedv érvényesülését” (31). A szerző az „élőbeszéd imitációját az anekdota és az anekdotikusság közös jellemzőjének” (uo.) tekinti, ezért helyezi az elsődleges jegyek rangsorának élére. Az élőbeszéd elsődleges szerepének ilyen mértékű hangsúlyozása a 20. század első felének modern epikájával összefüggésben felveti a szóbeliség-írásbeliség paradigma szövevényes történetének a tárgyhoz tartozó, lényegesebb kérdéseit, amelyeket ezúttal csak jelezhetek.

Az előszó imitálása *beszédszerűség és textualitás* összefüggésére irányíthatja a figyelmet. Hogyan beszél az írás? A beszédet *eseményként* átélő hallgató és a modern irodalmi szöveget olvasó között vont párhuzam nem magától értetődő, hiszen míg az egyik az elhangzó szóra hagyatkozva értelmet a személyes közleményt, addig a másik a szavak kölcsönviszonyait érzékelve keres jelentést a látható szövegben, amely személytelen, amennyiben nélkülözi a beszélő közvetlen jelenlétét. Az orális megfogalmazásnak vannak stiláris tulajdonságai, ritmusa és formulái, vagyis bizonyos ismétlődő alakzatai, s mindezen felül egyfajta gondolkodásmódot is képvisel. Az írott, rögzített szó a meghatározható igazságok eszményét sugallja, szemben a szóbeli nyelvhasználat bizonytalanságaival és cseppfolyósságával. Az elevennek tekintett szóbeliséghez képest a rögzített szöveg textúrájának mozgalmassága sem feledhető.

Több kérdés is felmerül a szóbeliséggel kapcsolatban, ha az anekdotikus *eredet* számít mérvadónak a kötetben. Az oralitás az anekdotikusságnál régebbi eredetű, s jóval szélesebb hatókörű jelenség, amelynek roppant kiterjedt és rétegzett a szakirodalma. Példaként említhető Walter Ong alapvető tanulmánya,³ amelyben azt hangsúlyozza, hogy a szóbeli előadásra jellemző rapszodikus – töredékes, epizodikus – stílus még a könyvnyomtatás első időszakában is jellemző. Az idővel általánossá váló hangtalan olvasás nem igényli többé a hangzó megelevenítés közreműködését.

A szóbeliség imitálásának lehetséges indítékait kutatva fel kell figyelni arra, hogy a modern regény különböző poétikai változatai közösen mutatkoznak abban, hogy feloldják a *rögzített nézőpontot*, az *előre haladó időrendet*, az *egységes térbeli perspektívát*, az elbeszélés tárgyának *meghatározott szempontú szemléletét*. A felsorolt tulajdonságok egytől egyig a szóbeli kultúrát felváltó *írásbeliség* kialakulására mennek vissza, s meghatározzák az észlelés és a gondolkodás legfontosabb keretfeltételeit. A modern szóbeliség a 20. század első felében az írásbeliséggel kialakult paradigma egyeduralma ellen fejt ki a hatását. A beszédszerűségben mintha eleve ott munkálna valamiféle nyelvi erő, amely az ismeretlent ismerőssé, az idegent sajátá teszi, jóllehet soha sem teljesen. A *hangzás* jelentős szerepet tölt be a szóbeli előadásban. Az *anekdotikus elbeszélésmód* az oralitás jellegzetességeit hordozza, ezért a *hangzás* vélhetően esztétikai hatásának az egyik megkülönböztető tulajdonsága. Krúdy vagy Márai esetében a hangzás („gordonkázó hang”), a hangzósság („máraiság”) mindig is foglalkoztatta az értelmezőket.

Számos kérdés érdemel további figyelmet. A szóbeliség színlelésének a poétikai következményei hogyan válnak érzékelhetővé az anekdotikus elbeszélésmódban? A nyelvhasználatból milyen következtetés nyerhető az anekdotikus szemlélet modern jegyeire vonatkozóan? A szóbeli jelleg nem tekinthető pusztán a kifejezés egyik eszközének, hanem médiumként befolyásol

---

3 Walter ONG, „Oral Residue in Tudor Prose Style”, *Publications of the Modern Language Association of America* 80, 3 sz., (1965): 145–154, DOI: 10.2307/461261.

ja a közvetített jelentéseket. Miért igényelhet az anekdotikus elbeszélés mód felforgató esztétikai teljesítőképességet a modernség korában?

Az anekdotikus elbeszélés mód szórakoztató hatásának az élvezetes befogadása nem tévesztendő össze valamiféle könnyed időtöltéssel, mivel reflektált, retorikailag tudatos, irodalmi olvasást igényel, akárcsak az anekdotikus öntükrözés észlelő megértése. Nem közömbös, hogy az öntükrözés a jelentés mely szintjeire terjed ki, milyen poétikai eljárások működésmódjára irányul. Az elbeszélői kiszólás nem hoz létre több rétegű önreprezentációt, ahogy az elbeszélés témájára vagy az előadásmódra irányuló közvetlen reflexió sem tartozik az öntükrözés körébe a 20. század első felében.⁴ Történeti poétikai távlatot érvényesítve elmondható, hogy a szöveg önmagához fűződő kapcsolata jobbára közvetett formában, poétikai, retorikai eljárások, olvasói műveletek színrevitele révén bontakozik ki a korszak modern irodalmában. A nyelvi megalkotottság jelzése és a szöveg öntükröző működése között a különbség nem pusztán fokozati, hanem lényegi. Esti Kornél felolvassa, élőszóban előadja készülő írásait alkalmi közönségének. A kész műben fontos szerepet tölt be a megalkotott olvasó és az olvasás műveleteinek szöveg általi színrevitele. Mennyire aknázza ki a megjelenített olvasás narratív lehetőségét a modernizált anekdota? Ha szemügyre vesszük a jelentősebb öntükröző szövegeket a korszak magyar irodalmában, mint amilyen az *Esti Kornél* vagy az *Édes Anna*, azt láthatjuk, hogy nem az anekdotizmus ad teret bennük az öntükrözés eljárásainak.

Az anekdota orális jellegét és öntükröző tulajdonságát egyidejűleg hangsúlyozó Gintli érzékeli írás és beszéd mediális feszültségét. Az önmagára visszahajló élőszó átvitele a szövegbe nem magától értetődő művelet. Az élőnyelv oldottsága modern öntükröző művek esetében azért nem juthat teljes érvényre, mivel e beszédmóddal egyidejűleg olyan *szöveghatások* működnek, amelyek elbizonytalanítják a közvetlenséget. Ilyen tényezőnek tekinthető az idézetszerűség, a szövegközöttség, a keletkező nyelv kiszámíthatatlansága, az ismerős idegenségének esztétikai tapasztalata és a kifejezésmódra irányuló figyelem folyamatos fenntartása.

Az anekdotikus narráció *tág gyűjtőfogalom* a dolgozatban: az átalakult 19. századi hagyomány szemléleti-poétikai tulajdonságainak, jellemző témáinak, érzületének és modorának többféle ismertetőjegye tartozik jelentéskörébe. A modernizált anekdotikusság megkülönböztető vonásai között tartható számon – többek között – a cselekménytelenség, az epizodikusság, a jelenetezés színpadiassága, a szopora hangnembváltás, a beszédcselekvések dramatizálása, a redukált alakteremtés, az elbeszélői közvetlenség, az élőszó imitálása, az elbeszélői szerep kiemelése és ábrázolása, az olvasó bevonása a narratív műveletbe, a mű fikcionalitásának hangsúlyozása, az elbeszélés folyamat tematizálása, az öntükrözés, az elbeszélői ironia, a viszonylagosság és az esetlegesség tapasztalata, továbbá a kívülálló társadalmi pozíció hangsúlyozása (melyet a csavargó, a kalandor és a bohém egyaránt megjeleníthet).

Gintli műfaj történeti szempontból nem tételez megszakítatlan folytonosságot a 19. századi és a modern anekdotikus narráció között, de éles váltást sem, inkább átformálódásról beszél. Amellett érvel, hogy a *Boldogult úrfikoromban* „az anekdotikus kedélyességet a végesség tudatán felülemelkedő, rezignált életörömként értelmezi át” (152). Ezt a hatást, fűzhetnénk hozzá, nem utolsó

---

4 A metafikció történeti alakzatairól lásd Jerome KLINKOWITZ, *Literary Disruptions: The Making of a Post-contemporary American Fiction* (Urbana: University of Illinois Press, 1975); Patricia WAUGH, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction* (London–New York: Routledge, 1984), DOI: 10.2307/1771928.

sorban éppen azáltal éri el, hogy iróniával tekint e beszédmódnak arra a századfordulón kétség-telenül létező változatára, melynek a szemlélete „felszínes és szinte bornírtan egyszerű” (152). A szólás lehetőségét megragadó szereplők nyelvjátéka eltörli a jelentéktelen és a jelentős dolgok közötti különbséget, mivel a beszéd egyetlen értelme a jelenlét önfeloldott pillanatának átélése, ezért szinte mindegy miről szól a történet, mélyenszántó vagy felszínes életbölcesség példázata-e, hiszen amíg tart az előadás, külön világot biztosít a mulandóság tapasztalatával szemben.

Elbeszélés, poétika és recepciótörténet

Teljes mértékben indokolt a kutatást megalapozó fogalmak jelentésének a tisztázása, a kevésbé tudatos nyelvhasználatokban meggyökeresedett kifejezések elkülönítése az irodalomtudomány szakszókincsétől, az értelmezői hagyományok elágazásainak a figyelemmel tartása, egyszerűen a recepciótörténeti elemzés, amelyre Gintli Tibor munkája részlegesen vállalkozik. Kétségtelenül szükséges reflektálni arra a fogalmi hálóra és összefüggérendszerre, amelybe az anekdotikus elbeszélés mód illeszkedik.

A recepciótörténet kutatója kiteszi magát az egymástól eltérő értelmezői nyelvek közötti közlekedés kihívásának, mert kérdés, mennyire képes befogadni a különböző olvasásmódok hatásait, nyitottnak mutatkozik-e más értésmódok iránt. Pusztán elutasít, vagy elfogad, választva az értelmezések között, vagy átsajátítva beépíti a hagyomány ösztönzéseit saját értelmezésébe. Az anekdota fogadtatástörténetét tanulmányozva érthetően nagy a kísértés e beszédmódhoz társított patriarchális hangnem és kibékítő szemlélet kétértékű megítélésére. Mai távlatból lehet tarthatatlan előítéletnek minősíteni azt a nézetet, miszerint az anekdota „az »univerzális konszenzus« beszédmódja” (9). Az ilyen tovább élő magyarázatok azonban legalább azt tudatosítják, hogy a recepciótörténet hordozta tanulságok megkerülhetetlenek. Pusztán a tárgyi hűség kedvéért jegyezném meg, hogy a kötet felütésében nekem tulajdonított leértékelő anekdota-felfogás valójában nem tekinthető a sajátomnak (uo.), mivel eredeti szövegkörnyezetében, a recepciótörténet jellemző nézeteinek bemutatása során fogalmazódott meg a *posztmodern álláspont* összegzéseként, Lyotard *leíró* fogalmára hagyatkozva: „Az anekdota a modernitás klasszikus eszméjétől eltávolodó jelenkor meghatározó szemléletformájában az »univerzális konszenzus« beszédmódja, egy homogénnek tételezett közösség egyetértésének a nyelve, ezért a mérték szerepét tölti be a világgal szemben kialakított magatartás, a minden ellentmondást elfedő, illetve feloldó derű és megbékélő kiábrándultság tekintetében is.”⁵ Ha már így szóba került, nem kerülhetem meg, hogy állást foglaljak anekdotikus narráció és posztmodern kapcsolatának a kérdésében. A *beszédszerű nyelvhasználat* posztmodern változata érvényteleníti az irodalmi és a rajta kívüli egyéb kifejezésmódok között az alá-fölérendeltségi viszonyokat, a nyelvi szerepek egyenrangúságát sugalmazva, mely többnyire abból a felismerésből fakad, hogy a szavak megelőzik a dolgokat, tehát a nyelv nem pusztán megnevezi, de teremti is a világot. A nyelvi létezés mód poétikai következményeinek tudatosításából következően a posztmodern újrahasznosítja az anekdotát is, de ezzel korántsem a mértékadó szabályoknak megfelelő magas irodalom tekintélyének

5 DOBOS István, „Anekdotikus novellahagyomány és epikai korszerűség: A századforduló öröksége”, in *Szintézis nélküli évek: Nyelv, elbeszélés és világgép a harmincas évek epikájában*, szerk. KABDEB Lóránt és KULCSÁR SZABÓ Ernő, 265–284 (Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1993), 275.

lerombolása a legfőbb becsvágya, mivel a természetes és a mesterkelt, az esetleges és a kiszámított nyelvhasználat egyszerű szembeállítás helyett a határátlépést szorgalmazza, felismerve a küszöbhelyzet befogadásra gyakorolt termékeny hatását.

Némileg talán enyhíteni lehetne a kutatástörténet szigorú megítélésén: „a modernség időskával összefüggésben az anekdotizmusról szinte csak negatív kontextusban esik szó” (14). A kép ennél kedvezőbb. Általában elmondható, hogy még az anekdotikusságot szigorúan elmarasztaló prózatörténeti értékelések sem kizárólagosak, ugyanis méltányolják azokat a poétikai lehetőségeket, amelyek révén ez a sokat kárhozott elbeszélői hagyomány kapcsolódni képes a magyar prózatörténet korszerűnek számító fejleményeihez. Fülöp László *Boldogult úrfikoromban*-olvasata több mint három évtizeddel ezelőtt az anekdota és a modernség összekapcsolására helyezte a hangsúlyt. E nézőpontváltás jelentőségét az sem hatálytalaníthatja, hogy az elgondolás megfogalmazásában a realizmus esztétikai ideológiájának nyomaira bukkanhat a kései visszatekintő.⁶

Az anekdotával kapcsolatos leértékelő vélemények egytől egyig fellelhetők a befogadástörténetben, s mint előítéletek nem feltétlenül tévesek vagy megalapozatlanok. Egyetlen nemzetközi példára emlékeztetnék ezúttal. „Arisztotelész élt, gondolkodott és meghalt, és ami ezen kívül marad, tiszta anekdota.” – idézi Heideggert Derrida a róla készített „tiszta anekdotikusnak” nevezett portréfilmben,⁷ amelyben a hétköznapi tevékenységeit végző magánembert látjuk, ahogy mézes-vajas pirítóst készít, vagy kiválasztja előadáshoz a ruháját. Derrida az anekdotikussághoz a *maradék* fogalmát társítja, ingadozva az elmondásra nem érdemes és a kimondatlan, az ismétlődő és a megismételhetetlen jelentései között, mozgásba hozva a „titok nélküli titok” aporetikus szerkezetű elgondolását.

A dolgozat elméleti bevezetője élesen bírálja az anekdota előítéletes megközelítését, amely az anekdotikus beszédmódhoz kényelmes, végső soron felszínes észjárást társít indokolatlanul. A Móricz-fejezet szerint ellenben valóban létezett olyan felfogás a századfordulón, amely azért magasztalta fel az anekdotát, mert kedélyességét és kibékítő szemléletét a magyar jellemmel és észjárással kapcsolta össze lelkesülten. Alighanem éppen az teszi lehetővé az anekdotikus elbeszélésmód ironikus kifordítását a 20. század első felében, hogy bizonyos válfaja a századfordulón valóban a „problémátlan világszemlélet, az univerzális konszenzus narratív formája” (299.) volt. A Göre Gábor-szerű ösztövré történetek szöveghagyománya nélkül Kosztolányi nem tudta volna az anekdotát a „játékos szubverzió beszédmódjaként” újraértelmezni.

Gintli Tibor mértéktartóan értékeli az anekdotikus elbeszélésmód prózatörténeti szerepét. Nem téveszti el az arányt, amikor összefoglalásában arra a következtetésre jut, hogy a „20. század első felének magyar prózájában az anekdotikus beszédmódnak nem csupán a 19. századi hagyományt lényegében változatlanul hagyó, egyre korszerűtlenebbé váló formáival találkozhatunk, hanem olyan változataival is, amelyek a bennük érvényre jutó szemléletmód és narratív poétika alapján egyaránt joggal sorolhatók a hazai modernség jelentős teljesítményei közé.” (299.) Az anekdotát újrahasonosító Móricz-regényekben is többféle példa akad e beszédmód 19. századi

6 FÜLÖP László, „Modernizált anekdotizmus: Krúdy Gyula, *Boldogult úrfikoromban*”, in FÜLÖP László, *Realizmus és korszerűség*, 181–225 (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1987).

7 „You’ll remember Heidegger’s reference to Aristotle: ‘What was Aristotle’s life?’ Well, the answer lay in a single sentence: ‘He was born, he thought, he died.’ And all the rest is pure anecdote.” Benoit PEETERS, *Derrida: A Biography* (Cambridge: Polity Press, 2012), 630.

hagyományának átörökítésére. A *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* narrációja az értekező szerint a vitalitás megjelenítése által szolgál újdonsággal a 19. századból öröklött formához képest. Gintli meggyőzően érvel amellett, hogy a *Kivilágos kivirradtig* narrátora „annak minden érzékelt fogyatékosága ellenére érzelmileg kötődik ahhoz a világhoz, amelyet az elbeszélés megjelenít” (60). A narrátor nem utasítja el, de nem is azonosul fenntartás nélkül az anekdotát megtestesítő regényalak szólamával: „Magyar embert nem érhet csapás, csak egy: ha kedélyét elveszti [...]. Mert minden egyéb csak akcidencia az életben: az a fundamentum, a kedély.” (64.) Magától értetődő, hogy a modern irodalom derűje nem reflektálatlan önefeledtség, ezért – a fenti példától eltérően – a 20. századi művek jobbára ironikus színben tüntetik fel a 19. századi anekdotikus kedélyességet, amelyre a familiaritás mellett az elégedettség, a magabiztosság és az önértettség volt jellemző. Látnivaló, hogy a dolgozatíró tudatosan kitágítja a poétika határait, máskülönben a vitalitás nehezen volna értelmezhető kategória az elbeszélésmód narratív összetevői felől.

Gintli elhatárolja az anekdotikus elbeszélésmódot a *szkáz* mindkét változatától. Az alakteremtő típust elkülöníti a másodlagos népi elbeszélő felléptetésének követelménye, az ornamentálist a személytelen elbeszélői szólam és a maszköltés. Ezzel szemben az anekdotikus elbeszélésmódra a személyesség és a familiaritás a jellemző, s nem elengedhetetlen ismertetőjegye a kéthangúság. Az ornamentális *szkáz* „kísérletező hajlama korántsem jellemző” az anekdotikus elbeszélésmódra. Talán annyit lehet hozzátenni ehhez, hogy mindkét stilizáció, a beszélt nyelvre irányuló *szkáz*, illetve a választékos, széphangzású „költői” próza, bár ellentétes irányban, különböznek a referencia-vezérelt elbeszéléstől és közös bennük *a narratív szöveg fokozott észlelhetősége*. E két tulajdon-ság talán érintkezési pontot is jelent a *szkáz* és az anekdotikus elbeszélésmód között.⁸

A könyv címének hangsúlyát némileg módosítva a bevezető, poétikai jellegzetességeket körvonalazó fejezetben a szerző visszafogott álláspontra helyezkedik az anekdotikusság modernséghez fűződő viszonyát illetően: „Bár jelen kötet éppen annak bemutatására vállalkozik, hogy az anekdotikus hagyomány idejémtúlt, avitt voltára vonatkozó kijelentések egyoldalúak és leegyszerűsítőek, az újításra vállalkozó művek nem a radikális poétikai kísérletezés, hanem a hagyományörzés és átértelmezés kettős elvének jegyében alakították át a 19. századból örökölt narratív tradíciót.” (57.) Magától értetődő kérdésként merülhet fel: milyen szerepet tölt be az anekdotikusság a modern magyar elbeszélő irodalom olyan emblematikus műveiben, mint Kaffka: *Színek és évek*, Móricz: *Az Isten háta mögött*, Babits: *A gólyakalifa*, Kosztolányi: *Édes Anna*, *Pacsirta*, *Arany-sárkány*, Kuncz Aladár: *Fekete kolostor*, Karinthy: *Utazás a koponyám körül*, Németh László: *Gyász*, Szentkuthy Miklós: *Prae*, Szerb Antal: *Utas és holdvilág*, Füst Milán: *A feleségem története* című regénye? Vajon megérthetjük-e a modern magyar próza kánonját alkotó művek poétikai sajátosságait az anekdotikusság figyelembe vétele nélkül? Az anekdotikusság szempontja, tehát jelen-

8 Vö. Wolf SCHMID, „Modell der Erzählperspektive: Narratoriale und figurale Gestaltung in den fünf Parametern der Perspektive”, in Wolf SCHMID, *Elemente der Narratologie*, 132–138 (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 146, DOI: 10.1515/9783110978520; továbbá: Robert HODEL, „Le skaz et les structures génériques de l'énoncé (Leskov, Venedikt Erofeev)”, in *Autour du skaz: Nicolas Leskov et ses héritiers*, ed. Catherine GÉRY, Bibliothèque russe 117, 119–132 (Paris: Institut d'études slaves, 2008); Robert HODEL, *Skaz and Coherence of the Text (D. Mihailović)*, AAASS/ASEEES 34th Annual Convention, Pittsburgh, November 21-24, 2002. Az előadás írott változata: Robert HODEL, „La cohérence textuelle dans le skaz: l'exemple de *Jalova jesen* de Dragoslav Mihailović”, in *Théorie du récit: L'apport de la recherche allemande*, éd. John PIER, trad. Thierry GALLÈPE et al., 285–302 (Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2007).

létének módja és funkciója miképpen alkalmazható a modernség teljesebb körű felmérésében a 20. század első felére vonatkozóan? Gintli Tibor ennek a feladatnak a részleges elvégzését tűzte ki célként, s vállalását teljesítette, ezért a fenti szempontot pusztán megfontolásra ajánlottam az anekdotikus elbeszélés mód és a modernség kapcsolatának további vizsgálatához. A 20. század első felének magyar irodalmában modern jegyeket hordozó anekdotikusság a kötet tárgya. A kutatás a modernséggel érintkező anekdotikus jellemzés, cselekményszövés és előadásmód bemutatását helyezi előtérbe, kitekintve az anekdotikussághoz kapcsolódó szemléletmódokra.

Csakis dicsérhető az a mértéktartás, amellyel Gintli Tibor az anekdotikusság továbbélő hagyományát értékeli: „Az anekdotikus narrációnak az a típusa, amely az adott szerző kezén alkalmatlannak bizonyult az átalakulásra, s a formálódó, élő hagyományra jellemző újraértelmezéssel szemben a változatlan megőrzés jellemezi, joggal tekinthető túlhaladott, anakronisztikus jelenségnek. Lehetséges, hogy az anekdotikus hagyomány folytatóinak többsége inkább ehhez a típushoz közelít, de még ez sem szolgáltathat elégséges indokot arra, hogy az irodalomtörténet-írás megfeleljen az anekdotikus elbeszélés mód átértelmezőinek poétikai teljesítményéről.” (13.) Üdvözölni lehet Gintli történeti poétikai távlatot érvényesítő megközelítésmódját, amely nem alkalmaz leegyszerűsítő fejlődéstörténeti képletet. Kiegyensúlyozott irodalomtörténeti szemléletének köszönhetően nem túlozza el az anekdotikus narráció modernségben betöltött hatékony szerepét, de nem is kisebbiti prózatörténeti jelentőségét, alakváltoztató képességét.

Műelemzések

Különösen alaposak a narrátori és szereplői hangok és nézőpontok kapcsolatának a rendszeres vizsgálata a kötetben. Gintli Tibor meggyőzően érvel amellett, hogy szövegek keveredése és szétválása, távolságtartás és odatartozás kettőssége határozza meg a *Kivilágos kivríradtig* narrátorának magatartását. Móríc regénye mind előadásmódjában, mind pedig elbeszélő történetének a szintjén is megjeleníti az anekdotát, illetve az adomát. Gintli megközelítésében az anekdotikus elbeszélés mód új szerepet kaphat mind a mondás mikéntje, mind pedig a mondatok szintjén. Nemcsak a poétikai megformáltság egyedisége, de az általa közvetített szemlélet, világkép modern jellege is közrejátszhat e beszédmód korszerűsítésében.

Egyet lehet érteni az értekezőnek a *Kakuk Marci* kapcsán tett megállapításával, mely szerint „Az élőbeszéd töredékessége, grammatikai pongyolaságai és mondatainak szerkezeti lazasága nem tartozott azok közé az eljárások közé, amelyeket az anekdotikus elbeszélői mód az élőbeszéd illúziójának megteremtése érdekében alkalmazott.” (108.) Újraolvasva Tersánszky *Kakuk Marci* történeteit, úgy vélem, hogy a törvényszegő viselkedés és a felforgató hatású nyelvhasználat aligha szolgálhat a regényben a társadalmi képmutatás leleplezésére, ugyanis az utóbbi bonyodalmas összefüggés egyszerűen nem jelenik meg a hős látóterében, amely a pillanatnyi egzisztenciális érdek érvényesítéséig terjed. A „piaci polgár” erkölcsi érzékenysége az elemi emberi szükségletek kielégítésével kapcsolatos kérdésekre korlátozódik, ezért elbeszélőként sem képes felülemelkedni saját világán. A „mit volt mit hallani tőlem neki”-szerű fordulatok a zilált, sietve előrehaladó előadásmód velejárói.

Az *Egy ceruza története* értelmezését azzal lehetne kiegészíteni, hogy két szálon is kötődik az ókori anekdota emlékezetéhez. A regény szövegét olyan – javarészt Kabarcik főhadnagy noteszében fennmaradt – feljegyzések alkotják, amelyet szerzőjük nem a nyilvánosságnak szánt,

s ez megfelel a 'kiadatlan' jelentésű *anekdoton* ókori fogalmának. Másfelől nemcsak e technikai értelemben használt kifejezést idézi fel, de a történelemre vonatkozó anekdotát is, amely Cicero és Prokopiosz szóhasználatában a történetírás sajátos fajtájaként határozható meg, amennyiben intim, életrajzi vonatkozásokat állít előtérbe, betekintést engedve a kulisszák mögé. A személyes titkokat őrző szöveg különféle műfajokban valósulhat meg az antik irodalomban, ezért nem azonos a 17. századi francia memoáriradalomban feltűnő, majd ennek nyomán a 18. században megjelenő német anekdotával, de akár ahhoz hasonló formát is ölthet. Az *Egy ceruza története* is több műfajból *részeseül* (Derrida), ennek megfelelően az elbeszélés módja sem egyszemű, de az egyik jelentős változatot valóban az anekdotikus narráció képviseli. Emellett elmondható, hogy a ceruza elbeszélői kommentárjait íróniával ellentétezőtt mélylélektani szemlélet hatja át, egyfajta középpontot kínálva a széttartó irányokban kibontakozó perszonális elbeszélések sokaságának elrendezéséhez: „Feldmann doktor újra zsebre tette vasos levéltárcáját. Csak Engem, a tintaceruzát forgatott egy darabig céltalanul ujja között. Majd az asztal üveglapjára ezt a szót írta Velem: »Dögöljete meg!« Közben Feldmann doktor a zászlósra nézett át, tehát ezt a két szót a pszichoanalízis szerint elszólnak lehetett tartani tőle. Elszólás ez mégsem volt azért, mert hiszen nem rejtett, tudat alatti kívánalmat fejezett ki ez a »dögöljete meg!«. Hanem Feldmann doktor egészen tudatosan is feléjük dünnyögte.”

Gintli elveti a Cholnoky-szakirodalom ismert alakulástörténeti képletét, mely az író prózájának modernség felé mutató jellegzetességeit az anekdotizmustól történő fokozatos eltávolodásként írja le, mivel ennek ellentmond, hogy az anekdotikus beszédmód viszonylag kevés művére jellemző, ugyanakkor legsikerültebb alkotásai éppen ebbe a körbe tartoznak, s életének az utolsó évtizedében születtek. A Cholnoky-fejezet középpontjában a *Trivulzio kalandjai* című ciklus megszerkesztettségének bizonyítása áll, ezt szolgálja az anekdotikus beszédmód szerepének vizsgálata, ami jelen esetben az „elbeszélőkedvet határozottan érvényre juttató narratív technikák” és a hangsúlyozott fiktitivás jelenlétének nyomon követését jelenti a szövegegyüttesben. Az értekező megközelítése szerint, amikor az *elbeszélő* hívja fel közvetlenül az olvasó figyelmét a történet kitalált voltára vagy a szöveg megalkotottságára, a közbeszólástól – legyen bár elsődleges, vagy másodlagos a narrátor szerepköre – a mű öntükrözővé válik (192–193).

A könyv legerjedelmesebb fejezete az *Esti Kornél*ről szól. Gintli megközelítése kétségtelenül újító jellegű, hiszen a modern magyar próza egyik legjelentősebb alkotásának a szakirodalomban eddig elhanyagolt vagy leértékelt anekdotikus vonásait emeli ki a rangos szórakoztató irodalom jellegzetességeinek tekintve őket. Az *Esti Kornél* címszereplője író, aki narrátori szerepkörben – a szöveg önértelmezésének tekinthető bevezető fejezet sugalmazása szerint – leggyakrabban élőszóban adja elő megírásra szánt történeteit szerzőtársa, illetve alkalmi közönsége előtt, így ebben az esetben az elbeszélés színre viszi szöveg és olvasó külső, eleven párbeszédét. Gintli Tibor szerint ez a beszédhelyzet az élőszó anekdotikus imitálásaként értelmezhető. Érvelésében az *Esti Kornél* darabjai mellett nagy teret kapnak Kosztolányi egyéb műfajú, de humorról szóló, vagy komikus hangvételű publicisztikái, tárcái, jegyzetei, amelyek kárhözhatják az unalmas, komolykodó irodalmat, s nagyra értékelik az igényes szórakoztatást. A dolgozat számos újszerű meglátással gazdagítja az eddigi szakirodalmat az anekdotikusság és a tárcairodalom poétikai eljárásainak összevetésével, melynek során Gintli Tibor olyan hasonlóságokat emel ki, mint a szórakoztató jelleg, a szóbeli előadás imitálása vagy az olvasó megszólítása, melyek jelenléte Kosztolányi prózájában e két beszédmód kölcsönhatását tanúsítja.

A *Boldogult úrfikoromban* értelmezésének újszerűsége olyan, a szakirodalomban eddig kevésbé hangsúlyozott anekdotikus vonások kiemelésében jelölhető meg, mint „a regényben megjelenített világ családias, patriarchális jellege, illetve a narrátornak a szereplőkhöz fűződő familiáris viszonya, valamint az elbeszélő olvasót megszólító, közvetlen modora” (133). A teátrális múltidézés nyelvi fordulatainak nosztalgikus ismételtetése a vendéglői asztaltársaságban, a képtelen feltevésekkel való játék, a kisszerű történetek, az érdektelen kérdések komolykodó megvitatása ironiával hatja át a szereplők szövegeit, így a különbség, mely a beszélőt tárgyatól elválasztja, beépül anekdotikus történetmondásukba, mondhatni reflektálttá teszi a közvetlenséget. A közlésmód ironiája nem hagyja érintetlenül a kimondott jelentését, a szereplők közötti patriarchális viszonyokat, így a családiasság, az otthonosság és az ismerőség érzületét sem.

Az anekdotikus narráció szellemi, mentális tartalmak hordozója, amelyek között a familiaritás a legfontosabb a kötetben. Elsősorban e sajátosság alapján mutatkozik anekdotikusnak Nápoly bemutatása az *Idegenek* című regényben, jóllehet a regény már a címevel is a meghitt, családias világ ellentétét sugallja: „Nápolyban szinte mindenki ismeri egymást, nincs éles határ társas és magánélet, közügy és intimitás között.” (284.) A kifejezőmód, az alakítástechnika, a narráció tényleges poétikai jellegzetességeit az *Idegenek* esetében felülírja a *familiaritás* anekdotához társított mentális tartalma. Gintli megközelítése szerint az otthonosság érzése, az ember bizalmas viszonya a természettel és a természetfölöttivel anekdotikussá formálja az elbeszélőmódot. A *Féltékenyek* elbeszélője ironiával viszonyul a polgári értékrendhez és a különös művészi érzékenységhez egyaránt, nem vállal közösséget egyetlen szereplői hanggal és nézőponttal sem. Márai regényének familiaritásából hiányzik az a közvetlenség és bensőségesség, ami a 19. századi anekdotikus hagyományra jellemző volt. Talán ennek oka lehet az is, hogy a történet városi közegben játszódik, amelynek polgári kultúrájában a kívülállás és az odatartozás, a befelé fordulás és a közösségi kapcsolattartás egyenként változó egyensúlya számít természetesnek, ezért megengedően viszonyul az anekdotikus különöck életformájához is.

A kötetben tárgyalt művek kétségtelenül a hazai modernség jelentős teljesítményei közé sorolhatók, ám túlzás volna azt feltételezni, hogy kanonikus rangjukat a bennük érvényre jutó anekdotikus szemléletnek és narratív poétikának köszönhetik. Ezt Gintli Tibor sem állítja, mindössze azt bizonyítja, hogy az anekdotikus elbeszélőmód a narráció egyik fontos alkotórészeként a 20. század első felének magyar prózairodalmában képes volt a megújulásra.

Ha nem csalódom, az anekdotikus szóbeliségnek a dolgozatban tárgyalt újraértelmezései között az irodalmi norma megkérdőjelezése bizonyos művek esetében biztosít közös nevezőt. Az irodalmiság mibenléte kétségtelenül foglalkoztatja Esti Kornélt, aki különböző írásmódokkal, hangnemekkel, stílusokkal kísérletezik készülő regényében, s gyakran beszél hozzáértők körében születőben lévő írásműveiről. A szóbeli előadásnak ez a válfaja a művészi hatás tanulmányozására hivatott, ezért nem mutat közelebbi hasonlóságot, sem Trivulzió különleges kalandjainak reflektált elmesélésével, sem pedig Tersánszky csavargóinak irodalom alatti, szabadon csapongó élőbeszédével, s a két utóbbi hangfekvés között sem töretlen az átmenet.

Gintli Tibor az anekdota leértékelését helyesbítő kezdeményezésekhez kapcsolódik, s a 19. századi elbeszélői hagyományhoz kötődő műforma megújulási képességére helyezi a hangsúlyt a 20. század első felének magyar irodalmában. A könyv egyik erőssége, hogy mértéktartóan értékeli az anekdotikus hagyomány és a modernség kapcsolatát. Elkerüli a túlzó általánosítást, a régi, elmarasztaló ítélet nevezőjének egyszerű megfordítását, mi szerint az anekdotizmus nem teherterelő, de egyenesen előmozdítója a modern próza kibontakozásának.

Szili József

(1929–2021)

BEZECZKY Gábor

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
ORCID 0000-0002-0069-1118

Hajdanában, nagyjából 25-30 éve, intézeti napokon, a hivatalos programok lezajlása után, amikor már csak páran voltunk az osztályon (MTA Irodalomtudományi Intézet, Irodalomelméleti osztály), és amikor eredendő zárkózottsága valamelyest oldódott, Szili József látható örömmel mesélt el egy-egy epizódot az életéből, majd – mint aki rajtakapja önmagát valamin – gyorsan témát váltott. A Wikipédián található, nem túl részletes életrajzát összehasonlítva egykori történeteivel néhány dolog feltűnik. A családjáról ritkán és keveset beszélt. Az apjáról szinte csak annyit mondott, hogy tisztviselő volt, aki egészen természetesnek vette, hogy – ami neki nem adatott meg – a fia gimnáziumba jár. Egyszer megemlítette, további részletek nélkül, hogy a pestlőrinci gimnáziumban német–magyar tanárként ismerte meg Vajda György Mihályt. 1960-ban már mindketten az Intézet Világirodalmi Osztályán dolgoztak. Az Irodalomelméleti Osztály csak egy évvel később önállósodott. A kapcsolat Vajda György Mihály és Szili József között 1990 táján előzékeny, udvarias és hűvös volt. Bár akkoriban nyilván mindenkinek jutott kellemetlenség és küszködés épp elég, Szili József semmit nem mondott arról, hogyan vészelte át ő és a családja a háborút. Elmesélte viszont, mint a saját belső fejlődése szempontjából fontos tényezőt, hogy a gimnáziumi időkben kezdett könyvekből angolul tanulni.

1948-ban érettségizett. Felvételt nyert az Eötvös József Collegiumba, angol–magyar szakra. Ebben az időszakban alakult ki szenvedélyes érdeklődése az angol nyelvű modernista költészet, elsősorban T. S. Eliot iránt. A Collegium könyvtárában meglepően jó gyűjtemény volt Eliot munkáiból. De ekkoriban, nem sokkal a megszűnése előtt az intézmény, melyet már nem Keresztury Dezső igazgatott, csak az árnyéka volt hajdani önmagának. A Collegium falai köze is eljutó agresszív és harsány politika megzavarta a tudós- és tanárpalánták mindennapjait.

Szili József az egyetemi éveiről is keveset mesélt. Mulatságos epizódként említette, hogy az első angol nyelvű szemináriumi dolgozatának felolvasása után a tanár a hibátlan értekező stílust és a könyvekből elsajátított, Szili szerint is borzalmas kiejtést összevetve arra a következtetésre jutott: nem ő írta a dolgozatot. Szili azonban lankadatlan szorgalommal a kiejtését is elfogadhatóvá tette. Erre szüksége is volt, mert még végzős egyetemistaként, 1952-ben az Idegen Nyelvek Főiskoláján kezdett tanársegédként angolt, fordítástechnikát, 19. századi irodalmat ta-

nítani. Erről az időszakról – bármennyire fontos és érdekes emberekkel találkozhatott is a Mexikói úti épületben – soha egyetlen szót sem ejtett. A főnöke például az a hányatott sorsú és hírhedett Lutter Tibor volt, akinek aligha lehetett könnyű megindokolnia az elvtársai számára, miért volt a budapesti Német Birodalmi Iskola tanára 1943–1944-ben. Szili József szempontjából sem mellékes, hogy 1948 után kezelhető (magyarán: múltjával zsarolható) figuraként Lutter volt az Eötvös Collegium utolsó igazgatója. Ellenőrizhetetlen szóbeszéddek szerint a finom modorú, halkszavú úriember, Szenczi Miklós 1956-ban mindössze annyit mondott az akkor az ELTE Angol Tanszékét vezető Lutternek, akit alighanem tanított is az Eötvös Collegiumban: „Mars!” A mendemonda szerint Lutter értett a szóból, és soha többé nem merészkedett vissza.

A költészet iránti érdeklődés bizonyára egészen mást jelent annak, aki maga is ír verseket. Szili talán mindig is, de a kamaszkora óta bizonyíthatóan verselt. Köteményeivel a lehető legrosszabb történelmi pillanatban, az ötvenes évek első felében lépett a nyilvánosság elé az *Irodalmi Újság*, a *Csillag* és az *Új Hang* hasábjain. A versek tehetsége, vonalas pártköltőt mutatnak, aki még a Volga–Don-csatorna megnyitása alkalmából megrendelt verset is formájukban és képekben épkézláb sorokba tudta rendezni. A szerkesztők vagy észre sem vették, vagy nem akadtak fenn azon, hogy a két folyó találkozását a vers gigantikus, örömteli közöslésként ragadta meg. A korai ötvenes évek után, amikor mások irányt váltottak, Szili évtizedekre elhallgattatta magában a költőt, és ezzel a kíméletlen önkorlátozással mondott szigorú ítéletet fiatalkori botlásáról. Minden bizonnyal még az egyetemi éveit kezdte el fordítani T. S. Eliot *The Waste Land*-jét. Az 1962-ben megjelent fordítást Weöres Sándor és Vas István is használták a saját változatukban. Eltekintve kisebb, egyes esetekben kifejezetten virtuóz fordításoktól, verset Szili ezután már csak a nyugdíjas éveiben írt.

1955-ben a Magyar Rádió angol szerkesztőségében kapott állást. Azt mesélte, a munkatársaival sok munkát és bosszúságot takarítottak maguknak azzal, hogy nagy készletet tartottak az sz hangból. Hangszalagra vették a sziszegést, majd a szalagot kis részekre szabdalták, mely darabokat a jelen idejű, egyes szám harmadik személyű igék után illesztettek be minden esetben, amikor az interjúalanyok az angol nyelvű megnyilatkozásaikban elmulasztották őket. Szerkesztőtársa, a skót Charlie Coutts nyilván tudott Szili költészet iránti érdeklődéséről, és ezért hívta fel a figyelmét a szintén skót Hugh MacDiarmid verseire, melyekről Szili terjedelmes értekezést írt. 1956. október 23-ának estéje a Rádió épületében találta Szilit. Az általános riadalomban és zavaradottságban megőrizte a hidegvérét. Azt a feladatot találta ki magának, hogy a belső folyosók útvesztőjében a Bródy Sándor utcai tűzharctól távol eső hátsó kijáráthoz vezette a Rádió halálra rémült dolgozóit.

Úgy tudta, a *Filológiai Közönyben* megjelent MacDiarmid-tanulmányáért kapott 1960-ban állást az Intézetben, valójában azonban – a következő években a *Világirodalmi Figyelőben*, a *Nagyvilágban*, a *Kritikában* egymás után gyors ütemben megjelent tanulmányai alapján lehet állítani – ez csak idő kérdése volt. Ráadásul az Intézet vezetői, Sőtér István és Klaniczay Tibor, maguk is a Collegium neveltjei, előszeretettel választották új kollégáikat a hajdani társaik közül. Ez a módszer sok mindent leegyszerűsített. A jelöltek szakmai minőségét mintegy garantálta a collegiumi tagság, személyes tulajdonságaikról pedig közvetlen ismeretekkel rendelkeztek. Miklós Pál és Hankiss Elemér is hasonlóképpen kapott állást az Elméleti Osztályon.

Az osztályt az a Nyíró Lajos vezette, aki 1945 előtt Franciaországban bányászként dolgozott, 1945 után pedig a Szovjetunióban járt egyetemre. Páratlan életútja predesztinálta arra, hogy ő

legyen az Intézet párttitkára is. Elképédésükben a kerületi és központi pártszervek nem tudtak mit kezdeni azzal, ha Nyírő zavartalan és kikezdhethetlen pofátlansággal – a szovjet egyetemi képzés dicsőségére – a kritikus pillanatokban oroszul idézte Lenint, amikor egy-egy ügyben az Intézet védelmére kellett kelnie. Nyírő és Szili mély szakmai egyetértése és barátsága némely vonatkozásban alapvető módon átalakította a magyar irodalomtudomány fejlődési pályáját. Egyetértésük két vonatkozásban, az avantgarde és a 20. századi irodalomértelmező irányzatok megítélésében teljes volt, és e két tényező alkalmasnak bizonyult arra, hogy az 1960–1970-es években a marxizmus keretein belül roppantsa meg az addig még nagyon is eleven sztálinista irodalomfelfogás gerincét. Könnyű manapság megfedkezni róla, de a sztálinizmus akkoriban még oly mértékben volt jelen, hogy ellenfélként azonosítani, megnevezni sem lehetett. Helyette különböző eufemisztikus körülírásai – például „dogmatizmus”, „személyi kultusz” – voltak használatban. Nyírő és Szili kiszámított óvatossággal haladtak, de egyáltalán nem voltak ellenükre az általuk mindvégig támogatott Hankiss Elemérnek a marxizmuson eleve túlmutató kezdeményezései. Óvatosság és vakmerőség szerencsésen egészítették ki egymást az osztály messze ható munkájában. Nyírő után Szili is volt intézeti párttitkár. A kerületi és központi pártszervek vele sem jártak jobban.

Szilinek a költészet 20. századi megújulásáról vallott nézetei már az 1950-évek végén írt, a *Filológiai Közönyben* megjelent tanulmányában jelen vannak. Az irodalom modern átalakulását elkerülhetetlen és felmérhetetlenül sokféle lehetőséget megengedő szükségszerűségnek állítja be. Az irodalmi, politikai és másféle erényeket – amennyire csak lehet – külön-külön tartja számon. Hugh MacDiarmid versei egyetlen plusz pontot sem kapnak azért, mert a költőjük kommunista. Szili a 20. század eleji irodalom legnagyobb megújítójának T. S. Eliotot tekinti, és ezt a véleményét nem árnyékolják be a költő politikai és egyéb nézetei. Ezra Poundnak felrója a fasizmusát, és az éles elítélést nyilván jottányit sem enyhítette volna, ha tudja – amit egészen 1971-ig nem lehetett tudni –, milyen szerepet játszott Pound a *The Waste Land* keletkezésében.

Teljesen egybecseng ezzel, ahogyan évekkel később a szocialista realizmusról beszélt a korabeli pártbrosúrák nyelvét felidéző tanulmányának (*Távlatok és feltételek*) keretein belül. A tanulmány egyes részeinek vonalassága oly mértékű, hogy már-már költői szerepjátéokra lehet gyanakodni, de sokkal inkább arról lehet szó, hogy a tanulmány beszélője birtokon belül van: a tudományos (dialektikus, materialista stb.) világnézet centrumából támadja mindazokat, akik leegyszerűsítik, csökkentik, vulgarizálják, eltorzítják a marxizmus lehetőségpotenciálját. Ebben a helyesbítő kontextusban jön elő, hogy vannak művészek, akik „az avantgardista formanyelvi újítás eszközeit a szocialista eszmék kifejezésének szükségleteihez” alakítják. A tanulmány beszélője azt is valószínűnek látja, hogy „a realista stílushoz való viszony politikai kérdésként történő kezelése a szimpatizáns avantgardista írók és művészek közül sokat nem az avantgardizmustól, hanem a szocializmustól távolított el”. Szili – Nyírővel teljes összhangban – ekként hatástalanította a sztálinista irodalomfelfogás egyik középponti tételét, mely a 20. századi izmusokat egyként az imperializmus bomlástermékének minősítette. A gondolatmenet akkori erejét, használhatóságát mutatja, hogy utat talált Szabolcsi Miklós, Király István és mások műveibe is, és jelentős mértékben járult hozzá a dogmatikus szigor enyhüléséhez az 1960-as évek első felében.

Mindezt azért érdemes előhozni, mert a következőhöz hasonló mondatok alapján a felületes szemlélő sok évtized távlatából talán könnyen sorolhatná Szilit is az irodalomtudományi vonalon foglalkoztatott pártmunkások közé: „A szocialista realizmus az irodalom fejlődésének

új, magasabb foka, a szocializmus győzelméért folytatott harc művészi visszatükrözése, az élet értékelése a kommunista eszmeiség és pártosság alapján.” Az efféle részleteknek a funkciója azonban pontosan ugyanaz, mint Nyírő orosz idézeteinek: rezzenéstelen arccal átvenni és alkalmazni a hallgatóság által nem kifogásolható mondatokat. Átvenni, alkalmazni, majd besegetni abba, hogy fegyverként immár használhatóanok legyenek. Rafinált, tökéletes retorika. Szili nem engedélyért esdekelt az izmusok számára, hanem erélyesen, szinte fenyegetően lépett fel azokkal szemben, akik fals megfontolások alapján korlátozni akarták a szocialista irodalom lehetőségeinek körét, mikor is lehetőségen egyebek mellett az avantgarde-ot kell érteni.

Az irodalomértelmező irányzatok kérdésében Szili valamivel később találta meg a saját álláspontját. Az 1960-as évek elején írt tanulmányaiban legtöbbször még erősen elítélő hangsúllyal emlegeti az amerikai új kritikát. Emlegeti, de nem idézi. Elképzelhető, hogy ekkor jobbára csak azokból a másodlagos forrásokból ismerte, melyeket lelkiismeretesen és terjedelmesen dokumentált az írásaiban. A Collegium könyvtára az amerikai új kritika szempontjából szegényes volt. Más könyvtárakban se volt jobb a helyzet. Igaz, ma se sokkal jobb. Szili azonban 1965–1966-ban Ford ösztöndíjjal tíz hónapot tölthetett a Yale-en, az egyik legjobb amerikai egyetemen. Ez akkoriban nem anyagi, hanem intellektuális értelemben főnyereménnyel ért fel. Amikor az ösztöndíjáról beszélt, Szili soha nem mulasztotta el megemlíteni az egyetem rendkívül gazdag könyvtárát.

Szili a korábbi közleményeit is bedolgozta az *Adalékok az új kritizmus irodalomesztétikájához* című tanulmányába, mely a Nyírő Lajos által szerkesztett *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* című kötetben jelent meg 1970-ben. A korábbi írásokat a végső tanulmánnyal összevetve az derül ki, hogy az utóbbiból hiányzik rengeteg, korábban a másodlagos forrásokból idézett súlytalan – többnyire ideológiai, politikai jellegű – ellenvetés az új kritikával szemben. Lehetetlen észre nem venni, mennyire megemelkedett az új kritika jelentősége Szili számára, miután jobban megismerte. A tanulmány nagy része még így is kritikus megjegyzések sorozata, de egyrészt gyakran elég jól kiderül, mivel vitatkozik, mit is állított egyik-másik új kritikus, másrészt a polemikus észrevételek sokszor nagy elmeéllel vesznek célba tényleges pontatlanságokat, bonyodalmakat, zavarokat, ellentmondásokat. A tanulmány egy része, főként a bevezetése, menthetetlenül elavult, de a Szili által kipécézett problémák számottevő része ma is fejtörést okoz. A tárgyalás komolysága, elmélyültsége azt mutatja, Szili nagyon magas polcra helyezte az új kritikát. Hiába keresnénk olyan mondatot a tanulmányban, mely megfogalmazza a nagyrebecsülését, de az ilyesmi akkoriban elképzelhetetlen volt egy *polgári* irányzat esetében. A legkevesebb, amit a tanulmány sugall: az új kritikát az irodalmárnak ismernie kell. Valamilyen, de nem csekély mértékben ugyanez igaz az *Irodalomtudomány* többi tanulmányára is. És ez tekinthető Nyírő Lajos és Szili József véleményének a kortárs irodalomértelmező irányzatokról. Egyáltalán nem véletlen, hogy a *Népszabadság* kritikusa a könyv megjelenését is helytelenítette.

Képtelenség Szili József egész pályáját ugyanilyen részletességgel feleleveníteni. Azért a talán nehezen érthető, talán nem eléggé méltányolt mozzanatokot emeltem ki, mert – rejtőzködő költőként – ő maga soha, de soha nem dicsekedett velük. A későbbiekben is írt figyelemre méltó tanulmányokat, érdekes könyveket, betöltött fontos szerepeket, de a tudományos munkássága legjelentősebb eredményének az irodalomtudományi sztálinizmus törvényen kívül helyezését, folytonosságának megszakítását tekintem – még akkor is, ha ebben nem volt egyedül. Minden-

ki számít, de keveseknek adatik meg, hogy ilyen mértékben változtassanak tudományágunk történetén.

Fontossági sorrend és kimerítő igény nélkül íme tudományos pályájának néhány további jellemzője. 1985–1999 között az Irodalomelméleti Osztály vezetője. 1979-ben az irodalomtudomány kandidátusa, 1989-ben az irodalomtudományok doktora, 1993-ban habilitált. 1985–1991 között az ICLA Executive Council, a „bűró” tagja. 1994–2014 között a Miskolci Egyetem professzora.

A könyvek, amelyeket lefordított: René Wellek – Austin Warren, *Az irodalom elmélete*, 1972; (Tellér Gyulával) Rudolf Arnheim, *A vizuális élmény*, 1979; Susan Sontag, *A vulkán szerelmese*, 1994; Northrop Frye, *A kritika anatómiája*, 1998; E. M. Forster, *A regény aspektusai*, 1999; Terry Eagleton, *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*, 2000; (Elmi József néven) William S. Burroughs, *Meztelen ebéd*, 1992.

Saját könyvei: *A művészi visszatükrözés szerkezete. A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában*, 1981; *Az irodalomfogalmak rendszere*, 1993; *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996; *A poétikai műnemek interkulturális elmélete*, 1997; „Légy ha bírsz, te világköltő...” *A magyar líra a XIX. század második felében*, 1998; *Arany János: Toldi-trilógia*, 1999; *Irodalomtudat-hasadás. Az irodalom interkulturális elmélete*, 2005; *Verskaszal*, 2011; *Zenétlen zene*, 2019.

Nem maradhat említetlenül, hogy ideális főnök volt. A nyilvánosság előtt marcangolta szét, aki bántani merte osztályának valamelyik tagját. Szélsőségesen megengedő módon nem szólt bele, milyen feladatot tűztünk magunk elé. Láthatlanban vállalta át a felelősséget, és ezzel a felelősség (négyzetre emelve) ismét visszaszállt ránk: mindannyian éreztük, megelőlegezett bizalmával nem szabad visszaélnünk. Valahogy úgy gondolhatta, nincs az a fenyegetés vagy könyörtelen számonkérés, mely jobban ki tudná zsigerelni a tudományos kutatót, mint a szabadság. Szó se róla, kritikus megjegyzéseit nem hallgatta el, de soha nem kellemetlenkedett. Biztos tagja az Intézet egykori munkatársaiból általam összeállított Aranycsapatnak.

Kabdebó Lóránt

(1936–2022)

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán

Eötvös Loránd Tudományegyetem

ORCID: 0000-0002-8001-8360

2022. január 24-én elhunyt Kabdebó Lóránt. Néhány nappal korábban legújabb tanulmánykötetének szerkesztésével volt elfoglalva, amelynek középpontjában, nem túl meglepő módon, Szabó Lőrinc költészete állt. Hosszú életéhez mérten is igazán kiterjedtnek mondható munkásságának, amely mintegy húsz önálló kötet mellett szerkesztett tanulmánygyűjtemények, könyv terjedelmű életútinterjúk és kritikai írások hosszú sorát foglalja magában, a kezdetektől ez az életmű állt a középpontjában. Maga is szívesen idézte fel azt a kihívást, amelyet az 1960-as években egy, a kanonikus rangja tekintetében még nem megszilárdult, filológiaiilag feltáratlan, ideológiai-politikai gyanakvás övezte oeuvre feldolgozása mint első komoly feladat jelentett egy pályája elején lévő irodalomtörténésznek, aki aztán erre a feladatra tette fel az életét. Miután 1958-ban diplomát szerzett az ELTE-n, 1970-ig középiskolai tanárként dolgozott Miskolcon, ahol a *Napjaink* szerkesztője is volt: abban a városban, ahova később is visszavezérelte a pályája, és amely 2021-ben díszpolgárává avatta. A Szabó Lőrinc-életmű első feldolgozása, egy háromkötetes monográfiásorozat (*Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, 1970; *Útkeresés és különbeke*, 1974; *Az összegezés ideje*, 1980) abban a periódusban készült el, amelyet Kabdebó Budapesten, a Petőfi Irodalmi Múzeum főosztályvezetőjeként töltött. Erre az időszakra esnek azok a nagy életútinterjúk is (mindenekelőtt Szentkuthy Miklóssal és Határ Győzővel), amelyek forrásértéke a modern magyar irodalom kutatásának egészét tekintve is meghatározó.

1989-től kezdve egyetemek képezték a tevékenységének bázisát, és ebben az időszakban vált láthatóvá szakmai alkatának kezdeményező-újító és, ami szintén nagyon fontos, kooperatív karaktere. Az akkori időszakban a leginkább előremutató képzési reformprogrammal önállósult pécsi bölcsészkaron lett egyetemi tanár, miután egy olyan munkával szerezte meg az irodalomtudomány doktora (DSc) címet, amely összegezte, de egyben megújította, felülvizsgálta, komparatistikai keretek felé is nyitottá tette a korábbi Szabó Lőrinc-monográfiásorozat eredményeit („*A magyar költészet az én nyelvemen beszél*”, 1992). Ez a munkája szoros összefüggésben állt annak a modern magyar irodalom periodizációs és egyéb átfogó kérdéseit megtárgyalni hivatott konferenciasorozatnak a koncepciójával, amelynek Pécsen ő volt az egyik kezdeményezője, s amely aztán Miskolcon az *Újraolvasó*-konferenciák sorozatával folytatódott, azon a bölcsészkaron, amelynek a Miskolcra vissza- és részint hazatérő Kabdebó Lóránt lett az alapító dékánja

az 1990-es évek közepén. Miskolcon építette ki egy immár nem egyszemélyes Szabó Lőrinc-kutatás kereteit, amelynek középpontjába a filológia, valamint olyan, történeti tisztázást igénylő kérdések kerültek, amelyek körültekintő artikulálását Szabó Lőrinc közéleti és publicisztikai tevékenységének igazságos mérlegelése tett szükségessé – ez utóbbira tett kísérletet ennek az időszaknak a legfontosabb kötete, a *Szabó Lőrinc „pere”* (2006). Kutatócsoportot hozott létre Miskolcon, pályázatokot adott be és nyert el, munkatársaival új, megbízható, informatív kötetekben jelentette meg az életmű összkiadását az Osiris Kiadónál. Irigylésre méltóan pontos realizmussal beszélt sokszor arról, hogy meddig fogja tudni eljuttatni a Szabó Lőrinc-életmű kritikai kiadását, és a legelsőként hagyatkozott a digitális és online szöveggondozás új lehetőségeire.

Talán ez a nagyon termékeny időszak tette szakmai vonatkozásban vagy formában is igazán láthatóvá Lóránt személyiségének azokat a vonásait, amelyek persze közismertek voltak, elsősorban azt, hogy kíváncsisága, mások (mások munkája) iránti érdeklődése, nyitottsága és bizalma irodalomtudósi attitűdjében is visszatükröződött, akár abban is, ahogyan az 1990-es években az *Irodalomtörténet* főszerkesztőjeként szinte programszerűen nyitott fórumot az akkor pályakezdő generáció számára. Mindenki, aki kicsit is ismerte, tudja, hogy lételeme volt a (nem kis mértékben: telefonos) beszélgetés, sokan rendelkezhetünk egész anekdotacsokkal, olyan felejthetetlen mondatokkal ezekből a beszélgetésekből, amelyeket csakis jókedvvel, mosolyogva (olykor hahotázva) lehet idézni. A beszélgetés nem csupán kevésbé dokumentálható szakmai eszmecserék médiuma volt, hanem valóban hozzájárult munkásságának alakulásához. Amelyről könnyen leolvasható, hogy az olyan irodalomtudósok valójában elég szűkös köréhez tartozott, akik bármikor hajlottak arra, hogy felülvizsgálják korábbi eredményeiket, és ezt nyíltan tegyék, lett légyen szó egy nehezen rekonstruálható kiadatlan versciklus státuszáról, a Szabó Lőrinc önkomentárjait némiképp rejtélyes körülmények között megörökítő *Vers és valóság* szövegéről vagy akár az életműben korábban felállított esztétikai hierarchiák újrendezéséről. Ez a fajta nyitottság szervesen összefüggött Lóránt rendkívül szociális természetével, így azzal a képességével is, hogy különböző kérdések megvitatására össze tudta hozni a szakma olyan képviselőit, akiknek hatékony együttműködése nem volt kézspénznek vehető. A modern magyar irodalom kutatásának ő volt az egyik telefonközpontja. Lenyűgöző volt azonban az is, ahogyan az elmúlt és végül utolsónak bizonyuló két évét, amely a kutatási körülmények mellett éppen a szocialitás kereteit szűkítette be, a maga javára tudta fordítani, az utolsó kötetek elkészítésének szentelve a hirtelen felszabadult időt. Miközben megviselte a személyes találkozások elmaradása, valahogy, mint mindig, most is megvolt a képessége arra, hogy zárójelbe tudja tenni a korlátozó körülményeket. *Ebből most kilépek* – írta a pandémiás pánik első heteinek élményére utalva a 70. életévét épp azokban a napokban betöltő pályatársát köszöntve, hogy aztán rögtön néhány évtizeddel korábban, „a pécsi Makiban” találja magát.¹

80. születésnapján a PIM-ben köszöntöttük, kollégák, barátok, tanítványok. Miután elhangzott az összes köszöntő beszéd, Lóránt maga lépett a mikrofonhoz, hogy megbirkózzon azzal az – úgy sejtem – nem egyszerű retorikai feladattal, hogy az alkalomhoz és önmagához is illő módon reagáljon a jókívánságokra. A tőle megszokott módon beszélt, csapongásokat, kiterőket sem nélkülözve, amelyek azonban a beszéd végére mégis feltárták helyüket a beszéd felépítésében. Zárásként egyszerűen azt mondta: „Köszönöm, hogy veletek lehettem.” Ennél rokonszenvesebb megoldással sem azelőtt, sem azóta nem találkoztam. Most megfordul a retorikai szituáció, sokunk nevében köszönöm, Lóránt, hogy velünk voltál, Isten Veled!

1 <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/kulcsar-szabo-erno-70-3.html>

Penke Olga

(1946–2022)

BALÁZS Mihály

Szegedi Tudományegyetem
ORCID: 0000-0001-8006-4968

De hát nem ebben egyeztünk meg, Olga, amikor pár hónappal ezelőtt az Egyetemi Könyvtár előterében találkoztunk!... Én örömmel újságoltam, hogy a kolozsvári unitárius fiatalok elolvasták tanulmányaidat az *ItK*-ban, s örvendeznek, mert jó kezekbe került gyűjteményüknek Voltaire-fordításokat tartalmazó kézirata, amelynek fontosságáról csak sejtéseik lehettek, most pedig végre képet kaptak a kéziratnak a nagy filozófus hazai recepciójában elfoglalt helyéről. Te is örvendeztél, majd szokott elevenségedet ugyan nem tompítva, de panaszkodtál egy kicsit látásod megromlására, s abban maradtunk, hogy a szöveg esetleges publikációjának dolgára majd visszatérünk.

Másképpen történt, s nekem most az jutott, hogy Penke Olga fizikai jelenlététől megfosztva elmondjam, miben kereshetünk vigaszt ezekben a nehéz órákban, s majd a későbbiekben is. Kapaszkodni természetesen nem tudunk másba, mint abba, amit itt hagyott maga után, abba a fizikailag és főleg szellemileg megragadható gazdag hagyatékba, amelynek felmérését megnehezíti az elválás fájdalma.

Segítsünk magunkon egy tőle vett idézettel! „Valahogy a komparatiztika benne van a fejemben, szeretem a két kultúra kapcsolatát vizsgálni” – mondta pár évvel ez előtt egy interjúban, s persze mi azt is tudhatjuk, hogy a Simontornyáról Szegedre került, s 1961-ben tanulmányait az itteni bölcsészkaron elkezdő (akkor még Jancski) Olgát olyan helyre vezérelte a sors, amely kedvezett az ilyen hangoltságú fiataloknak. A bölcsészkar romanisztikai termeiben és folyosóján még élt az a hagyomány, amelyet a két világháború között Birkás Géza és a hazai tudománytörténetben rangos helyen számon tartott Zolnai Béla képviselt. Ennek méltó örököse volt Koltay-Kastner Jenő, aki a modern filológiák 1956-ot követő visszaállítása után a Román Nyelvek és Irodalmak Intézetének vezetője lett, s aki korábban mentora volt Bíró Ferencnek is, aki később Olga és a felvilágosult szegedi közösség egyik legfontosabb támogatójává vált. A dolgokhoz egyéni módon közelítő Nagy Géza sem idegenkedett ettől a komparatista szemlélettől, ha azt az őt kielégítő szellemességgel művelték.

Itt dolgozott könyvtárosként 1970–1975 között – vagyis hosszabb ideig, mint tanulmányainak egyik főhőse, a Kazinczy szerint „nagy fényel ragyogó” Péczeli József, a *Mindenes Gyűjtemény* alapítója, aki egy évig volt könyvtáros a debreceni református kollégium könyvtárában –,

majd egy újabb egy esztendeig Genfben. A kisdoktoriját *Illyés Gyula és a francia irodalom* címmel megvédő ifjú irodalmár itt lett a felvilágosodás korszakának kutatója, s milyen kegyetlenül keretezte szakmai életrajzát a sors: tudományos fórumon először a tudománytörténeti jelentőségű mátrafüredi felvilágosodás-konferencián Raynal abbénak a két Indiáról szóló művéről, illetőleg annak hazai recepciójáról értekezett, s erről szól utolsó publikációja is az ItK 2021. évfolyamában. Arról, hogy az új világ felfedezése milyen szellemi erőfeszítésre készítette a korszak gondolkodóit, s hogy a hagyományos világgép elkerülhetetlen módosítása miképpen volt jelen még Voltaire nemzedékében is.

Arról, ami Olga íróasztalánál a két publikáció között történt, csak a legnagyobb elismerés hangján beszélhetünk. Olyan kutatóként nyilatkozom erről, aki a megelőző századokban igyekszik regisztrálni a felvilágosodás irányába mutató jelenségeket, tehát önző okokból is folyamatosan olvasta publikációit. A mostani kényszerű mérlegelés után kötelező kimondanom: egészen rendkívüli az az intenzitás és koncentráció, amellyel sokszínű tevékenységét végezte. A franciaországi eszmei és irodalmi törekvések itthoni meghonosítását kezdetben még csak egy-egy személyiségre összpontosítva vizsgálta (Millot abbé, Diderot, Montesquieu voltak az elsők), később a névsor egyre gazdagodott. De még ennél is lényegesebb, hogy finomodtak a módszerek, és kibővült a forrásanyag is. Penke Olga mindig ragaszkodott a komparatiztika filológiai megalapozottságú műveléséhez. (Nem törődött azzal, hogy a modernebb iskolák képviselői a kapcsolattörténet hüvelykezését sokszor elavultnak tartották, s lám, a kultúratudományi megközelítés eluralkodásával mintha visszatért volna valamennyi ennek becsületéből is.) Ő mindenestre tántoríthatatlanul a maga útját járva az 1990-es évektől kibővítette forrásanyagát, és immár programosan vonta be a vizsgálatba a kéziratok forrásait is. Budapest, Debrecen, Kolozsvár, Sárospatak és Szeged gyűjteményeinek áttekintését követően merőben új vagy regisztrált, de fel nem dolgozott kéziratok dokumentumokat vett kézbe, amelyeket nagy szakirodalmi tájékozottságát hasznosítva magabiztosan tudott megszólaltatni. Nem kétséges, hogy itt a csúcspontot a Voltaire-találmányok jelentik, hiszen ezekből a 18. századi magyarországi és erdélyi meghonosítás páratlanul izgalmas képe bontakozott ki, s az a benyomásom, hogy csupán néhány lépés választotta el attól, hogy a *Magyar Voltaire* című összefoglaló monográfiát összeállítsa.

Közben nagyon komoly és aprólékos munkát igénylő további feladatokat is vállalt. A Bíró Ferencsel kialakult folyamatos együttműködés következtében nagy tekintélyű, szakmánk élvonalához tartozó szakemberek társaságában (elég csak az ex-szegedi Kulcsár Pétert megemlítenem) kapcsolódhatott be a Bessenyei kritikai kiadás munkálataiba, s az életmű két fontos része, a *Rómának viselt dolgai*, s az *Időskori versek* című kötet az ő gondozásában jelent meg. Persze a melléktermék sem jelentéktelen: egy kisebb terjedelmű elemző kötet a prózai mű különböző szövegtípusokat integrálni tudó jellegéről.

Majd Szegednek is hódolva vállalkozott az első eredeti, tehát nem idegen nyelvből fordított magyar regény, Dugonics András *Etelkájának* kiadására, amelynek utószava nem csupán a külföldi szövegváltozatokat mutatja be példás tárgyyszerűséggel, hanem színvonalas áttekintést ad az esztétörténeti szempontból is jelentősnek tartott szöveg forrásairól és a nemzeti mitológia kialakulásában játszott szerepéről.

Történt mindez úgy, hogy eredményeit Penke Olga nem csupán magyarul tette közzé, hanem franciául is. Egészen páratlan módon kiterjedt ez a textológia munkálkodásra is, hiszen tagja lett annak a nemzetközi kutatócsoportnak, amely Voltaire nagy világtörténetének (*Essai*

sur les mœurs) kritikai kiadást gondozta, s folyamatosan publikálta eredményeit francia nyelven is. Ezek egyikébe-másikába belenézve azt is örömmel állapítottam meg, hogy a két szöveg-változat sohasem azonos teljesen. Szerzőjük tudta: csak akkor van esélyünk dolgaink meghallatására, ha van előzetes elképzelésünk a külföldi szakemberek ismereteiről, s képesek vagyunk alkalmazkodni elvárásrendszerükhöz.

Mindez meghozta számára a tudományos és hivatali előmenetelt, az MTA doktora és professzor lett, bevásztották különféle bizottságokba, nemzetközi szervezetek és konferenciák fontos személyiségévé vált, vendégtanárként oktathatott francia és olasz egyetemeken. Egy kolozsvári tíznapos vendégtanárságát közelről látva azonban azt is megértettem, hogy ebben a nemzetközi forgolódásban a legnagyobb örömet a fiatalokkal való találkozást is felőlelő hosszabb szereplések jelentették számára. Fellépése egyik szünetében akaratlanul belehallgathattam az ottani hallgatók beszélgetésébe: egyikőjük alighanem a lényegét fogalmazta meg, amikor azt mondta, hogy a belső tűzön kívül a franciaországi és az itthoni dolgok egyformán alapos ismerete nyűgözi le.

Aki nem ismerte, az elmondottak alapján azt gondolhatná, hogy pályája szisztematikusan építésén munkálkodó, magának való személyiségről beszélek. A jelenlévők azonban jól tudják, hogy nem így van, hiszen a gyorsbeszédű, a szegedi BTK épületének második emeleti folyosóján szélesebben száguldó, mindig tette kész, precízen és pontosan cselekedni és intézkedni tudó Penke Olga nagyon is képes volt odafigyelni a környezetében élőkre, legyenek azok kollégái vagy a hallgatói közösség tagjai. Póztalan viselkedése következtében erőlködés nélkül, természetes módon került közel hallgatóihoz, s ehhez társult aztán a lelkesíteni tudó előadói lendület, s így bizonyára nem ritkán találkozott azokkal a csillogó tekintetekkel, amelyek fontosságáról kendőzetlen őszinteséggel beszélt a fentebb már említett interjúban.

Ettől lett jó tanszék- és intézetvezető, de ez tette képessé arra is, hogy vállalkozzék a francia irodalmi doktori program nem kis bürokratikus igyekezetet igénylő megalapozására, ami nagyobb is lett az átlagosnál azáltal, hogy a kettős beágyazottság következtében törekedett a francia elvárásokat is kielégítő co-tutelle védések megszervezésére.

Hosszú időn keresztül dolgoztunk együtt ezen a területen, így közelről láthattam, hogy szívügye volt doktoranduszai sorsa, egyszerre volt munkájuk szakmai irányítója és érdekeik védelmezője. Mindannyian tudtuk, hogy a munkában az első perctől az utolsóig részt vevő Olga mindent megtesz az övéi, a francia program védelmében, ám sohasem került sor arra, hogy a felvételizők közös kérdésére során ne őrizze meg objektivitását a más programokra jelentkező fiatalok bármelyikével kapcsolatban. Az emberséges légkör megőrzésének ő lett az egyik záloga. Mert Penke Olga nem csupán az ész, hanem a szív embere is volt.

Most azonban el kell köszönni tőle. Búcsúzóul köszönjük meg neki, hogy kollégái lehettük. A búcsúra készülve megpróbáltam vigaszt találni, s ezzel talán szeretteinek is segíteni.

Ám már látom, hogy egy ideig el kell kerülnöm a könyvtárban a Bessenyei- és Voltaire-műveket tartalmazó polcokat.

(Elhangzott Penke Olga temetésén)

Irodalomtörténeti Közlemények

Szerzői útmutató a kéziratok elkészítéséhez

1. Szerzőink részletes tájékoztatót találnak számítógépes kéziratuk elkészítéséhez és igényes formai kivitelezéséhez a következő címen:

<http://itk.iti.mta.hu/szerztaj.htm>

2. A hivatkozott szövegek és a szakirodalmi tételek (kizárólag lábjegyzetek, szöveg végi bibliográfia nélkül) címléírásait az Irodalomtudományi Intézet minden kiadványára érvényes szabályzat szerint kell elkészíteni:

<http://www.iti.mta.hu/szabvany-iti.pdf>

- A szabályzat a *Chicago Manual of Style* rendszerén alapul, és csupán a magyar nyelvi sajátosságok és tipográfiai konvenciók eltérései miatt szükséges pontosításokat és egyértelműsítéseket tartalmazza. Ez azt jelenti, hogy az intézeti szabvány követése szükséges, de nem elégséges feltétele a megfelelően gondos kézirat elkészítésének. Vagy másként fogalmazva: a *Chicago* összes, az intézeti szabványban nem megismételt és nem részletezett előírása kövendő, az ott előadott részletes szabályozásnak megfelelően. (Ha ez rossz hír, sajnos akkor is igaz: nem lehet a *Chicagónak* megfelelő kéziratot készíteni a *Chicago* ismerete nélkül.)
3. Nem kérjük, de határozottan javasoljuk szerzőinknek olyan bibliográfiai szoftver használatát, amely írásuk dokumentációját a szabványnak messzemenően megfelelően, pillanatok alatt, automatikusan elkészíti. Tapasztalatainkat megosztva szívesen adunk tanácsot a szoftver kiválasztásához és beállításához. (Az Irodalomtudományi Intézet munkatársai számára a bibliográfiai szoftver használata már munkaköri kötelezettség.)
  4. 2022-től a recenziók is lábjegyzetelhetők. Továbbra is a főszövegben, sorközi hivatkozásként kell viszont megadni a recenzeált mű lapszámait, például: „idézett szöveg” (45).
  5. Minden szerzőnknek ORCID azonosítóval kell rendelkeznie, amelyet írása élén feltüntetünk. Az ORCID egyedi digitális azonosítást biztosít a közlemények szerzői számára hazai és nemzetközi viszonylatban. Az azonosító csak a szerző által személyesen szerezhető meg, gyors, egyszerű és ingyenes regisztrációval a <https://orcid.org/> címen.
  6. A tanulmányok kézírata mellé rövid összefoglalót kérünk angol és magyar nyelven, illetve öt angol és öt magyar nyelvű kulcsszó megadását. A szinopszis terjedelme ne haladja meg az 1000 karaktert. Recenziókhoz és a *Krónika* rovat anyagaihoz (nekrológ, megemlékezés, tudósítás stb.) nem kérünk összefoglalót.
  7. A kézirat élén szükséges feltüntetni a szerző e-mail elérhetőségét, amely lehetőség szerint az intézményi affiliációjához kapcsolódó (hivatalos) címe legyen. A címet nem tesszük közzé nyilvánosan, de a kapcsolattartáshoz elengedhetetlen. Az elfogadott tanulmányok szerzőitől érvényes postacímet is kérünk, amelyre a tiszteletpéldányt eljuttathatjuk.

Köszönjük, hogy gondosan előkészített kéziratával hozzájárul az irodalomtudomány professzionális művelésének episztemikus magabiztosságához, önmaga és kollégái tekintélyének és elismertségének növeléséhez!

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2022.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft
Éves előfizetési díj: 9450 Ft